

**EMEK SÜRECİNDE CİNSİYET OLGUSU: ANTALYA TURİZM
SEKTÖRÜNE DAİR BİR ÇÖZÜMLEME**

İlkay KIRIL

Nisan 2020

DENİZLİ

**EMEK SÜRECİNDE CİNSİYET OLGUSU: ANTALYA TURİZM
SEKTÖRÜNE DAİR BİR ÇÖZÜMLEME**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı**

İlkay KIRIL

Danışman: Doç. Dr. Çağla ÜNLÜTÜRK ULUTAŞ

Nisan 2020

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza
J. Kiril
İlkay KİRİL

ÖN SÖZ

Bu tez, kolektif bir çalışmanın ürünüdür. Öncelikle, tez danışmanım sayın Doç. Dr. Çağla ÜNLÜTÜRK ULUTAŞ hocama, verdiği destek ve motivasyondan; titiz ve özenli değerlendirmeleri, eleştirileri ve katkıları için teşekkür ediyorum. Ayrıca Doç. Dr. Taner AKPINAR hocama, kararsız kaldığım zamanlarda desteğini esirgemediği, Akdeniz Üniversitesi'nde aldığım lisans eğitimim boyunca bana sosyal bilimler üzerine düşünmeyi öğrettiği ve en önemlisi her zaman ve her yerde mücadelenin varlığına inanmamı sağladığı için teşekkür ediyorum. Bir diğer teşekkürü de, tez savunmasına yaptığı katkısından dolayı değerli Dr. Öğr. Üyesi Aslıcan KALFA TOPATEŞ hocama teşekkürlerimi sunarım.

Bu tez çalışmanın hazırlanmasında benimle görüşmeyi kabul eden, izin günlerini, molalarını ya da iş çıkışlarını bana ayıran tüm görüşmecilerime ve katılımcı gözlemci olarak katıldığım alan araştırması sürecinde beni aralarına kabul eden turizm çalışanlarına teşekkür ederim.

Akademik çalışmalar yapmaya karar verdiğimden andan itibaren her zaman desteğini hissettiğim; her zaman bana güvenen, inanan ve yanımda olan; normal şartlarda ilgisini çekmeyen birçok konuya sırf ben önemseydiğim için katlanmak durumunda kalan ve yoğun olduğu kadar zor geçen bu tez sürecindeki anlayışı ve desteği için sevgili eşim Murat'a çok teşekkür ediyorum.

Son olarak hayatın hiçbir anında beni yalnız bırakmayan, verdiğim her kararda yanımda olan ve bana güç veren canım aileme teşekkür ediyorum. Bu tezi, hayattaki duruşumu borçlu olduğum ve varlığını her daim hissedeceğim büyükbabama ithaf ediyorum.

ÖZET

EMEK SÜRECİNDE CİNSİYET OLGUSU: ANTALYA TURİZM SEKTÖRÜNE DAİR BİR ÇÖZÜMLEME

Öğrenci: KİRİL, İlkey
Yüksek Lisans Tezi
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD
Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Çağla ÜNLÜTÜRK ULUTAŞ
Nisan 2020, VII+ 166 sayfa

Bu çalışma emek süreçlerinde cinsiyet olgusunu incelemektedir. Örnek sektör olarak turizm sektörü seçilmiştir. Küresel bir taşeronluk ağı içinde örgütlenen turizm sektöründe, küresel düzeyde rekabet edebilmek amacıyla turizm işçileri üzerinde baskı kurulmaktadır. Cinsiyet olgusu, emek sürecinde işçiler üzerinde baskı kurmanın, artı-değer yaratmanın, sınıf içi dayanışmayı engellemenin, işçileri denetim altına alarak onları ucuz ve esnek bir işgücüne dönüştürmenin işlevsel bir yoludur. Dolayısıyla kapitalist birikim açısından son derece önemlidir.

Bu tez çalışması, yarı yapılandırılmış soru formunun yanı sıra katılımcı gözlem ve doğrudan gözlem teknikleri kullanarak Antalya'da turizm emek sürecini ve işçilerin bu sürecin içindeki konumlarını ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında; yarı yapılandırılmış soru formu aracılığıyla Antalya ilinde ikamet eden ve turizm sektöründe istihdam edilen 21 işçiyle gerçekleşen görüşmelerin yanı sıra Antalya ilinde yer alan (beş yıldızlı) bir turizm konaklama işletmesinde gerçekleşen gözlem yöntemi ile veriler toplanmıştır. Elde edilen bulgular ışığında emek süreçlerinde cinsiyet olgusunun; yönetim, denetim, ücret, çalışma koşulları, istihdam türleri, yaşam koşulları üzerinde belirgin farklılıklara neden olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimi: Emek Süreci, Ataerkil Kapitalizm, Turizm, Kadın Emeği, Cinsiyete Dayalı Ayrışma.

ABSTRACT

GENDER IN THE LABOR PROCESS: AN ANALYSIS ON ANTALYA TOURISM SECTOR

Student's: KİRİL, İlkay

Master Thesis

Department of Labor Economics and Industrial Relations

Adviser of Thesis: Assoc. Prof. Dr. Çağla ÜNLÜTÜRK ULUTAŞ

April 2020, VII+ 166 sayfa

This study examines the phenomenon of gender in labor processes. Tourism sector has been selected as a sample sector. Organized in a global subcontracting network, the tourism sector puts pressure on tourism workers in order to compete globally. The phenomenon of gender is a functional way of creating surplus-value in the labor process, preventing in-class solidarity, controlling workers and turning them into cheap and flexible labor. Therefore, it is extremely important for capitalist accumulation.

This thesis presents the tourism labor process in Antalya and the position of workers in this process by using participant observation and direct observation techniques as well as semi-structured questionnaire. In the scope of the research; the data were collected by means of semi-structured questionnaire, interviews with 21 workers residing in Antalya and employed in tourism sector and participatory observation at a (five star accommodation establishment) hotel in Antalya province. In the light of the findings obtained in case studies, the gender phenomenon in labor processes; management, supervision, wages, working conditions, and employment types will be analyzed.

Keywords: Labor process, Patriarchal Capitalism, Tourism, Women 's labor, Gender discrimination.

İÇİNDEKİLİR

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLİR.....	iv
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	vi
TABLolar DİZİNİ.....	vi
SİMGE VE KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEK SÜRECİNDE CİNSİYET ÇÖZÜMLEMESİNE DAİR KURAMSAL ARKA PLAN

1.1. Emek Süreci Tartışmaları.....	6
1.2. Patriarkal Kapitalizm.....	19
1. 2. 1. Görünürü Görünmez Kılmak: Evkadınlaştırma Süreci.....	22
1. 2. 2. Cinsiyete Dayalı İş Bölümü.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM SEKTÖRÜNE DAİR BİR ÇÖZÜMLEME: TURİZM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİ POLİTİĞİ

2.1. Turizm Sektörünün Gelişimi.....	35
2.1.1. Pre-Kapitalist Dönemde Turizm.....	38
2.1.2. Fordist Üretim Sisteminin Bir Yansıması Olarak Kitle Turizmi ..	39
2.1.3. Kitlesele Turizmden Alternatif Turizme.....	45
2.2. Turizm Sektörünün Türkiye Serüveni.....	57
2.3. Turizmde Emek Yanlı Yaklaşımın Önemi.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZM EMEK SÜRECİNDE CİNSİYET OLGUSU ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

3.1. Araştırmanın Kapsamı.....	71
3.2. Araştırmanın Yöntemi.....	72
3.3. Turizm Emek Sürecinde Cinsiyet Olgusu: Saha Araştırması Bulguları	75
3.3.1. Çalışanlar Hakkında Tanıtıcı Bilgiler.....	75
3.3.2. Çalışanların Geçmiş İş Deneyimleri, İş Bulma Kanalları ve Turizm Sektörünü Tercih Etme Nedenleri.....	84
3.3.3. Turizm Emek Süreci.....	86
3.3.3.1. Emek Sürecinde Yönetim ve Hiyerarşi.....	86
3.3.3.2. Emek Sürecinde Teknik İş Bölümü.....	89
3.3.3.3. Emek Sürecinde Cinsiyete Dayalı Ayrışma.....	97

3.3.3.4. Emek Sürecinde Denetim.....	104
3.3.4. Çalışma ve Yaşam Koşulları	110
3.3.4.1. Çalışma Süreleri ve Ücret.....	115
3.3.4.2. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği	121
3.3.4.3. Yaşam Koşulları ve Gündelik Yaşam Pratikleri	124
3.3.5. Üretim Noktasında Çalışanlar Arası ve Müşteri ile İlişkiler.....	127
3.3.5.1. Çalışanlar Arası İlişkiler.....	127
3.3.5.2. Müşteri ile İlişkiler	129
3.3.6. Örgütlenme ve Enformel Direniş Ağları	133
SONUÇ	137
KAYNAKLAR.....	144
EK 1 - Yarı-Yapılandırılmış Görüşme Formu	150
ÖZGEÇMİŞ.....	151

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Küresel Turizm Meta Zinciri	53
Şekil 2. Turizm İşletmelerinde Hiyerarşik Yapı	87
Şekil 3. Turizm Emek Süreci (Teknik İş Bölümü).....	90
Şekil 4. Yiyecek ve İçecek Departmanı Teknik İş Bölümü	91

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Görüşmecilere Dair Tanıtıcı Bilgiler	76
Tablo 2. Otelin Restoran Bölümünde Çalışan İşçilere Dair Tanıtıcı Bilgiler	78

SİMGE VE KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİ	Asgari Geçim İndirimi
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
DB	Dünya Bankası
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
F&B	Yiyecek-İçecek Departmanı (Food and Beverage)
HK	Temizlik Departmanı (Housekeeping)
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	Uluslararası Para Fonu
İKY	İnsan Kaynakları Yönetimi
İŞKUR	Türkiye İş Kurumu
KB	Kalkınma Bankası
KYK	Kredi Yurtlar Kurumu
NAFTA	Avrupa Birliği ve Kuzey Amerika Serbest Ticareti
TC	Türkiye Cumhuriyeti
THY	Türk Hava Yolları
TKY	Toplam Kalite Yönetimi
TURBAN	Turizm Bankası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği
UNWTO	Dünya Turizm Örgütü
WTO	Dünya Ticaret Örgütü
WTTC	Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi
3D	Zor - Kirli- Tehlikeli (Difficult -Dirty- Dangerous)
3E	Çevre-Eğitim-Eğlence (Environment, Education, Entertainment)
3T	Tarım-Ticaret-Turizm
3S	Deniz-Kum-Güneş (Sun, Sand, Sea)

GİRİŞ

İnsanoğlu var olduğu andan itibaren maddi yaşamını devam ettirebilmek için üretmek zorundadır. Bunu gerçekleştirebilmek için de emek gücünün kullanımı söz konusudur. Emek gücünün kullanımı, yani Marx'ın söylemiyle çalışmanın kendisi, her Şeyden önce insanın doğa ile arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürüttüğu, düzenlediği ve denetlediği basit bir süreçtir (2016: 181-188). Marx, emek sürecini emeğin harcandığı an olarak değerlendirir. Kendi varlık koşulunu sürdürebilmek için faaliyette bulunan emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve onun aracı emek sürecinin basit unsurlarıdır. Emek süreci, insanların maddi yaşamlarını devam ettirebilmelerinin doğal bir gerekliliği ve zorunluluğudur. Kapitalist sistemde emek süreci, işçinin bir işverenin denetimi altında ve ona tabi olarak çalıştığı, başka bir ifadeyle işçi tarafından emek gücünün satıldığı ve işveren tarafından bu emek gücünün satın alındığı bir çalışma ilişkisi düzeninde gerçekleşir. Marx, emek sürecini, kapitalizmin tahlilinde ve sınıf mücadelesinde başlangıç noktası olarak düşünmektedir çünkü ona göre emek süreci, hem artı-değerin hem de egemenlik ilişkilerinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır (2016). Dolayısıyla kapitalizmde emek süreci yalnızca üretim ilişkilerinin yeniden üretim alanı değil aynı zamanda artı-değer üretimiyle bağlantılı olarak işçinin denetimini, bağımlılığını ve sömürsünü de içine alan politik bir alandır.

Emek süreci üzerine eğilen çalışmalar iki noktada yoğunlaşmaktadır: birincisi denetim ve gözetimdir. İkincisi ise, bütün ana akım araştırma gündemini de oluşturan emek sürecine İnsan Kaynakları Yaklaşımı'nın artan ilgisidir. İKY emek sürecine, sömürü ilişkisinin cereyan ettiği bir süreç olarak değil de verimlilik artışı stratejilerinin uygulanacağı bir süreç olarak yaklaşmaktadır. Buna karşılık, emek sürecinde toplumsal cinsiyet olgusunu konu edinen çalışmalara neredeyse hiç rastlanamamaktadır. Bu noktadan hareketle bu çalışma, emek sürecinde cinsiyet olgusunu konu edinmektedir. Konu, Türkiye özelinde ve turizm sektörü düzeyinde ele alınmaktadır. Günümüz kapitalist toplum düzeninde emek sürecinde cinsiyet olgusunu araştırmak için turizm sektörünü ele almak büyük önem arz etmektedir. Çünkü turizm sektörü; kapitalist üretime paralel bir gelişim seyri izlemiş, kadın istihdamının yüksek olduğu ve cinsiyete dayalı ayrışmanın her alanda görülebildiği bir sektördür. Bu kapsamda bir bakıma, emek sürecinde cinsiyet olgusu, cinsiyete dayalı ayrışmanın en çok gözlemlendiği turizm sektörü noktasından kavranmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla bu tez çalışmasının bir amacı,

turizm emek sürecini, toplumsal cinsiyet boyutuyla analiz ederek, cinsiyet olgusunun kapitalist iktisadi birikim açısından rasyonelitesini anlamaktır. Bu amaç ile bir nebze de, kadın emeği araştırma alanlarını enlemesine kesen ortak bir sorunsal olarak kadın hareketini böyle bir alana genişletme çabalarına da katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bilindiği gibi, 1980’li yıllarda Türkiye, emek-yoğun üretime dayalı dışa açık bir ekonomik modeli benimsemiş ve küresel ekonomiye eklemlenme sürecine girmiştir. Bu bağlamda turizm sektörü, küresel ekonomiyle bütünleşme ve ihracata yönelik büyüme stratejisinin önemli bir aracı haline gelmiştir. Türkiye’de turizm sektörü politik olarak 1980’den sonra kendiliğinden değil, devletin yardım ve teşvikleri doğrultusunda bazı bölgelerin turizm merkezi olması yönünde karar alınması ile bu bölgelerde gelişme göstermiştir. Türkiye’de teşvik edilen turizm sektörünün ön plana çıktığı bu süreçte, Antalya’nın yeri önemli olmuştur. 2019 yılı verilerine göre, Türkiye genelinde turizm işletme belgeli tesis ve yatak sayısı açısından birinci sırada yer alan Antalya aynı zamanda diğer illere oranla en fazla ziyaret edilen il olarak ilk sırada yer almıştır¹. Antalya iline turizm sektörünün hakim olması ve Antalya’nın turizm denince akla gelen ilk kent olması nedeniyle konunun araştırılmasında ideal mekan olarak Antalya ili seçilmiştir.

Bu çalışmadaki temel amaç, turizm emek süreci ve toplumsal cinsiyet örüntüleri arasındaki ilişkiyi Marksist ve feminist kuramsal araçlarla analiz ederek gün yüzüne çıkarmaktır. Bu kapsamda turizm sektöründe emeğin nitelikleri, çalışma ilişkileri, bölüşüm ilişkileri, emek süreçleri ve cinsiyete dayalı ayrışmanın varlık nedeni sorgulanarak, bu faktörlerin yeni-liberal birikim ve düzenleme rejimi ile olan bağlantısının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu temel sorunsal çerçevesinde şu alt soru setinin yanıtları aranmaktadır:

Türkiye’nin küresel piyasalara eklemlenmesinin bir aracı olan turizm sektörü, Antalya yerelinde, 1980’li yıllardan günümüze kadar nasıl bir değişim ve dönüşüm gerçekleştirmiştir?

Turizm emek sürecinde cinsiyete dayalı bir ayrışma var mıdır? Varsa bu ayrışmanın türü nedir?

¹ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın internet sitesinden (www.turizm.gov.tr) alınmıştır.

Patriarkal kapitalizmin turizm emek sürecinde yarattığı sınıfsal ve cinsiyete dayalı ayırım turizm emek sürecini yani üretimi, denetimi, yönetim uygulamalarını, çalışma ilişkilerini, çalışma biçimlerini, örgütlenme pratiklerini nasıl etkiler?

Bu çerçevede tez çalışması üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kuramsal ve kavramsal bir tartışma yürütülmektedir. Emek süreci ve patriarkal kapitalizm kuramsal yaklaşımlarının, emek sürecinde cinsiyet olgusunu açıklamaya yönelik bir temel sunup sunamadıklarına bakılmaktadır. Konu en temelde emek süreci ve patriarkal kapitalizm kavramlarıyla tartışılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle, emek sürecinde cinsiyet olgusunun bütünlüklü bir emek süreci çözümlemesinde önemli bir başlık olması dolayısıyla emek süreci tartışmalarına yer verilmiştir. Emek sürecinin biçimlenişi Marksist ekonomi politik yaklaşım ile ele alınmıştır. Emek sürecinin cinsiyetçi bir yapıya sahip olmasının yanı sıra, çalışmanın örnek sektörünü oluşturan turizm sektöründe sunulan hizmetlerin niteliğinin cinsiyetçi bir yapıya sahip olması, istihdam edilen kadınların turizm sektöründe daha çok toplumsal cinsiyet rolleri ile belirlenmiş ve kadına özgülenmiş işlerde yoğunlaşması ve turizm emek sürecinin cinsiyete dayalı ayrılmış yapısı nedeniyle çözümlemeye patriarkal kapitalizm kuramının da dahil edilmesi gerekliliği doğmuştur. Dolayısıyla emek süreci tartışmaları bölümünden sonra, kapitalist üretim biçimi ile ataerkil toplumsal ilişkiler arasındaki ilişkiselliği ortaya koymak adına, feminist terminolojiden yararlanılarak, patriarkal kapitalizme dair bir tartışma yürütülmüştür.

İkinci bölümde, öncelikle turizm sektörünün gelişimine dair teorik bir tartışma yürütülmüştür. Turizm sektörünün gelişimi ve biçimlenişi, Marksist ekonomi politik perspektifle analiz edilmiştir. Bu bölümde, turizm sektörünün gelişimine dair bir dönemselleştirmeye gidilmiş ve turizm sektörünün gelişimi ile tarihsel süreçteki ekonomi politik dönüşümler çerçevesinde dönemler arasında ilişkisellik kurulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, turizm sektörünün kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine paralel bir seyir izlediği ve dolayısıyla kapitalist birikim rejiminin devamlılığını sağlamaya yönelik bir yapı olarak nasıl tasarlandığı ve uygulandığı tartışılmaya çalışılmıştır. Turizmin kapitalist gelişme sorunsalı; birikim rejimi, toplumsal düzenleme tarzı, emperyalizm ve sömürü ekseninde tartışılmıştır. Tartışma, daha sonra Türkiye özelinde, devam etmiştir. Bir sonraki başlıkta ise turizm olgusuna dair emek yanlı yaklaşımın önemine vurgu yapılarak,

turizm literatürünün sorun alanlarına dair bir hesaplaşmaya gidilmiş ve bunlara dair eleştirel bir değerlendirme gerçekleştirilmiştir.

Üçüncü bölümde, somut düzlemde yapılan araştırmanın yöntemi, kapsamı ve bulguları ortaya konulmaktadır. Öncelikle, saha araştırması yapılması ve bu kapsamda turizm sektörünün seçilmesinin gerekçeleri ayrıntılı olarak sunulmaktadır. Daha sonra alandan veri toplamak için kullanılan nitel yönteme ilişkin bir tartışma yürütülmektedir. Son olarak, turizm sektöründe çalışan işçiler üzerine yapılan saha araştırması bulguları sunulmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEK SÜRECİNDE CİNSİYET ÇÖZÜMLEMESİNE DAİR KURAMSAL ARKA PLAN

İnsanlık tarihi, üretim ilişkileri ve üretici güçler arasındaki sınıf mücadelelerinin tarihidir. Nitekim Marx, tarihsel dönüşümün kaynağında sınıf çatışmasının yattığını ifade eder. Marx'a göre, ilkel toplumlar hariç diğer tüm toplumlar sınıflı toplumlardır ve bu toplumlarda olup biten her şeyin sınıf çatışmasıyla ilgisi vardır (1998: 46). İlkel toplumun köleci topluma, köleci toplumu feodal topluma, feodal toplumun kapitalist topluma dönüşmesi sürecinde üretim ilişkilerindeki değişim ve sınıf çatışması belirleyicidir. Köleci toplumlarda köle ve efendi, feodal toplumlarda feodal bey ve yoksul köylü, kapitalizm de ise burjuvazi ve işçi sınıfı olmak üzere birbirinden farklı toplumsal formasyonlarda ezen ve ezilen biçiminde görünürlük kazanmış başlıca iki sınıfın varlığından bahsedebilir. Bu iki sınıf arasında, artığın yaratılması ve yaratılan artığa el konulması biçiminde gerçekleşen sömürü ilişkileri ezelden beri süregelmektedir. Toplumsal düzlemde sömürenin tahakkümü ve sömürülenin buna karşı direnişi şeklinde ortaya çıkan sınıflar arası ilişkilere bakıldığında, kapitalist birikim ve karlılığın istenilen düzeyde devam ettirilebilmesi için, sermaye sınıfının işçi sınıfı üzerinde kontrol kurma çabası içinde olduğu gözlemlenmektedir. İşçi sınıfı üzerinde kontrol kurma çabası, bir yandan toplumsal alanda politik kontrol, diğer yandan ise emek sürecinin kontrolü biçiminde çift boyutludur. Kapitalist üretim rejiminde sermayenin emek süreci üzerindeki denetimi, artı-değer üretimi dolayısıyla kapitalist birikim açısından hayati bir öneme sahiptir. Kapitalist toplumda sömürü ilişkilerinin açığa çıkarılması noktasında Marx'ın artı-değer kuramı açıklayıcı gücünü hala korumaktadır. Bu sebeple, emek sürecinde cinsiyet olgusu ortaya konurken, Marksist emek süreci kuramına başvurulmuştur. Bu çalışmanın yaslandığı kuramsal dayanağı emek süreci kuramının oluşturulmasının bir diğer nedeni de, turizm sektörünün kapitalist üretim örgütlenmesi dolayısıyla kapitalist üretim sürecinin sömürü ilişkilerinin ve kapitalist sınıf ilişkilerinin somut olarak ortaya konulmasında önemli bir sektör olmasıdır. Bu bağlamda, bu bölümde, Marx'la başlamış olan emek süreci tartışması, onu takip eden ve bu konuda klasikleşmiş olan Braverman, Friedman, Edwards ve Burawoy gibi Marksist emek süreci araştırmacılarının çalışmaları

ışığında ele alınmaya çalışılacaktır. Daha sonra çalışmanın ikinci kuramsal dayanağını oluşturan patriarkal kapitalizm üzerine bir tartışma gerçekleştirilecektir.

1.1. Emek Süreci Tartışmaları

Marx, emek sürecini emeğin harcandığı an olarak değerlendirir. Örneğin, ilkel topluluklarda, avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını idame ettirmeye çalışan insanların, ihtiyaçları doğrultusunda emek güçlerinin kullanımı tam olarak avlandığı o andır ya da ağaçtan elma topladığı andır. Maddi varlığını devam ettirebilmek için faaliyette bulunan emeğin kendisi (avcı), emeğin nesnesi (av) ve onun aracı (av için kullanılan alet) emek sürecinin basit unsurlarıdır. Bu basit ve somut unsurlarla göstermeye çalıştığımız emek sürecini Marx şöyle ifade etmiştir:

"... kullanım değerleri üretimine, doğanın ürünlerine insan ihtiyaçları için el konmasına yönelik, insanla doğa arasındaki madde alışverişinin genel koşulu olan, insan hayatının değişmez doğal koşulunu oluşturan ve dolayısıyla bu hayatın bütün biçimlerinden bağımsız, daha doğrusu, onun tüm toplum biçimlerinde aynı olan, amaçlı faaliyetir." (2016: 187).

Bu bağlamda emek süreci, insanların maddi yaşamlarını devam ettirebilmelerinin doğal bir gerekliliği ve zorunluluğudur. Diğer taraftan Marx, emek sürecinin öncelikle tüm belirli toplum biçimlerinden bağımsız olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır (2016: 187). Buna göre, emek süreci kavramı yalnızca kapitalist üretime özgü bir kavram değildir. Tarihsel süreçte farklı üretim yapılarının ortaya çıkmasına paralel olarak emek süreci de bu üretim yapılarına göre biçim almıştır. Örneğin, kapitalist sistemde emek süreci kapitalist bir nitelik kazanmıştır.

Kapitalist üretimde emek süreci, işçinin bir işverenin denetimi altında ve ona tabi olarak çalıştığı, başka bir ifadeyle işçi tarafından emek gücünün satıldığı ve işveren tarafından bu emek gücünün satın alındığı bir çalışma ilişkisi düzeninde gerçekleşir. Başka bir ifadeyle, "kapitalistin satın almış olduğu, ona ait bulunan şeyler arasındaki bir süreçtir" (Marx, 2016: 188). Marx'a göre kapitalist emek süreci; kapitalistin emek gücünü tüketmesi biçiminde gerçekleşmektedir ve kapitalist emek sürecinin iki özelliğe sahip olduğunu söyler (2016: 188). Birincisi, işçi emeğini sattığı kapitalistin denetimi altında çalışır, bir nevi kapitaliste tabiiyeti söz konusudur. Kapitalist, emek sürecinde işin yöntemine uygun şekilde yapılması, üretim araçlarının kullanımı gibi aşamalarda söz

sahibidir ve üretim sürecinde denetim uygular. Bir diğer özellik ise, üretim araçları mülkiyeti kapitalistin olduğu gibi, nihai ürünün sahibi de işçi değil kapitalisttir.

Üretimin kapitalist örgütlenmesi, işveren hakimiyetinin geçerli olduğu bir çalışma ilişkileri düzeninde gerçekleşmektedir ve sonsuz sermaye birikim rejimine dayanmaktadır. Nitekim Marx (2016), kapitalist üretimde sermaye birikiminin ön koşulunu artı-değer üretmek olarak ortaya koymaktadır. Burada artı-değerin nasıl arttırılacağı sorusu hayati önem taşır. Kapitalizmin tarihi esasen bunun tarihidir. Kapitalizm, üretim politikası ne olursa olsun, ister merkantalizm ister liberalizm, teknik olarak artı-değeri arttırma temelinde işlemektedir. Çünkü Marx'ın ortaya koyduğu gibi, kapitalizmin varlığı artı-değer üretiminin sürekli artışına bağlıdır. Marx, bu tespiti, sermaye birikiminin niceliğinin artı-değerin büyüklüğüne; artı-değerin oranının ise emeğin sömürülme derecesine bağlı olduğunu eklemiştir. Artı-değer artışının sürekliliği başka bir ifadeyle emeğin sömürülme derecesinin birkaç yolu bulunmaktadır; birincisi, işgücü maliyetlerinin minimize edilmesidir. İkincisi ise, mutlak artı-değer oranını arttırmak yani işgününü ya da çalışma sürelerini uzatmaktır. Artı-değer artışı sürekliliğini sağlamanın son yolu ise, nispi artı-değer oranını arttırmak yani işçinin verimliliğini/üretkenliğini arttırmak, emeği yoğunlaştırmaktır (Marx, 2016: 179-483). İşçi sınıfının ağır çalışma koşullarına karşı verdiği tepkiler ve çalışma koşullarının yasalarla belirli kurallara bağlanması mutlak artı-değer oranını arttırmayı güçleştirmiştir. Fakat, çalışma koşullarının yasalarla belirli kurallara bağlanması iş yoğunluğunu arttırma konusunda herhangi bir sınırlama getirmemiştir. Dolayısıyla sermaye emeği yoğunlaştırmanın yollarını arar olmuştur.

Emek sürecinde sistematik olarak baskı uygulamak sermayenin değişmeyen eğilimidir. Marx (2016), emeğin üretkenliğini arttırmak için emek süreci üzerinde sermayenin sürekli baskı uygulama çabasını, esas olarak artı-değer oranını arttırmaya yönelik bir çaba olduğunu ifade etmektedir. Buna göre sermaye yalnızca emek sürecini değil, emeği de tahakküm altına almaya ve böylece artı-değer artışını sağlayabilecek tüm yöntemleri üretim sürecine dahil etmeye çalışır.

Marx' tan sonra emek sürecine yeterli ilginin olmadığını ifade eden Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye: 20. Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi* başlıklı kitabında, kapitalist üretim sürecinin tarihsel gelişimini ele alarak emek süreci ve işçi sınıfında yaşanan dönüşümü ortaya koymaktadır (2008). Kitapta, kapitalist emek

tarihinin; çalışmanın değersizleştirilmesi, işçinin vasıfsızlaştırılması, kavrayışın uygulamadan ayrılışı ve emeğin sermayeye tabii kılınmasına yönelik uygulamaların tarihi olduğu ortaya konulmaktadır.

Braverman kapitalizmde emek sürecini; emek gücünün işçi tarafından satıldığı ve işveren tarafından satın alındığı koşulları yöneten bir sözleşme ya da anlaşma ile başladığını ve kapitalist üretim tarzının ayırt edici özelliğinin, işçilerin kapitaliste doğrudan emek güçlerini yani çalışabilme kapasitelerini satmaları olduğunu ifade etmektedir (2008: 77-78). Bu bağlamda önemli olan emek gücünün emeğe dönüştürülmesidir. Bu noktada denetime ilişkin yönetsel pratikler önem kazanmaktadır. Bu pratiklerin en somut örneği Taylorist bilimsel yönetimdir. Braverman, Taylorizm'i "*kapitalist koşullar altında çalışmayı yönetme bilimi*" olarak tarif etmektedir (2008: 109). Braverman (2008), Taylorist bilimsel yönetimin üretim sürecini nasıl parçalara ayırdığını, işçileri nasıl nitelikli ve niteliksiz diye ayırttığını ve işçilerin üretim noktasında daha fazla nasıl tutulacağını, nasıl denetim altına alındığını ve işçiden nasıl maksimum verim alınacağını ortaya koymaktadır. Üretim sürecinin parçalara bölünmesi ve işçilerin buna uygun olarak ayrışması olgusu esasen Marx tarafından da ortaya konulmuştur (2016: 338-340) ancak Braverman'ın bu konuya katkısı bunun nasıl işlediğini Taylorizmin hakimiyetinde göstermesidir.

Braverman, kapitalist üretimde, işçinin emek gücünün meta haline gelerek sermayenin çıkarları doğrultusunda örgütlendiğini ve böylece, kapitalist üretimde işçinin vasıfları yok edilerek kendi çıkarları doğrultusunda vasıflar yaratarak emek sürecini basitleştirildiğini ifade etmektedir (2008: 102-103). Emek sürecinin basitleştirilmesi üretim sürecinin parçalanmasını gerektirmektedir. İşin Taylorist mantıkla en küçük parçalara ayrılmasının amacı işçiden maksimum verim sağlama isteğidir. Bunun için bilgi ve beceri üreticinin elinden alınarak kapitalistin eline teslim edilmekte; işçiler üretim süreciyle ilgili bilgi, vasıf ve kavrayıştan yoksun bırakılmaktadırlar. Buna göre, emek süreci artık, işçilerin yetenek ve bilgisine değil, yönetim pratiklerine dayandırılmaktadır. (Braverman, 2008).

Braverman, Taylorist 'bilimsel yönetim' anlayışının yerleşip yaygınlaşması ile emek sürecinin parçalara ayrılmasının yanı sıra işçilerin de kafa ve kol emeği olarak birbirinden ayrılmasını vurgulamaktadır. Kafa emeği (zihinsel emek), üretim sürecinden alınarak işin planlanması, kontrolü ve denetiminde merkezileşmektedir. Böylece emek

sürecine dair tüm kontrol işçiden yönetime geçmekte ve bu süreçte işçi yalnızca üretimi gerçekleştiren mekanik uygulayıcılar haline gelmektedir (2008: 127-136). Bu durum işçinin vasıfsızlaşmasına neden olmaktadır. İşçilerin vasıfsızlaşması, sermayenin emek maliyetini düşürme ve vasıflı emeğe olan bağımlılığını azaltma arayışına en ideal çözüm oluşmuştur.

Sermayenin emeği yoğunlaştırmaya yönelik arayışı, teknoloji ve bilimi de sermayenin hizmetine sokmuştur. Buna göre, emek süreci teknoloji ile dönüştürülerek, emeğin üretkenliği makineler aracılığı ile arttırılmaya çalışılmaktadır ve böylece daha fazla artı-değer elde edebilmek olanaklı hale gelmektedir. Braverman, bilimin bir meta haline gelerek kapitalistin çıkarları doğrultusunda kullanılmasının, sermayenin yeni sahalara doğru genişlemesine neden olduğunu ve bunun sonucu olarak Taylorist bir çalışma düzeninin fabrikalardan çıkıp hizmetler sektörü ve ofislere doğru yayıldığını ifade etmektedir (2008).

Braverman'ın (2008) kapitalist emek sürecine katkısı, Taylorist 'bilimsel yönetim'in üretim sürecini parçalara ayırarak işçileri vasıfsızlaştırdığını ve bu durumun yönetime daha iyi bir denetim olanağı verdiğini göstermesidir. Braverman'ın bir diğer katkısı ise, araştırmacıların ilgisini kapitalist emek sürecine çekerek ve bu alana dair tartışmaların genişlemesine öncülük etmesidir. Alana dair tüm çalışmalara burada yer vermek bu çalışmanın boyutunu aşacaktır. Dolayısıyla, daha önce de belirtildiği üzere, burada Braverman'ın çalışmasının yanı sıra Friedman'ın, Edwards'ın ve Burawoy'un çalışmalarına yer vermek yararlı olacaktır.

Kapitalist üretim sistemindeki yoğun rekabet baskısının eşitsiz bir biçimde hissedildiğini ifade eden Friedman, tekelci kapitalizmin yükselmesiyle birlikte bu yoğun rekabet baskısı eşitsizliğinin arttığını ifade etmektedir (1977). Tekelci kapitalizmde sermaye sınıfı, yoğun rekabetle başa çıkabilmek için ücretleri düşürmeye çalışmaktadır. Bu nedenle sermaye sınıfı, kar oranlarını arttırmak ve karlılığın devamlılığını sağlamak için, işçi direnişleri ya da piyasa şartlarındaki değişimlere karşılık, emek süreci üzerinde otorite kurmaya yönelik alternatif stratejiler geliştirmektedir. Bu nedenle Friedman, yönetimi aktif bir süreç olarak değerlendirmektedir. Braverman'ın emek sürecinde ya da emek süreci dışında, kapitalist düzenin işleyişinde bütünüyle sermaye sınıfının belirleyici konuma yerleştirirken işçi sınıfını pasif nesne konumuna koymasının aksine Friedman, işçi direnişlerinin kapitalizmin gelişimini etkileyebileceğini belirtmiştir (1977, 43-44).

Friedman, sermaye sınıfının emek süreci üzerinde otorite kurmaya yönelik stratejilerini doğrudan denetim ve sorumlu otonomi olarak iki türlü denetim mekanizması ile açıklamaktadır. Buna göre doğrudan denetim, işçi üzerinde sıkı bir denetimin uygulandığı bu nedenle de işçinin hareket alanının kısıtlandığı bir denetim uygulamasıdır. Taylorist mantıkta olduğu gibi bu denetim stratejisinde de işçilere makinenin bir parçasıymış gibi davranılmakta ve işçilerin sorumlulukları sınırlandırılmaktadır. Bir diğer denetim stratejisi ise, sorumlu otonomidir. Friedman doğrudan denetim yaklaşımının istenmeyen etkilerine karşılık sorumlu otonomi yaklaşımını geliştirmektedir. Bu modelde, işçilere kendi yeteneklerini ve ihtiyaçlarını yansıtan süreçlere katılıyorlarmış gibi davranılır ve işçilere sorumluluk ve statü verilerek işçinin sadakati kazanılmaya çalışılmaktadır (Friedman, 1977: 43). İşçilerin sorumluluk ve statülerinin artmasıyla beraber işçiler bir taraftan işletme yönetimine daha fazla bağlılık gösterirken, diğer taraftan daha az denetlenir hale gelmektedirler. Bu bağlamda, Friedman, her iki denetim stratejisinin de bir taraftan özgür ve bağımsız ancak diğer taraftan kendi emeğine yabancılaşmış insanlar üzerindeki yönetim otoritesinin devam ettirilmesine yönelik olduğunu ifade etmektedir (aktaran Doğanay, 2015: 23).

Edwards, emek sürecinin denetimi konusunu, tarihsel olarak kapitalizmin değişen doğası ile ilişkilendirerek ele almaya çalışmaktadır. Buna göre Edwards, iş yerini çatışmanın yaşandığı çekişmeli bir mücadele alanı olduğu söyler (1979: 16). Bu mücadele alanında; işçilerin çalışma koşulları ve işçi hakları, işin örgütlenme biçimi ve çalışma temposu gibi konular çekişmelere neden olmaktadır. İşçiler, işverenlerin dayatmalarına karşı direnirken; işverenler ise işçilerden maksimum verimlilik sağlamaya çalışmaktadır böylece çekişme alanı 'savaş alanı'na dönüşmektedir (Edwards, 1979: 12-13). Görüldüğü üzere, işverenler ile işçi arasındaki beklenen iş davranışının elde edilememesi, işverenler ve işçilerin güç mücadelesine dönmektedir. Daha fazla kar arzulayan sermaye sınıfı, karşılaştığı işçi direnişiyle başa çıkabilmek için işyerinde çeşitli denetim yöntemleri oluşturmaya çalışmaktadır. Edwards (1979), işyerinde uygulanacak olan denetim yöntemlerinin, firma yapısına, işçinin amaçlarına göre değişimler geçirdiğini ifade etmektedir. Diğer taraftan, işyerinde yaşanan çatışmaların, artan baskının eski denetim sistemlerini işlevsiz hale getirebileceğini ve yeni denetim yöntemlerinin eskilerinin yerini alacağını belirtir (Edwards, 1979: 17-18). Edwards, kapitalist üretimin devamlılığını sağlayabilmek, işyerindeki çatışmaları durdurabilmek ve emek sürecini denetim altına almak için üç farklı denetim sistemi uygulamaktadır (1979: 21). Bunlar sırasıyla; basit

denetim, teknik denetim ve bürokratik denetimdir. Basit denetim, hiyerarşik denetim yoluyla gerçekleştirilmektedir. İşveren, iş yaparken yapılması gerekenleri tüm ayrıntısıyla belirlemektedir. Bunun için talimatlar, mekanizmalar ya da metotlar kullanmaktadır. Bir diğer denetim yöntemi teknik kontroldür. Edwards, bu denetim yöntemini, teknolojik bir yapı ya da üretim örgütlenmesine içkin yapısal bir sistem olarak değerlendirmektedir (1979: 112). Üretim alanı içerisinde teknoloji varsa orada teknik denetim oluşmaya başlamaktadır (Edwards, 1979: 113). Taylorizm tarafından desteklenen teknik denetim sistemine en klasik örnek olarak, Ford'un montaj hattı verilebilir. Sonucu denetim yöntemi ise, bürokratik denetimdir. Edwards, bürokratik denetimin, işyerinin sosyal yapısına ya da işyerindeki toplumsal ilişkilere gömülü olduğunu ve işyerindeki hiyerarşik gücü kurumsallaştırdığını ifade etmektedir (1979: 20). İşveren üretim sürecinin yürütülmesi ve işyerindeki tüm denetimi ele geçirebilmek için, sistemli bir biçimde kurallar, iş görev tanımları, performans değerlendirme, ödül-ceza uygulamaları, terfi prosedürleri gibi araçlar kullanmaktadır. Bu bağlamda, Edwards, bürokratik denetimin kapitalist gücü kurumsallaştırdığını ifade etmektedir (1979: 132).

Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye: 20. Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi* başlıklı kitabında açıkça iki tezi işler. Birincisi, iş bölümünün işçileri niteliksizleştirdiğidir. İkincisi ise, Taylorist mantığın fabrikalardan çıkıp her yere yayıldığıdır. Braverman kapitalist üretim sürecine dair bu iki tezi ele alırken, işçi sınıfını bütünüyle sermaye ve sermayedarın stratejilerine tabi pasif bir nesne konumuna koymaktadır. Sermaye ve sermaye stratejilerini belirlemeci ve aktif özne konumuna yerleştirirken, işçi sınıfını bütünüyle buna göre belirlenen tamamen pasif bir nesne konumuna yerleştirmektedir. Ancak, Burawoy (2015: 37), işçi sınıfını pasif bir konuma yerleştiren Bravermancı ve Lukácsçı Marksist çizgiye karşı çıkmakta ve burada, sadece sermaye sınıfının stratejilerinin belirleyici olmadığını, sermaye sınıfının stratejilerine karşı işçi sınıfının karşı koyduğunu başka bir ifadeyle sınıflar arasındaki mücadelenin belirleyici olduğunu ifade etmiştir. Nitekim, tarihsel süreçte kapitalist üretimin tarihi, makinelere karşı koydukları tepkileri nedeniyle Luddistler² olarak bilinen makine kırıcıların üzerlerine salınan on iki bin kişilik bir ordu birliği ile katledilmeleri, 1848 Devrimleri olarak anılan ve neredeyse bütün Avrupa'ya yayılan eylemlere emekçi saflardan katılan insanların katledilmesi gibi, işçi sınıfının zaman zaman kapitalist üretim

² Daha fazla bilgi için bakınız: Huberman, 2013: 208; Hobsbawm, 2009: 15-30.

tarzına karşı toplumsal tepkiler gösterdiği ve kanlı despotik yöntemlerle bu tepkilerin bastırılmaya çalışıldığı sayısız örneklerle doludur.

Burawoy, işçi sınıfı mücadelesinin üretim sürecini biçimlendirdiği tezine atıfla şunları ifade etmiştir:

"... üretim sürecinin işçi sınıfı mücadelelerinin gelişmesini mutlak suretle şekillendirdiği tezini savunuyorum. Bu tez ancak üretim sürecinin iki politik momente sahip görülmesi halinde sürdürülebilir. Birincisi, işin örgütlenmesi politik ve ideolojik *etkilere* sahiptir; başka bir ifadeyle, kadınlar ve erkekler hammaddeleri yararlı şeylere dönüştürürlerken, aynı zamanda belirli toplumsal ilişkileri ve tabii bu ilişki deneyimini de yeniden üretmektedir. İkincisi, işin örgütlenmesinin - başka bir ifadeyle emek sürecinin - yanında, üretim ilişkilerini düzenleyen üretimin özgün politik ve ideolojik *aygıtları* mevcuttur. Üretim rejimi, ya da daha spesifik olarak fabrika rejimi nosyonu üretim siyasetinin iki boyutunu da içermektedir." (2015: 17-18).

Görüldüğü üzere, üretim noktası sadece emek sürecinin yaşandığı teknik bir alan değildir aynı zamanda ideolojik ve politik ilişkilerin etkilediği toplumsal ilişkilerin de üretildiği bir yeniden üretim alanıdır (Burawoy , 2015: 47). Burawoy emek sürecinin iktisadi, politik ve ideolojik nosyonlarını şu şekilde formüle etmiştir: üretim noktası, şeylerin üretimi anlamında ekonomik, toplumsal ilişkilerin üretimi anlamında politik; bu ilişkilere dair deneyimlerin üretimi anlamında da ideolojik boyutlara sahiptir ve bu üç boyut üretim alanı dahilinde birbirinden ayrılmaz şekilde iç içe geçmektedir (2015: 65). Özüğurlu'nun dediği gibi, "ekonomik alanı, hem bu alanın bizzat kendi yarattığı ideolojik ve politik etkilerden, hem de işyerinin ideolojik ve politik 'yapısından' kopartarak ele almak mümkün değildir." (2008: 49). "Dolayısıyla, kapitalist, emek süreci üzerinde denetim sağlarken üretim noktasına dair ideoloji ve politika da üretmek zorundadır. Ya baskılamak, ya rızasını almak ya da her ikisinin de uygulanması suretiyle işçinin üzerinde denetim sağlanması gerekir ki bu kapitalist emek sürecinin karakteristik özelliğidir" (Durmaz, 2013: 269). Bu bağlamda, üretim rejimlerinde, sermayenin emek üzerindeki denetimi ve bu denetimin aracı olarak üretim ilişkilerini düzenleyen politik ve ideolojik aygıtlar oldukça önemlidir. Baskıyı ve rızayı sağlamak için kullanılan emek denetim aygıtları; rızayı var etmek için ideolojik, baskıyı var etmek içinse, basit (doğrudan) denetim aygıtları, teknik (teknolojik) denetim aygıtları, elektronik denetim aygıtları, cinsiyete dayalı denetim aygıtları ve bürokratik denetim aygıtlarından oluşmaktadır (Yücesan-Özdemir, 2010: 42).

Burawoy, kapitalist emek sürecini doğru analiz edebilmek için, Braverman'ın yaptığı gibi zanaat ve fabrika üretim örgütlenmelerinin farklılıklarına değil de, kapitalizmin özüne, karakteristik özelliklerine odaklanmanın gerekliliğinden bahseder (2015: 47). Bunu ortaya koyabilmek için de farklı üretim tarzlarını, örneğin; kapitalist üretim tarzı ile feodal üretim tarzını karşılaştırır. Burawoy, kapitalist üretimde, artı-değer üretiminin emek süreci içinde gizlenmesi, sürekli kılınması ve güvenceye alınmasını kapitalizmde emek sürecinin ayırt edici özelliği olarak ortaya koymaktadır. (1979: 27-28; 2015: 51-56). Kapitalist olmayan feodal üretim tarzında artık üretimi, feodal emek süreci içinde kendiliğinden gerçekleşmemektedir, üretici elde ettiği ürünün bir kısmını toprak beyine vererek artık aktarımı gerçekleşmektedir, dolayısıyla feodal üretim tarzında artık şeffaftır (Burawoy, 2015: 46-51). Fakat kapitalist emek sürecinde, işçi üzerindeki denetimin sağlanabilmesi için artı-değerin gizlenmesi, sürekli kılınması ve güvenceye alınması gerekmektedir (Burawoy, 2015: 51-56). Böylece üretim noktasında bir araya gelen işçi ve kapitalist arasındaki sınıf çatışmasını da dizginlemektedir.

Burawoy artığın gizlenmesi için üç unsurdan bahseder. Bunlardan birincisi, üretim içi ilişkilerin üretim ilişkilerinden kopartılmasıdır (Burawoy, 2015: 52). Başka bir ifadeyle, üretim noktasında işçiler kapitalist ile iletişim kurmazlar, kapitalist görünmezdir, kapitalist yerine günümüzdeki karşılığı işveren vekili olan idarecilerle etkileşim içindedirler. Bu idareciler de tıpkı işçiler gibi emek gücünü satmaktadır ancak emek aristokrasisi olarak kavramsallaştırılan işçi sınıfı içinde imtiyazlı konumlarda çalıştıkları için sınıf içi çelişkileri gizlemekte araçsal bir özellik taşırlar. İkinci unsur, kapitalist üretimde işçileri rekabete teşvik eden, onları bölen, bireyselleştiren vasfa dayalı hiyerarşik bir yapının varlığının söz konusu olmasıdır (Burawoy, 2015: 53). Son olarak da, hakim sınıf ideolojisi olarak burjuva ideolojisinin, işçilerin bilincine nüfus etmesi ve böylece sermayeye karşı kendisini bir sınıf olarak fark etmesinin başka bir ifadeyle kolektif sınıf bilincinin önünde engel teşkil etmesidir (Burawoy, 2015: 53).

Burawoy, artı-değerin gizlenmesinin tek başına yeterli olmadığını, işçi üzerindeki kapitalist denetimin sağlanabilmesi için artı-değer üretiminin sürekli kılınmasının da önemli olduğunu ifade eder (1985: 32-34). Bunun için de işçinin kapitaliste olan bağımlılığı söz konusudur. Kapitalist üretimde emekçi, kendisini yeniden üretebilmek için bir ücret karşılığında emek gücünü satmaktadır ancak ücret artı-değer üretiminden ayrıştırılmadığından, bir taraftan emekçi sermayeye bağımlı kılınmakta diğer

tarafından da artı-değer üretiminin sürekliliği güvenceye alınmaktadır. Burada emekçinin emek gücünü satarak elde ettiği gelire bağımlılık derecesi ne kadar yüksekse, sermayenin de emek üzerindeki sömürsü o kadar yüksek olur. Başka bir ifadeyle, sermayenin emek üzerindeki sömürü derecesi, emekçinin emek gücünü satarak elde ettiği gelire bağımlılık derecesiyle yakinen ilişkilidir. Emek üzerindeki bu denetim, artı-değerin güvenceye alınmasında etkilidir.

Burawoy, kapitalist üretimin ayırt edici özelliklerini ele alırken kapitalizmde emek sürecinin iki tür ilişki biçimini barındırdığından bahseder (2015: 47). Birinci olarak, kadınlar ve erkeklerin doğayı dönüştürürken doğa ile kurdukları sosyal ilişkilere ve Burawoy bunu *üretim (içi) ilişkiler* olarak ele almaktadır. İkinci olarak ise, sermayedar ile emekçi arasındaki ilişkidir. Emek süreci içindeki bu ilişkiyi Burawoy, *üretimde ilişkiler* olarak kavramsallaştırılmaktadır. Kapitalist emek sürecinde üretim mekanının ideolojik ve politik olarak kuşatılmasını Burawoy bu kavramlar ile ele almaktadır. Üretimde ilişkiler üretim ilişkileri ile *üretim rejimini* oluşturmaktadır (Burawoy, 1985: 7-8). Burawoy (1985)'un emek sürecine önemli bir katkısı olan üretim rejimi ya da fabrika rejiminin var oluşu, emek süreci ve devlet arasındaki kritik kavramsal ilişkide yatar. Bu bağlamda, üretim rejimi, emek süreci analizine toplumdaki siyasi ve ideolojik boyutları taşıyarak üretim içi ilişkileri düzenlerken, devlet makro düzeyde üretim ve emek siyasetinin doğasını şekillendirmektedir.

Burawoy, üretim rejiminin dört bileşeninden bahsetmektedir bunlar; emek süreci, emeğin yeniden üretimi, firmalar arası rekabet ve devlet politikalarıdır (1979). Üretim rejimleri arasındaki farklılıkları bu dört birleşene göre incelemektedir. Burawoy (2015), kapitalizmin tarihini bir fabrika rejimleri silsilesi olarak, başta baskının rızaya önceliğiyle despotik üretim rejimleri (patriarkal, paternalist ve piyasa despotizmi), bunları takip eden rızanın baskıyı önceliğiyle hegemonik üretim rejimleri ve son olarak hegemonik despotizm tipolojileri ile yeniden inşa etmiştir.

Üretim alanını şekillendiren üretim politikalarını fabrika rejimleri olarak nitelendiren Burawoy, despotik üretim rejimlerini tarihsel olarak üçe ayırmaktadır. Birincisi, aile birimine dayalı bir istihdam stratejisinin benimsendiği *patriarkal despotizm* rejimidir. Bu üretim rejiminde, üretim aile fertleri tarafından gerçekleştirilir ve baba hem ailenin hem de üretim sürecinin egemen gücüdür. Bu üretim rejiminin kırılma noktası teknolojinin gelişimi olmuştur. Burawoy'a göre, teknolojik gelişim emek sürecini

parçalamaktadır. Bu bağlamda zanaatkar işgücü boşa çıkmakta ve dolayısıyla vasıf ve uzmanlık bilgisi artık bir güç kaynağı olmaktan çıkmaktadır. Diğer taraftan makineleşmeyle birlikte üretimin fabrika içerisine çekilmeye başlanması istihdam stratejisini de değiştirmiş, buna göre aile birimine dayalı istihdam stratejisi terk edilerek, kadın ve çocukların da fabrikalarda bağımsız işçiler olarak çalışmaları yaygınlaşmıştır. Patriarkal üretim rejimindeki bu kırılma yerini bir diğer fabrika rejimi olan *paternalist despotizme* bırakmıştır. Bu üretim rejiminde, üretim sürecinin kontrolü babadan, baba görünümünde olan patrona geçmiştir. Dolayısıyla üretim süreci patronun çıkarlarına göre yeniden düzenlenmektedir. Ancak burada emek sermayenin gerçek tabiiyeti altında değildir. Emegın gerçek tabiiyeti *piyasa despotizmi* ile sağlanmıştır.

Marx'ın, kapital birinci cilt'teki fabrika prototipini, Burawoy *piyasa despotizmi* olarak ele almaktadır. Piyasa despotizmini New England örneğinde geliştiren Burawoy'a göre, piyasanın ekonomik kırbağı ile kurulmuş olan piyasa despotizminin dört varoluş koşulu vardır. Birincisi, firmalar arası serbest rekabetin varlığıdır. İkinci koşul, işçilerin sermayeye gerçek tabiiyeti başka bir ifadeyle işçilerin emek süreci üzerindeki denetimini kaybetmesidir ve böylece işçiler üretimin öznel bir unsuru olmaktan çıkar ve nesnel bir unsura dönüşürler. Piyasa despotizminin üçüncü koşulu, emegın sermayeye gerçek tabiiyetinin yanı sıra bağımlı hale gelmesidir. Buradaki bağımlılıktan kasıt, emekçinin işverene ücret karşılığında emek gücünü satma bağımlılığıdır. Buradaki amaç, emegın sermayenin mutlak egemenliği altına girmesini sağlamaktır. Emekçilerin ellerinden geçim araçlarının tümüyle alınması koşuluyla gerçekleşen bağımlılık, emekçilere hayatta kalabilmek için ücret karşılığı emek güçlerini sermayeye satmaktan başka bir yol bırakmamaktadır. Piyasa despotizminin son koşulu ise, devletin üretimin dışsal koşullarının veya piyasa güçlerinin serbest işleyişinin korumasıdır. Bu üretim rejiminde piyasanın anarşik yapısı, kapitalistin istediğinde işçileri çalıştırma istemediğinde işten çıkarma imkanı sağlamaktadır (Yücesan-Özdemir, 2010: 41). Kapitaliste bu imkanı tanıyan şey ise, yedek işgücü ordusunun varlığıdır. Bu bağlamda, piyasa despotizmi işçi sınıfının direnişini de zayıflatmaktadır.

Burawoy'un ikinci fabrika rejimi kavramı ise, *hegemonik üretim* rejimidir. Gramsci ile özdeşleşen hegemonya³ kavramı, İkinci Dünya Savaşı sonrası günümüz

³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Thomas, D.Peter (2012). Gramsci Çağı-Felsefe, Hegemonya, Marksizm, (çev: Ekrem Ekici, İlker Akçay), Dipnot Yayınevi.

dünyasını tanımlayan bir kavramdır. Gramsci, günümüz düzeninin aslında bir hegemonik düzen olduğunu ifade etmektedir (2012). Baskının rızaya baskın geldiği erken kapitalizmin despotik rejimleri, yerini rızanın hüküm sürdüğü ama baskının da dışlanmadığı hegemonik rejimlere bırakmak zorunda kalmıştır (Burawoy, 2015: 165). Burada amaç, denetim gücünü yönetime veren uygulamalara karşı işçinin rızası sağlanarak baskıyı üreten mekanizmaların gizlenmesidir (Balkız, 2013: 189). Burawoy "hegemonik üretim rejimi" kavramını ampirik olarak, Manchester'daki bir elektrik mühendisliği firmasındaki gözlemlerine dayanarak oluşturmuştur. Hegemonik üretim rejiminin, diğer üretim rejiminden farklı olan yanı; hem fabrika rejiminin düzenlenmesinde hem işgücünün yeniden üretiminde devletin rolüdür. Sosyal güvenlik yasaları, sendikalar ve toplu pazarlık mekanizmaları, sosyal politika uygulamaları ile emek sürecine dahil olan devlet, bir taraftan işgücünün yeniden üretimini minimum düzeyde garanti altına alırken diğer taraftan sermaye sınıfını emekçilerle işbirliğine dayalı bir rejimi kurmaya yönlendirmektedir (Balkız, 2013: 195; Durmaz, 2013: 270). Hegemonik üretim rejiminde, emek ve sermaye arasında işbirliğinin kurulmasını ve emekçilerin buna rıza göstermesini sağlayanın esasında korporatist⁴ uygulamalar olduğu gözlemlenmektedir.

Yeni-liberal birikim rejiminin 'küreselleşme' olarak adlandırıldığı dönemde, sermaye sınıfının, küresel düzeyde artan hareketliliği ve rekabet edebilme çabaları,

⁴ Korporatizm, işçi sınıfını toplumsal düzlemde politik olarak denetim altına almanın bir yoludur. Burada, meslek ve çıkar grubu temelinde bir temsiliyet vardır. Korporatist dönemde işçi sınıfı işçi sınıfı olarak, tüccar sınıfı tüccar sınıfı olarak, köylü sınıfı köylü sınıfı olarak yönetime katılır. Korporatizmin kullandığı üst başlık ulusal çıkarlardır. Herkes kararların alınma sürecine katılır ve orada temsil edilir. Çatışma yerine uzlaşma ve işbirliği ön plana çıkartılır. İşbirliği ve uzlaşmanın, ulusal düzeyde herkesin çıkarına olduğu, herkesin çıkarına hizmet ettiği inancı ağır basar. Burada işçi, sermaye, emekçi, burjuvazi vb. gibi sınıfsal kavramlar yoktur, onun yerine toplumsal uzlaşma ve iş birliği vardır. Bu korporatizm görüngülerinin arkasında yatan gerçekliğe baktığımızda, korporatizmin meslek ve sınıf temelinde toplumun bütün kesimlerini masaya oturturken esasında onların o konumunu mutlaklaştırdığına yönelik bir pratik olduğu görülmektedir. Marksizm işçi sınıfının, işçi sınıfı olma konumuna son vermek isteyen bir pratikken; korporatizm, yapısalcı bir bakış açısıyla işçinin işçi olarak o yapıda yerine getirdiği bir işlevi olduğunu düşünen ve işçi sınıfı olarak oraya katılan insanları işçi sınıfı olarak mutlaklaştıran bir pratiktir. Burada ulusal çıkarlar şemsiyesi altında alınan kararların, gerçekte ulusal çıkarlar uğruna mı yoksa yine belli bir sınıfın çıkarına mı hizmet ettiği konusu tartışılır. Ancak pratiğe baktığımızda ulusal çıkarlar olarak ifade edilenlerin aslında o ulusal sınırların içindeki burjuvanın çıkarları olduğu çok açıktır. Burjuvazinin çıkarları çok ince bir biçimde kutsallaştırılarak kitleler ona inandırılmaya çalışılmaktadır. Yapısalcı işlevselci felsefenin bir pratiği olarak korporatizm, bir yanıyla emek ve sermaye arasındaki uzlaşmayı temsil ederken; diğer yanıyla da işçi sınıfının iradi olarak alternatif toplum tahayyülünden vazgeçip kapitalizme rıza göstermesini ve kendi toplumsal konumunu mutlaklaştırılmasını temsil etmektedir. Korporatist uygulamalar gereği bu dönemde refah devleti kurulmuştur. Sendikacılık zirve noktadadır ve buna göre sosyal politikalar çerçevesinde işçiye sosyal haklar verilerek işçilerin rıza göstermeleri sağlanmıştır. Aynı zamanda işçilerin politik olarak da kapitalizme "evet" dedikleri bir dönemdir.

sermaye sınıfının emek süreci üzerindeki denetimini *'hegemonik despotizme'* doğru kaydirmektedir. Burawoy, hegemonik despotik üretim rejimi dönemini şöyle açıklamaktadır:

"Yasalar hala işçileri mantıksızca işten çıkartılmaktan koruyor olabilir; ancak, işçiler düzenli bir hal alan tensikat uygulamaları ile işlerini kaybediyorlar. İşçiler grev yapabilirler; ancak, yerlerinden edilmeleri yönündeki kalıcı uygulamalara tabiiiler. İşçiler örgütlenebilir; ancak, bağlı buldukları sendikalar, artık pek fazla kale alınmıyorlar. Dolayısıyla artık hegemonya tersinden işliyor; sermayenin emekle uzlaşmasının yerini, emeğin işini elinde tutabilmek için sermaye ile uzlaşması alıyor." (aktaran Özügürlü, 2008: 252).

Buna göre, bu yeni rejimin inşasında, bir taraftan devletin refah politikaları geriletilmekte diğer taraftan yasal ve kurumsal düzenlemeleri zayıflatılmaktadır. Devletin refah politikalarının geriletilmesi, emekçilerin geçim kaynaklarının daralmasına ya da tamamen yok olmasına yol açmaktadır. Diğer taraftan, devletin yasal ve kurumsal düzenlemelerinin zayıflatılması, yöneticilerin despotizme yönelmesini kısıtlamaktadır. Bu çabalar, önceki dönemde emeğin elde ettiği kazanımların sermayenin emekten geri alma çabalarıdır ve sonuç olarak yeni baskı mekanizmaları ön plana çıkmaktadır. Burawoy, bu yeni despotizm dönemini "sermaye hareketlerinin işçiler üzerindeki rasyonel zorbalığı olarak" ifade etmektedir (2015: 118-119). Akpınar, Burawoy'un bahsettiği bu zorbalıktan kastın, devletin bizzat zorlayıcı müdahaleleri ile işçilerin sermayenin emrine verilmesini ve onlara bağımlı kılınmasını sağlayacak toplumsal koşulların oluşturulmasına yönelik olduğuna dikkat çeker (2018: 109).

Bu yeni despotizm döneminde, sermaye sınıfı işçilerin çalışma koşullarına rızasını sağlayabilmek için, işçileri ücret kesintileri ya da iş kaybı arasında bir tercihe zorlamaktadır. İşçi sınıfı bu dönemde, işçinin rızasına dayalı ama sermayenin taleplerinin ön planda olduğu bir sosyal diyalog⁵ zemininde sermaye ile koalisyon kurmaya çağırılmaktadır. Akpınar'a göre, yeni-liberalizm yükselişinde emekçi sınıflar sosyal diyalog zemininde sermaye ile koalisyon kurmaya çağırılmaktadır ancak bu çağrı daha baştan koşullu bir çağrıdır ve bu bağlamda iki temel ön koşul içermektedir. Birinci koşul;

⁵ Çalışma ilişkilerinde oluşturulmaya çalışılan yeni düzen "sosyal diyalog" düzenidir. İkinci dünya savaşı sonrası kurulan işbirliğinin özü" yönetime katılma" iken, yeni oluşturulan çalışma ilişkisi düzeninin durumu "danışma" niteliğine dönüşmüştür (Akpınar, 2015: 223; Akpınar ve Akçay, 2015: 439). Buna göre korporatizm tamamen çöpe atılmamıştır yerine rızaya dayalı ama sermayenin taleplerinin ön planda olduğu sosyal diyalog düzeni geçmiştir.

işçi sınıfının piyasacı düzenin önceliğini bilerek ve de buna rıza olarak diyalog masasına oturması şarttır. İkinci olarak; yönetim yetkisinin mülkiyetten doğan bir hak olduğunu ve işçi sınıfının mülkiyeti elinde bulunduran sermayenin bu hakka sahip olduğuna rıza göstermesi şarttır (2015: 231). Burada sınırlar önceden belirlenmiştir ve Akpınar'ın ifadesi ile piyasa fetişizmine dayalı bir diyalog zemini arayışı söz konusudur (2015: 232). Görüldüğü üzere sosyal diyalog söylemi; terime karşılık gelen anlamdan uzaktadır ve özü itibarıyla egemen sınıfların yeni hegemonik tahakküm kurma stratejilerinden birisidir (Akpınar ve Akçay, 2015). Buna göre sosyal diyalog çağrısı karşılıklı bir danışma çağrısı değildir, aksine emekçi sınıfın sermayenin önceliklerine razı etme yönünde yapılan bir çağrıdır.

İşçinin sermayedara bağımlılığının arttırılmasında ve hegemonik olarak yeniden tesis edilmesinde, esnekleşme uygulamaları, insan kaynakları yönetimi ve toplam kalite uygulamaları gibi araçlar kullanılmaktadır (Balkız, 2013: 196). Bunların yanı sıra, işçi sınıfının geçim kaynaklarının daralması nedeniyle yaşam koşulları minimum düzeye indirilmesi, esnek istihdam biçimleri, sendikaların zayıflaması, hegemonik despotik üretim rejimi döneminde işçi sınıfı üzerinde politik denetim sağlamanın yeni araçları olarak işlev görmektedir. Buna göre, hegemonik despotik üretim rejimi döneminde rıza tamamen ortadan kalkmamıştır ancak biçim değiştirmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde Marx'ın kapitalist toplum ve üretim tarzına ilişkin eleştirel değerlendirmesi, kendisinden sonraki kuramcılarının emek sürecine ilişkin çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Marx'la başlamış olan ve onu takiben Braverman, Friedman, Edwards ve Burawoy gibi Marksist kuramcılarının gerçekleştirdiği tartışmalar, emek süreci üzerine yürütülen ilk tartışmalar. Bu tartışmalar emek sürecinin daha çok denetim kısmına, başka bir ifadeyle emek süreci üzerindeki denetim olgusuna odaklanmaktadır. Bu bakımdan, özellikle Braverman'ın, denetimi ve yönetimi güçlü göstermesi, emekçi sınıfın yönetime karşı direniş kapasitelerine değinmemesi ve emekçileri üretim sürecinde pasif konumuna yerleştirmesi diğer emek süreci kuramcıları tarafından eleştirilmiştir. Nitekim Akpınar ve Akpınar (2015: 81) da, sermayenin emek süreci üzerindeki denetimini konu alan bazı çalışmalarda denetimin mutlaklaştırıldığı yönünde eğilimlerin mevcut olduğuna dikkat çekmektedir. Burawoy de, denetimin emek örgütlenmesinde ikincil bir unsur olduğunu ifade eder (2015: 78). Buradaki asıl mesele, emek süreci üzerinde denetim kurmak değildir, son tahlilde nihai amaç artı-değeri

arttırmaktır. Artı-değerin elde edilmesi ve arttırılması noktasında esas olan sınıflar arası çatışma ve çelişkilerin görünmez kılınması gerekliliğidir ve bu nedenle denetim, nihai amaca varmak için başvurulan stratejik bir araçtır. Dolayısıyla emek süreci üzerine yürütülen bu tartışmalar çok kıymetlidir ve sürdürülmelidir. Çünkü emek süreci dinamik bir alandır. Emek sürecinin cinsiyetçi ve patriarkal bir yapısı da mevcuttur. Dolayısıyla bu tez çalışması, emek sürecinin bu cinsiyetçi boyutuna ve patriarkal niteliğine dikkat çekmeye çalışmaktadır. Bu araştırma, emek süreci tartışmalarına cinsiyet olgusunu dahil ederek mütevazı bir katkı yapmayı ummaktadır. Bu sebeple, patriarkal kapitalizm kuramı, çalışmanın zeminini oluşturan ikinci önemli kuram olarak bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

1.2. Patriarkal Kapitalizm

Sınıflı toplumların ortaya çıkışı ile kadın ve erkek arasındaki toplumsal eşitsizliklerin ortaya çıkışı dönemsel olarak kesişmektedir. Nitekim Engels, kapitalist toplumda kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliğin önceki toplumlardan miras kalan bir eşitsizlik olduğuna dikkat çekmektedir (1990: 78). Kadınları ve erkekleri eşitsiz ilişkiler içine yerleştiren ataerkil sistemdir.⁶ Yaman (2012: 28), kapitalist sistemin, önceki toplumlardan miras kalan cinsler arası eşitsizliğin üzerinde temellenerek bu eşitsizlikleri çeşitlendirip kalıcı hale getirdiğini ve bu nedenle de kapitalizmin bu eşitsizliklerden ayrı düşünülemeyeceğini ifade etmektedir. Buna göre kapitalizm, ataerkil sistem ile karşılıklı dayanışma içindedir ve ataerkil sistemin üzerinde yükselmektedir. Nitekim Hartmann (2016), kadınların ezilmesinin anlaşılması için ataerkil sistem ile sermayenin dinamiklerini incelemek ve bu iki sistem arasındaki dayanışmacı ve çelişkili ilişkiyi açığa çıkarmak gerektiğini ifade etmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan emek sürecinde cinsiyet olgusunu, ataerkil toplumsal ilişkiler ile kapitalist üretim tarzı arasında bağlantı kurarak, başka bir ifadeyle kapitalist sistem ile ataerkil sistemi birlikte çözümleyerek ele almaya çalışacağız. Çünkü, kapitalist üretim sürecinde cinsiyet olgusunun ele alınabilmesi için, kadın emeği ve kadınların toplumsal konumunun incelenmesinde kapitalizm analizinin yanı sıra kapitalizmin bir niteliği olan ataerkinin de dahil edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Kısaca hem

⁶ Bu çalışmada ataerki, erkeklerin kadınlara egemen olmasını sağlayan, erkekler arasında dayanışma ilişkisi kuran ya da yaratan ve böylece kadınların baskılanıp ve sömürülerek tahakküm altına aldığı hiyerarşik toplumsal ilişkiler sistemi olarak kullanılmaktadır (Hartmann, 1992: 142; Walby, 1990: 20; Yaman, 2012: 28; Mies, 2019)

toplumsal hem de kapitalist üretimdeki kadın emeğinin, hem kapitalist hem de ataerkil sistem kavranınca anlaşılacağını savunuyoruz. Emek sürecinde, neden cinsiyete dayalı ayrışmanın olduğu, neden belirli işlerde kadınların belirli işlerde erkeklerin yoğunlaştığı ve bunun sınıfsal bir ayrım yaratıp yaratmadığı, neden kadınların erkeklere oranla görece daha fazla dezavantajlı konumda yer aldığı, kadın emeği kullanımının nasıl şekillendiği gibi sorulara ancak kapitalizmle ataerkiyi birlikte çözümleyerek yani ataerkil kapitalizm⁷ çözümlemesiyle yanıt arayabiliriz.

Öncelikle meseleye, kapitalist üretim ilişkileri ve hedefleri doğrultusunda kapitalizmin ataerki ile arasındaki dinamik ve karmaşık ilişkiye odaklanmak, nasıl işbirliği içinde olduklarını ele almak gerekmektedir. Nitekim Mies'e göre, kadınların ezilmesi ve sömürülmesi ile kesintisiz birikim ve büyüme arasında paradigmatik bir ilişki vardır ve bu ilişki kapitalist ataerkiye yaslanmaktadır (2019:33). Marx'a göre, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu kadın ve çocuk emeği olmuştur (2016: 379). Nitekim Hobsbawm, 1834-47 arasında İngiliz pamuk fabrikalarında çalışan işçilerin ağırlıklı olarak kadın ve 18 yaşının altındaki çocuk işçilerden oluşturduğunu ifade etmektedir (2003: 60). Makinelerin kapitalist tarzda kullanımıyla beraber sermaye, işçi ailelerindeki tüm aile üyelerini yaş ve cinsiyet farkına bakmaksızın doğrudan kendi egemenliği altına alarak asıl sömürü alanı olan ücretli işçi sayısını artmıştır ve bu işgücü kaynağını değer yaratmanın aracı haline getirerek aynı zamanda sömürü derecesini de yükseltmektedir (Marx, 2016: 378-379). Böyle olmasının diğer bir temel nedeni, çitleme hareketi ile burjuvazinin, köylüleri topraklarından ve üretim araçlarından koparmasıdır. Marks'ın 'ilk birikim' olarak adlandırdığı bu ilk sermaye birikimi sürecinde (2016: 686), tarlalarında ve köylerinde çalışma olanağı bulamayan ve mülksüzleşen insanlar elverişli bir emek gücü meydana getirmişlerdir. Özellikle kadın ve çocuk emeğinin de üretim sürecine dahil edilmesi ile birlikte muazzam bir yedek işgücü kaynağı oluşmuştur. Bu durum işçi sınıfı üzerinde bir çok etki yarımıştır. Öncelikle bu durum, herkes için ücretlerin düşük kalmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan, emek piyasasındaki erkek işçilerin yerine gittikçe artan oranda daha ucuza çalışabilecek kadın ve çocuk işçilerin istihdam edilmesi emek piyasasındaki yetişkin erkeğin emek gücünün değersizleşmesine

⁷ Kadınların ezilmesinin sadece sermayeyle açıklanamayacağını belirten sosyalist feministler kapitalizmle ataerkil sistemi birleştiren ataerkil kapitalizm çözümlemesiyle kadınların ezilmişliğini açıklamaya çalışmaktadırlar. Yaman (2012: 35), ataerkil kapitalizmi, günümüz kapitalist toplumlarında kadınların ezilmesinin erkek egemenliği sistemi ataerki ile kapitalist üretim tarzının karşılıklı dayanışmacı ilişkisiyle koşullandığı şeklinde açıklamaktadır.

neden olmaktadır (Marx, 2016: 379). Son tahlilde, kadın ve çocukların istihdama katılması yedek işsizler ordusu rezervini genişletmiş ve böylece ücretler üzerinde baskı yaratmıştır.

Ücretleri düşüren bir rekabet unsuru olarak kullanılan kadın işçilerin istihdama katılması, kadınların hem hane içinde hem de emek piyasasındaki konumu sebebiyle kadınlara çifte iş yükü yüklemektedir. Buna göre kadınlar, hem kapitalist hem de ataerkil sömürüye başka bir ifadeyle çifte sömürüye tâbi olmaktadır (Delphy ve Leonard, 1992). Marx (2016: 179), kadınların istihdama katılması ve dolayısıyla uzun çalışma saatlerinin varlığının, kadınların önceden hane içindeki yaptıkları bazı işlerin yapılmasını engellediğine ve kadınların hane içindeki yapılması gereken işlerin bir kısmından çekilerek bu işlerin meta ilişkileri vasıtasıyla dışarıdan karşılanmasına yol açtığına dikkat çekmiştir. Böylece, hane içindeki emek harcamasının azalmasına karşılık ailenin yaşam masrafları artmaktadır. İlgili işlerin metalaşarak dışarıdan belli bir ücret karşılığında yerine getirilmesi için başvurulmuş emek gücünü, genellikle kadın emeği oluşturmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, kadınlar başka kadınlar sayesinde işgücü piyasasına katılmaktadırlar. Böylece bu işlerin, kamusal alana taşınmadan evde kalan ücretli kadın işçi tarafından yapılmasının hem kapitalist sisteme hem de ataerkil ilişkilere yarar sağladığını savunan Acar-Savran (2013: 25), kadınların kendi “yükümlülükleri” olan bakım ve ev işlerini ücret karşılığı başka kadınlara devretmelerinin, yeniden üretim alanındaki patriarkal işbölümünün kadınlar arasında yeni eşitsizlik örüntülerine neden olduğunu ifade eder. Aynı zamanda, bu eşitsizliklerin esasında iki kadın grubunu karşı karşıya getiren patriarkal kapitalizmden kaynaklı olduğunu vurgulamaktadır.

Kadınların istihdama katılmasının yol açtığı bir diğer nokta da, kadınların çalışma oranının yüksek olduğu yerlerdeki çocuk ölüm oranlarının artmasıdır (Marx, 2016: 182). Dolayısıyla bu durum gelecek dönemlerdeki emek gücünün risk altında olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, kadın emeğinin uzun dönemli işgücüne dönüşerek kadın proleterler oluşturmalarına yol açacağı anlayışından hareketle, çıkarları erkek proleterlerle benzeşen kadın proleterlerin varlığının, toplumsal cinsiyetçi işbölümü ve geleneksel rollere yaslanan yeniden-üretim ideolojisi arasında çelişkiler yaratarak, birikim rejimine yardımcı olan patriarkal ilişkilerin zarar göreceği düşünülmektedir (Tiano, 1994). Bunlara bir de fabrikaların en yoğun olduğu yerlerdeki büyük sanayi işçilerinin (17-20

yaş) kısa yaşam süreleri⁸, fabrikalardaki çalışma koşullarının son derece ağır ve tehlikeli olması, uzun çalışma süreleri, çalışma ortamının insan doğasına aykırı yapılanması gibi işçiler açısından sanayi devriminin ortaya çıkardığı yıkıcı sonuçları da eklendiğinde, sermaye bu duruma daha fazla kayıtsız kalamayarak bu sorunları önlemek amacıyla kadın emeğinin işgücü piyasasına katılımını sınırlandırmaya yönelik bir eğilim sergilemektedir. Şimdi, sermayenin buna yönelik uygulamalarına bakalım.

1. 2. 1. Görünürü Görünmez Kılmak: Evkadınlaştırma Süreci

Sermaye sınıfı, zenginliklerinin temel dayanağını oluşturan işgücünü ayakta tutabilmek ve işgücü havuzunu koruyabilmek için ilk olarak bazı yasal düzenlemeler yapmışlar ve böylece işverenler yeraltı maden işlerinde kadınların çalışmasını yasaklamak gibi yasal düzenlemeler ile çalışma koşullarına müdahale etmişlerdir. Sermaye, işgücünün yeniden-üretimine yönelik bir anlayışla işgücü havuzunu koruma doğrultusundaki yasal düzenlemelerin yanı sıra toplumsal bir kategori olarak evkadınlarını yaratmıştır (Mies, 2019: 204). Sermaye sınıfı bu evkadınlaştırma formülü ile sermaye birikiminin devamlılığını sağlamayı amaçlamaktadır. Kadınlar ister işgücüne katılsın isterse ev içine kapatılsın, tarihsel süreçte kadın emeği sermaye birikim sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Bir yandan üretim sürecine katılarak yaşam araçlarının üretilmesinde emek harcamaktadırlar diğer yandan türün üremesi için biyolojik özelliklere sahiptirler.

Kadın emeği, yaşam araçlarının üretilmesi için gerekli olan ve sermaye sınıfının kapitalist üretim sürecinde arzuladığı ucuz işgücünü yani sermayenin yedek işgücü ordusunun temel bileşenlerinden birini oluşturmaktadırlar. Evkadınlaştırma stratejisi, sermayenin bu arzusu için önemli bir formüldür. Kadınlar böylece kocalarının gelirine bağlı bir yaşam sürmeye çalışan ev kadınlarına dönüştürülerek anne, eş ya da ev kadını üzerinden tanımlanmaktadırlar. Aynı zamanda kadınların ev kadını olarak görülmesi, onlara hane içinde yapılan ev işi ve çocuk, yaşlı, hasta bakım işleri⁹ gibi yani yeniden üretim işlerinin sorumluluklarını yüklemektedir ve böylece kadınların faaliyetleri ev içi

⁸ Manchester'daki ortalama insan ömrü varlıklı sınıf için 38, işçi sınıfı için 17; Liverpool'daki ortalama insan ömrü varlıklı sınıf için 35, işçi sınıfı için 15; Leeds'daki ortalama insan ömrü varlıklı sınıf için 44, işçi sınıfı için 19 ve Derby'deki ortalama insan ömrü varlıklı sınıf için 49, işçi sınıfı için 21 yıldır (Marx, 2016: 620).

⁹ Acar-Savran (2013: 35), patriarkal kapitalizmin piyasa fetişizminin gözlükleriyle bakıldığında görünmez olan kadınların bakım emeğinin, hem fiziksel hem de duygusal emeğe dayandığından söz eder.

ile sınırlandırılmaktadır. Dolayısıyla kadınların anne, eş ya da ev kadını olarak tanımlanması ve ev içi sorumlukların kadınların omuzlarına yüklenmesi kadın emeğinin hava gibi bedava elde edilebilir bir doğal kaynak olarak görülmesi anlamına gelmektedir (Mies, 2019, Ergüder, 2010: 2). Kadın emeğinin bedava bir doğal kaynak olarak görülmesinin yanı sıra Mies (2019), kadınların, kadınlık tanımları üzerinden uyumlu, itaatkar, kolay yönetilebilir ve ucuz işgücü olarak görülmesinin tam da sermayenin küresel birikim sürecinde aradığı işgücü olduğunu ifade etmektedir. Evkadınlaştırma, kadınların çalışmasını gelir getirici bir faaliyet olarak başka bir ifadeyle ücret geliri olarak değil, ek gelir ya da hobi kategorisine sokarak bir başka ifadeyle destekleyici gelir olarak görülmesine ve böylece bir taraftan kadın emeğinin ucuzlatılmasına öte taraftan kadınlar üzerinde politik ve ideolojik kontrol sağlanmasının olanaklı hale gelmesine yol açmaktadır (Mies, 2019: 220). Bu sayede kapitalist, ataerkil ideoloji üzerinden, kapitalist üretim sürecinde ihtiyaç duyulan ucuz, esnek ve uysal kadın emeğine ulaşmaktadır. Bu bağlamda sermaye sınıfı kapitalist üretimde emek maliyetlerini en aza indirmek için, kadın emeğinin değerini düşüren ve kadınları ucuz emek olarak yapılandıran evkadınlaştırmayı kurumsal bir aygıt kullanmaktadır (Mies, 2019). Wallerstein (2000: 47) bu konuda şunları söylemektedir:

“Kadınları (...) onlara azıcık bile ücret ödemeyen sermaye sahiplerine artık değer yaratmak için çalışmaya kandırma yolumuz, çalışmalarının gerçekten çalışma olmadığını ilan etmektir. Evkadını' nı icat ederiz ve onun “çalışmadığını” yalnızca “eve baktığını” öne süreriz. Böylece hükümetler istihdam edilmiş olan sözde aktif emek gücü yüzdelerini hesaplarken, “evkadınları”, bu hesabın ne payında ne paydasındadırlar...”

Öte yandan kadınlar, toplumsal üretimin ikinci karakteri olan türün üremesi başka bir ifadeyle birikimin öznesi olan emek gücünün yeniden üretilmesi, daha fazla işçi nesil yetiştirmesi ve arzulanan emek gücü havuzunun korunmasını da sağlamaktadırlar. Sermayeye kalan ise, ona her yıl işçi sınıfı tarafından sağlanan ek emek güçlerini üretim araçları ile birleştirerek artık değeri sermayeye dönüştürmektir (Marx, 2016).

Kadınlar sermaye birikimi sürecine yalnızca toplumsal üretim süreci üzerinden değil aynı zamanda, kapitalist üretimin artı-değer yaratma aracı olan ücretli emeğin yani erkek işçilerin temizliği, bakımı, beslenmesi gibi kadınların ev içinde harcadıkları emek üzerinden, başka bir ifadeyle kapitalist sistemin ücretli işçilerinin yeniden üretilmesine sağladıkları katkı ile sermaye birikim sürecine katılmaktadırlar. Nitekim bütün artık değer üretme yöntemleri aynı zamanda sermaye birikiminin de yöntemlerini oluşturmaktadır.

İşçilerin ücretli emek olarak arz edilmesi için gerekli olan yeniden üretim faaliyetleri, piyasa dışı toplumsal ilişkiler içerisinde gerçekleşir dolayısıyla kadınların yeniden üretim sürecinde harcadığı emeğinin karşılığı yoktur, bu emek görülmez, takdir edilmez ve bedava bir mal muamelesi görerek doğallaştırılır dolayısıyla kadın emeğinin değersizleşmesine neden olmaktadır. Nitekim Mies (2019), kadın emeğinin evkadınlaştırma üzerinden kurgulanarak gizlendiğini ve değersizleştirildiğini savunmaktadır. Aynı zamanda kadınların gelir getirici faaliyetlere katılımını da sınırlandıran bu ev içi yükümlülükler, kârların büyümesine yol açarak birikim sürecini hızlandırır (Toksöz, 2012: 1). Bu bağlamda, emek gücünün yeniden üretim sürecinde kadın emeğine atfedilen önemden dolayı kapitalizmin ataerkiyi ihtiyaçları doğrultusunda muhafaza etmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Erkeklerin ücretli işçi kadınlarınsa ev kadını şeklindeki ayrışması, ev kadınının emeğinin artı-değerin üretilmesi sürecinin dışına atılmasına neden olmaktadır. Ancak sermaye ilişkisinin dışında yer alan ve metalaşmamış ilişkiler içinde ücretli emeğin yeniden üretim sürecini üstlenecek belli öznelere varlığı ücretli emeğin ortaya çıkışının tarihsel koşullarından birini oluşturmaktadır, nitekim ataerki bu öznelere tarihsel kuruluşunu sağlamıştır (Acar-Savran, 2013: 29). Buna göre, evkadınlaştırma sürecinde ev içine çekilen evkadınlarının üretkenliği ücretli emeğin (erkeğin) üretkenliğinin ön koşulunu oluşturmaktadır ve bu nedenle ev kadınının emeğinin artı-değerin üretilmesi sürecinin dışında olması bir yana bu sürecin başlatılması için temel teşkil etmektedir (Mies, 2019: 87). Kadınların ev içindeki karşılıksız emeği, ücretli emek maliyetini düşürdüğü ve emek gücünü kapitalist üretime yeniden hazırladığı için değer yaratmaktadır ancak bu Marksist terminolojideki değer değildir. Çünkü kadınların ev içi emeği piyasada satılmak üzere var olmaz. Ancak kadınların ev içindeki karşılıksız emeğinin yarattığı değer ile Marksist terminolojideki değer bir ortak noktası vardır o da: her ikisinin de kapitalizmin devamlılığına hizmet etmesidir. Aynı zamanda kadınlar, çocukların yetiştirilmesi ve bakımını üstlenerek sermayenin ihtiyaç duyduğu eğitilmiş ve nitelikli işgücünün oluşumunda da aktif olarak katkıda bulunmaktadır. Buna göre Mies (2019: 212), proletaryanın işgücünü satma "özgürlüğü" nün, ücret kazanarak aileyi geçindiren kişiye başka bir ifadeyle "özgür" bir proletere bağlı olan ev kadınının özgür olamamasına dayanması sebebiyle erkeklerin proleterleşmesinin temelinde kadınların evkadınlaştırılması stratejisinin yattığını ifade etmektedir. Ergüder'e (2010) göre kadın emeği, hem emeğin toplumsal olarak yeniden üretimini gerçekleştirmek, hem kriz

dönemlerinde geçim stratejileri belirlemek, hem de her an çalışmaya hazır yedek işgücü ordusunun vazgeçilmez neferleri olarak istihdam edilmesi açısından sermaye birikimi içinde çok boyutlu öneme sahiptir. Görüldüğü üzere, kapitalizm ve ataerki, kadınların karşılıksız emeği üzerinden birbirine eklemlenerek, birbirini beslemekte ve pekiştirmektedir.

Atasü Topçuoğlu'na (2009) göre, ataerkilliğin kadının yerinin ev olduğunu dikta etmesi üzerine, evde yapılan her üretim kadınlığın bir parçası haline gelmektedir. Bu bağlamda kadınlar kapitalist birikim sürecine ev kadını olarak entegre edilmesinin bir başka boyutu da tüketimin bir aracı olarak ev kadının yaratılmasıdır (Mies, 2019). Amin (2018: 272), kapitalist üretim tarzının artık değer oranını yükseltme yönündeki içsel eğiliminin kapitalistin tüketici malları üretiminde yoğunlaşmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Kadınların ev kadını olarak ev içine çekilmesi beraberinde besinden temizlik gereçlerine kadar yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İhtiyaç duyulan bu gereçler kapitalist tarafından üretilen tüketici mallarıdır ve dolayısıyla sermaye birikimin ürünleridir. Bu bağlamda kadının ev içi faaliyetleri tüketim mallarının değerini belirlemektedir.

Kadınların ev kadını olduğu şeklindeki mistifikasyon, artı-değer oranının artırılması ve sermaye birikiminin sorunsuz işleminin zorunlu bir önkoşuludur. Sermayenin kadınlara ucuz işgücü olarak ihtiyacı vardır. Bu nedenle kadınlara, daha çok ataerki yapının da yardımıyla, anne ve eş olarak vurgu yapılmaktadır başka bir ifadeyle kadınların özgür işçi olmaları muğlaklaştırılmaktadır. Kadınların sermaye adına yaptıkları üretken çalışmanın muğlaklaştırılmasına dair propaganda "emeğin esnekleştirilmesi" sloganı altında yapılır ve buna göre kadınlar yalnızca kayıtlı sektörün dışına itilmekle kalmazlar, yarı zamanlı, evde çalışma gibi istihdam biçimlerinde çeşitlilik gösteren kayıt dışı, örgütsüz ve güvencesiz üretim ilişkileri içinde kapitalist kalkınmaya yeniden entegre edilirler (Mies, 2019: 237). Mies (2019), ataerki kapitalizmin evkadınlaştırma stratejisinin, gerektiğinde kadın işçileri ev içine çekebilmenin bir yolu olarak, gerektiğinde ise işgücü piyasasında kadın emeğinin değerini düşüren, esnekleştirilen, emek maliyetlerini aşağıya çeken ve onları ucuz emek olarak yapılandıran bir formül olarak tam da bu amaca yönelik bir strateji olduğunu ifade etmektedir.

Sermayenin evkadınlaştırma talebine karşı erkek işçilerin cevabı aile ücreti talep etmek olmuştur. Bunun nedeni, üretim sürecine katılan kadınların emek piyasasında

kapitalistler için cazip ucuz işgücü kaynağı oluşturması nedeniyle ücretleri düşüren bir rekabet unsuru olarak erkeklerin ücretlerini aşağıya çekmesi ve erkek işçilerin işlerini tehdit ederek onların emek güçlerini değersizleştirmesidir. Kadınların işgücü piyasasına katılması aynı zamanda ev içinin düzenlenmesini açığa çıkarmakta dolayısıyla erkek egemenliğini sarsan unsurlar olarak da görülmektedir. Bu bağlamda kapitalist üretim için ucuz işgücü olarak işgücü piyasasına çekilmek istenen kadınlar aynı zamanda ataerki tarafından ev içine gönderilmek istenmektedir. Ev içinde gerçekleşen ev işleri ve bakım işlerin gerçek bir çalışma olarak değil, kadınların doğal olarak gerçekleştirdikleri faaliyetler olarak görülmektedir. Çünkü ev içindeki kadın emeği görünmezdir, başka bir ifadeyle yok sayılmaktadır. Bu durum, sermayenin kadın emeğini ihtiyaç dahilinde kullanıp ihtiyacı kalmadığında işgücü piyasasından çıkarmasının zeminini oluşturmakta dolayısıyla kadınların işgücü piyasasındaki konumlarını etkilemektedir. Toksöz (2012: 6-7), ekonomik koşulların zorlamasıyla işgücü piyasasına giren vasıfsız kadınların gerek sanayi gerekse hizmet sektörlerinde kayıt dışı işler üzerinden istihdama katıldığını ifade etmektedir. Buna göre, burada, kadın emeği üzerinden ataerki ve kapitalizm arasında gerilimli bir ilişkiden söz edilebilir.

Kapitalizm ihtiyaçları doğrultusunda, yeri geldiğinde, toplumsal cinsiyet kalıplarını bertaraf ederek erkeklerden beklenen işgücü verimliliğini kadınlardan da beklemektedir. Bu bağlamda Omay (2011: 150), mevcut cinsel ideolojinin dayandığı temellerin sorgulanmasını gerektiğine dikkat çekmektedir. Bunun için en iyi örnek, kadın doğasına uygun olduğu düşünülen işleri yapan kadınların, erkek işi olarak tanımlanan birçok işte etkin bir biçimde çalışılabileceğini gösteren İkinci Dünya Savaşı sırasında yürütülen Perçinci Rosie (Rosie the Riveter) kampanyasıdır. ABD'de, İkinci Dünya Savaşı boyunca, erkeklerin büyük bir çoğunluğunun savaşa katılması işgücü bağlamında önemli bir boşluk oluşturmuş, bu boşluğu doldurmak ve ihtiyaç duyulan işgücünü karşılamak için kadınlar göreve çağrılmışlardır. Buna göre, kadın emeğini işgücü piyasasından bilinçli olarak uzak tutan sistem, toplumsal cinsiyeti baştan kurgulayarak, kadınların ülke menfaatleri için işgücü piyasasına girmeleri gerektiği ve bunun bir vatanseverlik görevi olduğu görüşünü desteklemektedir (Omay, 2011). Kadınları işgücüne çekmek için başlatılan Perçinci Rosie kampanyasında kullanılmak üzere hazırlanan posterde, kadınların fiziksel olarak ağır işlere uygun görüşü nedeniyle, erkeksi tavırlara sahip bir model yaratılmıştır. Kampanyanın yürütülmesi ve başarılı olabilmesi için dönemin medya araçlarından yararlanılmıştır. Bu bağlamda kadınlar, gemi

inşaatından uçak montajına kadar erkek işi olarak tanımlanan pek çok işte çalışmışlardır. Bu süreç içerisinde, kadınların yaşamını kolaylaştırabilecek düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. Örneğin, German (2006: 110-112), bu düzenlemelerden bazılarını şu sözlerle ifade etmektedir:

“Evli kadınlar öncelikle gönüllü olarak çalışma hayatına atılmaya teşvik edildiler. İlk kez evli kadınların nerede ve ne işte çalışacakları düzenleniyordu. Devlet, kadınların çalışabilmesi için alışveriş saatlerini düzenledi, işyerlerinde kadınlar için sağlık olanaklarında ve çocuk bakımında destek sağladı. Savaş sırasında kadınların vakitlerinin çoğunu ev işleriyle geçirmeleri beklenmiyordu. Aksine evde fazla iş yapmamaları için teşvik ediliyorlardı. Devlet tarafından işletilen restoranlar, ucuz fiyatlarla sıcak yemek servisi yapıyordu. En azından bir grup kadın işçi için çocuk bakım olanakları sağlanıyordu. Birkaç fabrika, savaş malzemeleri üreten işçilerinin çok zamanını alan sıraya girip, alışveriş yapma işlerini yapması için birkaç eleman işe almışlardı.”

İkinci Dünya Savaşı'nın kazanılmasıyla birlikte, savaşa giden erkeklerin geri dönmeleri nedeniyle ABD'de kadınlar tekrar eve gönderilmek istenmiştir. Savaş esnasında kadınları işgücüne dahil etmek için kampanyalar düzenlenirken, savaş sonrasında kadınları eski konumlarına geri döndürmek için bir kampanya başlatılmıştır ve ev kadınlığı rolleri yeniden yüceltmeye başlanmıştır. Kreş ve çocuk yuvaları da kapatılmıştır (Kayhan, 1999: 28). Kadınlara yerlerinin evleri olduğu, sorumluluklarının iyi bir eş ve anne olduğu ve işlerinin bakım ve ev işleri olduğu yeniden hatırlatılmıştır.

Görüldüğü üzere kapitalist sistemde bir yandan kadınların işgücü piyasası dışında tutulmalarına neden olan ataerkil toplum yapısının bir tezahürü olan cinsiyete dayalı ayrışma ve karşılıksız kadın emeği etkin bir biçimde kullanmakta diğer yandan değişen koşullar ve ihtiyaçlar nedeniyle bu ataerkil tezahürleri yerle bir ederek kadınları işgücü piyasasına dahil etmek için yeni toplumsal ilişkiler düzeni yaratılmaktadır. Omay (2011: 156), Perçinci Rosie kampanyasının esasında, sermaye tarafından kadınların “bir yedek işgücü ordusu” olarak tanımlanmış olduğu çarpıcı bir örnek olarak kabul etmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizm, güçlü bir üretim şekli olarak varlığını devam ettirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası uzun genişleme dönemi, 1970'li yıllarla sona ermiştir. Kapitalizmin 1970'lerde içine düştüğü kriz beraberinde, kapitalist sistemin yeniden yapılanma döngüsü çerçevesinde yeni sermaye birikimi rejimine denk gelen yeni-liberalizm olgusunu getirmiştir. 'Küreselleşme' adı verilen bu süreçte yeni-liberal

ideolojinin piyasacı politikaları yaygınlık kazanmış; tüketici alışkanlıklarında, emek süreçlerinde, coğrafi ve jeopolitik kümelenmelerde, devletin yetkinliklerinde ve uygulamalarında radikal değişimler yaşanmıştır (Harvey, 2014).

Kapitalizmin 'küreselleşme' olarak adlandırılan bu yeni evresinde, sermayenin yeni çıkarlarına uygun olarak meta akımının önündeki engeller kaldırılmış ve sermaye akımlarına daha fazla serbestlik tanınmıştır (Savran, 2009: 53). Böylece, sermayenin uluslararasılaşma süreci, sermayenin yeni çıkarlarına uygun olarak örgütlenen yeni bir uluslararası işbölümünü beraberinde getirmektedir. “Yeni Uluslararası İşbölümü” kavramının ilk öne sürüldüğü araştırmalardan biri olan Fröbel, Heinrichs ve Kreye (1982: 18), 1970’li yıllarda gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere yönelik ihracatında işlenmiş ürünlerinin payının arttığını saptayarak, bunun dünya ekonomisindeki yeni yapılanmanın önemli bir ipucu olduğunu ifade etmişlerdir ve bu yapılanmayı mümkün kılan koşullara yönelik üç kritik tespitte bulunmuşlardır.¹⁰ Buna göre, üretim dallarının dünya çapında yeniden dağılımı bağlamında, ABD, Alman ve Japon çokuluslu şirketler emek-yoğun üretim süreçlerini, ücretlerin çok düşük iş disiplinin ise çok sıkı olduğu Filipinler, Malezya, Güney Kore, Singapur, Meksika, Tayland gibi gelişmekte olan

¹⁰ Birinci temel değişim, gelişmekte olan ülkelerdeki sosyo-ekonomik yapıların çözülmesiyle dünya ölçeğinde bir yedek sanayi ordusu oluşmakta ve potansiyel işgücü rezervi dünya çapında genişlemektedir. Sınai yatırımların hız kazanması beraberinde göç olgusunu da getirmekte ve göç eden emekçilerin yerleştiği alanlar 'özgür' ücretli işgücü depoları haline gelmektedir. Sanayileşmiş kapitalist merkez ülkelere oranla, bu işgücünün maliyeti daha düşük dolayısıyla ücretler de yalnızca emeğin acil günlük ihtiyaçlarını karşılayacak düzeydedir. Ancak bu düşük ücretli işgücüne sahip ülkeler kapitalistleşmiş merkez ülkelere oranla daha uzun çalışma sürelerine sahiptir. Nitekim bu ülkelerdeki emek verimliliği gelişmiş ülkelerin emek verimliliğine yakın bir orandadır. İkinci temel değişim emek sürecinde meydana gelmiştir. Bu bağlamda üretimin teknolojik tabanında ve örgütlenmesinde meydana gelen gelişmeler, endüstriyel üretim sürecini küçük parçalara ayırarak karmaşık iş süreçlerini basit birimlere dönüştürmüş ve böylece vasıf gerektirmeyen işgücünün istihdam edilebilmesinin önündeki engelleri kaldırmıştır. Bu yolla bir yandan yüksek ücret alan vasıflı işgücü vasıfsız ya da yarı vasıflı düşük ücretli işgücü ile yer ikame edilerek emek maliyeti düşürülmüş diğer yandan üretim sürecinin parçalanması ile emek sürecine dair tasarım ve kontrolün bilgisi sermayenin elinde toplanmıştır. Son tahlilde işçiler üretim sürecinin birer hizmetkârı konumuna düşürülmüşlerdir. Temel değişimin üçüncü boyutu ise, ucuz uluslararası ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişime bağlı olarak üretim süreçlerinin gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelere konuşlandırılmasıdır. Bu bağlamda üretim sürecinin farklı kısımları dünyanın birbirinden farklı ve uzak bölgelerine dağılmaktadır. Sınai yerleşmelerin coğrafi uzaklıklardan bağımsız hale gelmeleri ile gelişmekte olan sanayi siteleri, imalat sanayinin entegre ya da parça üretimi için karlı ve dünya piyasası ile rekabet edilebilir yerleri haline gelmişlerdir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, 1970'lerden itibaren ithal ikameci sanayileşme politikalarını terk ederek dışa açık ve ihracata dayalı üretim politikası ve birikim modelini benimsemişlerdir. İhracata yönelik sanayileşme ise 'serbest üretim siteleri' ve 'dünya pazarı fabrikası' kavramları üzerinde temellenmektedir. Buna göre dünya pazarı fabrikası, sınai işgücünün dünya pazarına üretim yapmak için başka bir ifadeyle buradaki imalat üretiminin ulus ötesi örgütlenmesi çerçevesinde uygun işgücünün kullanılması amacıyla oluşturulmuş yeni türdeki üretim mekanları olarak ortaya çıkmıştır.

ülkelere ihraç ederek uluslarüstü örgütlenmektedirler. Çokuluslu şirketler tekstil ve giyim, elektronik ve oyuncak gibi endüstrilerin imalatını az gelişmiş çevre ülkelere yönlendirmekteki temel amacı, üretim maliyetlerini olabildiğince düşürebilmek için kolay kullanılabilir itaatkar ve ucuz işgücü depoları bulmaktır. Bu amaca yönelik en ideal çözüm, bu ülkelerdeki ucuz genç kız emeğidir. Nitekim, çok uluslu sermayenin üretim sistemlerini ülke dışına taşıması, orada zayıf konumda bulunan kadın işçilerin emek gücünün aşırı derecede düşük ücret ve güvencesiz çalışma koşullarında sömürülmesini olanaklı kılmaktadır (Harvey, 2014: 177).

Ronaldo Munck (2003: 15), 'küreselleşmenin' başlıca özelliklerinden birinin üretken olması ve en çok da işgücü üretmesi olduğunu ifade etmektedir. Nitekim kadın emeği üzerinden düşündüğümüzde, 'küreselleşme' sürecinde dünya çapında istihdam edilen kadın sayısının önemli ölçüde arttığına dair genel bir kanı vardır. Gerçekten de 'dünya piyasası fabrikalarında' işgücüne kadın katılımında artış görülmüş ve 'küresel feminizasyon' tezinin gelişmesine neden olmuştur (Munck, 2003: 144). Böylece kapitalist birikim rejimi, 'küreselleşme' olarak adlandırılan dönemde, kadın işçileri yedek işgücü ordusu safalarına katarak işgücü rezervlerini genişletmiştir.

'Küreselleşme', uluslararası işbölümünün dönüşümü ve ihracata dayalı politikaların benimsenmesi çevre ülkelerde başat işgücü olan kadınlara talep yaratmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde benimsenen ihracata dayalı büyüme, yığınlar halinde kadınları tarlalardan fabrikalara çekmiş ve düşük ücretli kadın işgücü artışına yol açmıştır. Bu bağlamda az gelişmiş ülkelerin, emek maliyeti düşük kadın emeği üzerinden uluslararası sermayeye entegre olmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Güneydoğu Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki serbest üretim bölgelerinde çalışan işgücünün (%80) çoğunluğu 14-24 yaş arasındaki genç kadınlardan oluşmaktadır (Fröbel ve arkadaşları, 1980). Özellikle Güney ve Güneydoğu Asya'daki kadınlar, yumuşak başlı ve kolay yönetilebilir işgücü olduğu ve yüksek düzeyde iş üretkenliği gösterdiği için talep edilmektedir (Grossman, 1979). Nitekim yabancı yatırımcıları çekmek isteyen çok sayıda hükümet buna yönelik reklam kampanyaları yürütmektedir. Malezya hükümetine ait bir reklam kampanyasında kadın işgücünün nasıl pazarlanabilir bir mal haline geldiği ve Kuzey yatırımcıya nasıl pazarlandığı gözler önüne serilmektedir:

"Doğulu kadının el becerisi dünya çapında ünlüdür. Küçük elleriyle, aşırı dikkatli ve hızlı çalışır. Dolayısıyla montaj üretim hattının verimliliğin katkı sunmaya doğuştan ve kalıtsal bakımdan doğulu kızdan daha uygun kim olabilir?" (Grossman, 1979: 8).

Malezya'daki ABD kökenli yarı iletken firması olan INTEL şirketinin personel yöneticisi ise şunları ifade etmektedir: "kızları işlere alıyoruz çünkü daha az enerjiye sahipler, daha disiplinliler, kontrolleri daha kolay" (Grossman, 1979: 2). Verilen örneklere göre, 'dünya piyasası fabrikalarındaki' kadınların sömürsü ataerki ve devlet ortaklığı üzerinden gerçekleşmektedir.

'Küreselleşme' sürecinde artan kadın istihdamına eşlik eden liberalleşme, özelleşme ve esnekleşme, kadınları yedek işgücü ordusunun önemli bileşenleri haline getirmiştir. Bu bağlamda kapitalist toplumda, kadınlar dünya genelinde güvencesiz, düzensiz, esnek ve geçici olabilecek bir emek piyasasında yer almaktadırlar. Örneğin, kadınların genellikle iş güvencesinden yoksun, sosyal güvenliğin bulunmadığı olumsuz çalışma koşulları altında, ucuz istihdam edildiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yeni-liberal politikalar kapsamında kadınlar; yarı zamanlı, ev eksenli, parça başı işlerde, enformel sektörde çalışan işçilerin ezici çoğunluğunu oluşturmaktadır ve enformel sektörde emeğin yeni güvencesiz biçimlerinin öncüleri haline gelmektedir.

İhracat bölgelerinde yoğun olarak talep gören kadınlar çalışma koşulları bağlamında talep yoğunluğuna yaraşır biçimde temsil edilememekte, kötü çalışma koşulları altında istihdam edilmektedirler. Kadınlar, yarı nitelikli ve düşük ücretli montaj hattı işlerinde, düşük ücretlerle, insanlık dışı çalışma hızında, uzun çalışma sürelerinde, sendikasız, güvenlik ve sağlık riskinin yoğun olduğu, verimlilikleri düştüğünde kolayca başka kadın işçilerle değiştirildiği, cinsel taciz ve baskıcı emek disiplini altında çalışmak durumunda kalmaktadırlar. Çalışma şartlarının çok ağır olması nedeni ile özellikle ince işçilik gerektiren elektronik endüstrisinde kadın işçilerin elleri parçalanmaktadır ve elleri parçalanan kadınlar artık çalışamaz hale gelmektedir. Ellerini kullanamayan ve tarlalarından ya da köylerinden de sürülmüş olan bu kadınların hayatlarını devam ettirebilmesi için başvurdukları yol ise fuhuştur. Yarıiletken ve mikroişlemcilerin gelişmesi ile Amerikan ve Japon çokuluslu şirketlerin fabrikalarını Güneydoğu Asya'ya taşıdıkları ve buradaki elektronik endüstrisinde çalışan işgücünün %80 Asyalı kadın işgücünden oluştuğu (Fröbel, 1980: Grossman, 1979) göz önüne alındığında özellikle Asya ülkelerinde yoğunlaşan elektronik endüstrisi ile fuhuş endüstrisi arasında

nedensellik ilişkisi kurulabilir. Nitekim fuhuş sektörü, üçüncü dünya kadın emeğinin küresel pazar ekonomisine entegrasyonunun yaslandığı sektörlerden birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda yeni 'dünya pazarı fabrikaları' 'itaatkarlıkları' ve 'hünerli parmakları' için talep edilen kadın işçilerin aşırı sömürüldüğü mekanlar olarak görünürlük kazanmaktadır.

Kadınlara yüklenen itaatkarlık ya da hünerli olmak gibi özellikler toplumsal cinsiyet rollerinin kadın emeğinin kullanımını belirlediğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Pearson (1994: 350), Meksika sınırındaki sanayilerde kadınlara düzenli olarak hamilelik testi yapıldığını aktarmaktadır. İşverenler, işin aksamaması için kadınların iş dışında çocuk yetiştirme sorumluluğunun olmamasını şart koşmaktadır. Çünkü kadınlar hamile kaldıklarında ya da çocukları olduğunda işten ayrılabilirler. Burada kadınların bekar olması yeterli görülmeyle birlikte hamile olup olmadıkları kontrol edilmektedir. Buradan yola çıkarak, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin emek süreçleri ile kadın emeği ve bedeni üzerindeki kapitalist ve ataerkil denetim arasındaki sıkı ilişkiyi gözlemleyebiliriz. Kapitalist toplumda kadın emeğinin konumu patriarkal kapitalizm çerçevesinde belirlenmektedir ve patriarkal kapitalizm cinsiyete dayalı eşitsizlikleri daha da derinleştirmektedir.

1. 2. 2. Cinsiyete Dayalı İş Bölümü

Tarihte ilk olarak üretici güçlerin gelişmesi ile aile içerisinde yaş ve cinsiyet ilkelerine göre belirlenen doğal ilk iş bölümü, insan emeği ile doğanın etkinliği arasındaki basit bir görev paylaşımından başka bir şey değildi. Üretim biçimlerindeki değişime paralel olarak, cinsiyetler arası işbölümü basit bir görev paylaşımından daha ziyade; erkeklerin görevlerinin gerçek insan görevleri, kadınların görevlerinin ise kendi doğasından kaynaklı görevler olarak ayrışması nedeniyle hiyerarşik bir tahakküm ve sömürü ilişkisine dayalı bir işbölümü halini almıştır (Mies, 2019: 109). Bu bağlamda toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü ve bu işbölümü üzerinde şekillenen toplumsal cinsiyet rolleri, temizlik, yemek, derleme ve toparlama gibi ev içi işlerin yanı sıra yaşlı, hasta ya da çocuk bakımı gibi görev ve sorumlulukları kadına yüklenmektedir. Böyle bir yapı içerisinde erkeğin rolü ise, ev dışında çalışma ve eve ekme getirmekten ibarettir.

Bu olgu, yalnızca özel alan (ev içi) ilişkilerinin içerisinde var olduğu toplumsal cinsiyet yapılarını değil aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerini de içermektedir.

Nitekim kökeni kapitalizm öncesine uzanan cinsiyete dayalı iş bölümü, kapitalizmin tarihsel değişim süreci içinde kapitalist üretim ve yeniden-üretim ilişkilerinin karmaşık bütünlüğüne ilişkin yeniden ve yeniden şekil almaktadır. Mies, cinsiyete dayalı ataerkil iş bölümünü temel alan üretim tarzının tam olarak yalnızca feodal ve kapitalist düzende gerçekleştiğini ve cinsiyete dayalı ataerkil iş bölümünün yeni üretim tarzlarının gereklerine göre dönüştüğünü ifade etmektedir (2019: 143). Buna göre, kadınlara yüklenen karşılıksız yeniden üretim işleri ve cinsiyete dayalı iş bölümü üretim ilişkilerindeki biçimsel değişimlere bağlı olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Kadınların iş gücü piyasasına dahil olması, ev içinden kopuşu tetiklemekte ve ev içindeki cinsiyete dayalı ayrışmayı işgücü piyasasına doğru kaydırmaktadır. Bu bağlamda, günümüzde hem ev içinde hem de üretim alanındaki işlerin çoğunlukla kadın işi-erkek işi olarak ayrıştığı görülmektedir. Cinsiyete dayalı iş bölümünün bir yansıması olan bu ayrışma, kadın ve erkeklerin farklı meslek ve iş alanlarında yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Kadın ve erkeklerin yoğunlaştığı işler yatay ve dikey olarak bölünmektedir. Yatay bölünme, belirli mesleklerde kadınların belirli mesleklerde ise erkeklerin çalışıyor olmasını, dikey bölünme ise, kadın ve erkeklerin aynı iş kolunda hiyerarşik olarak farklı pozisyonlarda çalışıyor olmalarına atıf yapan bölünmedir. Kadın emeğinin daha ucuz ve verimli olması nedeniyle, günümüzde kadınları istihdam etmek, sermaye tarafından giderek daha çok tercih edilmektedir. Dahası tabakalı işgücü piyasalarında kötü işleri yapacak bir emek rezervi olarak da kadın işgücü ihtiyacı olmazsa olmazdır. Tek kazananlı aile modelinden bir buçuk kazananlı aile modeline geçiş ve esnek istihdam modelleri ile ataerkillikle kapitalizm arasında yeni uzlaşma alanları açılmıştır.

Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeler, özellikle emek-yoğun sektörlerde, rekabet edebilme koşullarını koruyabilmek için bir yandan ücretleri düşük seviyelerde tutarak emek maliyetini düşürmeye çalışmakta, öte yandan emek üretkenliğini arttırmak için emek üzerinde denetim kurmayı amaçlamaktadır. Bunun yolu ise; enformelleşme ve esnekleşme olgularından geçmektedir. Ergüder (2010), esneklik ve enformelleşmeyi patriarkal kapitalizmi yeniden üreten güvencesizlik olgusunun billurlaştığı hali olarak ifade etmektedir. Bu bağlamda kadınlar, sermayenin esnek ve enformel çalışmaya en uygun emek gücü arayışının ideal bir çözüm aracı olmaktadır. Düşük emek maliyeti ile yüksek kar oranlarına sahip olmak isteyen işveren, enformel ve esnek işgücü pratiklerinin yanı sıra cinsiyete dayalı ayrışmaya da başvurmaktadır.

Cinsiyete dayalı ayrışma, maliyetleri en düşük düzeye indirmede son derece işlevsel bir araç olarak kullanılmaktadır. İş ve mesleklerin kadın işi ve erkek işi olarak ayrışması, işgücü piyasasının parçalı bir yapıya dönüşmesine neden olmaktadır. Bu durum, kadınların daha çok geleneksel kadın mesleklerinde yoğunlaşmasına, yüksek ücretli ve sosyal güvenceli işlere girememesine daha çok düşük ücretli ve kayıt dışı işlerde istihdam edilmesine ve dolayısıyla yüksek işsizlik risklerine maruz kalmalarına yol açmaktadır (Yaman, 2016: 16-17). Bunun tam tersi olarak yüksek ücretli ve sosyal güvenceli işlerle karar alma mekanizmalarında erkek işçiler yoğunlaşmaktadır.

Cinsiyete dayalı iş bölümünden kaynaklı olarak kadınların yeniden üretici faaliyetleri, bir yandan kadın işgücü arzını belirleyen bir sosyokültürel faktör olarak kadınların işgücü piyasasına çıkmasını engellerken diğer yandan işgücü piyasasına katılan kadınları dezavantajlı konuma sokmaktadır (Toksöz, 2007: 2012). Kadınların işgücü piyasasında genellikle kısmi zamanlı işleri tercih etmek zorunda kalmalarının nedeni, günün çalışılmayan kısmında kadının görev ve sorumluluğu olan ev içi işlerini, çocuk, hasta ya da yaşlı bakımı gibi görev ve sorumluluklarını yerine getirmektir. Buna göre kadın ev içi iş ve sorumluluklarından arta kalan zamanlarda esnek işlerde çalışmaktadır. Dolayısıyla, kadınların kısmi süreli ya da esnek istihdam biçimleri içinde yer alması bir yandan kadınların ev içindeki konumlarını mutlaklaştırırken öte yandan kadın ve erkek işçiler arasındaki ücret eşitsizliğini tetiklemektedir. Bu bağlamda, kısmi süreli, geçici ya da enformel işlerde istihdam edilen kadın işçiler erkek işçilere oranla daha düşük ücretler almaktadırlar. Dolayısıyla, kadınların bakım yükümlülüklerinin işgücü piyasasında kesintili veya kısmi zamanlı katılımına neden olması, kadına verilen düşük nitelikli işlerin ve ödenen düşük ücretin gerekçesi olarak görülmektedir (Toksöz, 2012). Buna göre, kadının ücretli bir işte çalışıyor olması, ev içindeki sömürü ve tahakkümünü yok etmez aksine kadının evkadını olarak görülmesi onların işgücü piyasasındaki konumlarını beslemekte ve kadının hem ev içinde hem de işgücü piyasasında daha fazla sömürülmesine neden olmaktadır.

Yaman (2017: 16), kadınların istihdam edilmesinin bir yandan kadınların emeğini ücretlendirdiği başka bir ifadeyle daha geniş toplumsal ilişkiler içine soktuğu için özgürleştirdiğine, öte yandan ücretli işle ücretsiz bakım işi kıskacında kadınların yaşamını olumsuz etkilediğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, işgücü piyasasında cinsiyet temelli mesleki ayrışmaya bağlı olarak kadınların sınırlı işlerde, ağır koşullarda,

düşük ücretlerle çalışması kadınlar açısından çalışmayı cazip olmaktan çıkarmaktadır (Toksöz, 2007). Bir yandan kadınların evle ilgili sorumlulukları onların işgücü piyasasındaki aşağı konumlarını güçlendirirken diğer yandan cinsiyete dayalı iş bölümü erkeklerin kadınlar üzerindeki maddi avantajını pekiştirir dolayısıyla erkeklerle arasındaki ücret farklılıkları yani kadınlara düşük ücret, daha az hak ve daha az ilerleme fırsatları patriarkal sistemin maddi temelini korumaktadır (Hartmann, 2016: 188; Toksöz, 2012: 2). Dolayısıyla cinsiyete dayalı iş bölümünün neden olduğu ücret farklılıkları ve kadınların düşük ücretli işlerde çalışması, kadınların ücretli erkeklere ekonomik bağımlılıklarını garanti altına almaktadır. Bu nedenle cinsiyete dayalı ayrışmanın erkek egemenliğini koşulladığını, erkek ve kadın işçiler arasındaki eşitsizlikleri beslediğini ve böylece ataerkil sistemin sürmesine hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Son tahlilde kadınların ev içi sorumlulukları onları kah ev içinde kah işgücü piyasasında ikincil konuma yerleştirir. Bu durum kadın emeğinin hem ev içindeki hem de işgücü piyasasındaki görünürlüğünü perdelemektedir. Kapitalizm ve ataerki; kadınların erkeklere kıyasla düşük ücretlere mahkum edilmesi üzerinden birbirine eklemlenmekte, kadınların işgücü piyasasındaki ikincil konumu üzerinden uzlaşmaya varmaktadır (Toksöz, 2012: 2).

Ataerkil bir temelde işgücünün cinsiyete dayalı ayrışması, kapitalist üretim içinde kadınları esnek, uysal ve ucuz işgücü deposu olarak üretmektedir. Bu bağlamda işveren ihtiyaç zamanlarında bu esnek, uysal ve ucuz işgücünü kullanmakta ihtiyaç kalmadığı zamanlarda geri göndermektedir. Böylece işverenler hem maliyetlerini azaltma hem de talep dalgalanmalarına karşı koyabilme olanağına kavuşmaktadır. Dolayısıyla sermayedarlar, kadınların hem ucuza çalıştırılabilmesi hem de itaatkar bir emekçi kitlesi oluşturması nedeniyle erkek emekçilere göre kadınları daha çok tercih edilmektedir (Yaman, 2017: 15). Kapitalist üretimde işgücü gereksinimi sorununa çözüm olan kadın işçiler ihtiyaç duyulan işgücü kaynağını sağlamanın yanı sıra gereksinim duyulan işgücü fazlasını yaratmakta ve böylece kapitalizmin olmazsa olmazlarından biri olan yedek işgücü kaynağını oluşturmaktadır. Varlıkları ile de yedek işgücü ordusunun vazgeçilmez neferleri olan kadın işçilerin, sermayenin emek maliyetlerini düşürmenin ve işgücü piyasasında bir rekabet unsuru olarak işçiler üzerinde denetim kurmasının başlıca aracı olmaktadır.

Ataerki, kapitalizmle zaman zaman çelişir ve çatışır zaman zaman ise uzlaşır. Neticede, kapitalizme eklemlenip, onun bir niteliği haline gelerek varlığını sürdürmeye

devam ederler. Nitekim, kapitalizm iktisadi genişleme, kriz ya da savaş gibi durumlarda kadın emeğine ihtiyaç duymakta ve kadını ücretli emek olarak işgücü piyasasına çekerek istihdam etmektedir. Bu durum ataerkinin kadınların ev emeğine duyduğu gereksinimi nedeniyle kapitalist üretim biçimiyle ataerki karşı karşıya gelerek çatışmaktadır. Ancak çoğu kez tarihsel olarak ataerki, kapitalizm tarafından devralınmış, dönüştürülmüş ve sermayenin dinamikleri ile eklemlenerek ve birbirini pekiştirerek yeni biçimler kazanmıştır. Buna bağlı olarak ataerkinin kendi özgül ilişki biçimleri ve dinamikleri, kapitalizmin üretim ve yeniden üretimden oluşan maddi süreçlerinde kök salmış, bu ataerki ilişkiler ve dinamikler hem kapitalizmi biçimlendirmiş, hem de kendileri ona uygun hale gelmişlerdir (Acar- Savran, 2013). Dolayısıyla sermaye, emekçiler (özellikle kadın emekçiler) üzerinden artı-değer sömürsü ile değer yaratımı sürecinde, kapitalist üretim ilişkilerinin dolayısıyla sermaye birikiminin devamlılığını sağlamak amacıyla ihtiyaçları doğrultusunda ataerki eşitsiz ilişkilerin sağladığı tahakküm ve denetim olanaklarıyla kadınların emeğini çeşitli biçimlerde “kaynak” olarak kullanmaktadır (Yaman, 2012: 33). Kadın işçiler esnek, ucuz ve uysal bir yedek işgücü kaynağı oluşturmakta ve bu yedek işgücü kaynağı üzerinden emek maliyetlerini düşürerek işgücü ücretlerini baskı altına almakta ve dolayısıyla artı-değer oranını arttırmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM SEKTÖRÜNE DAİR BİR ÇÖZÜMLEME: TURİZM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİ POLİTİĞİ

2.1.Turizm Sektörünün Gelişimi

Günümüz kapitalist toplum düzeninde, emek sürecinde cinsiyet olgusunu araştırmak için turizm sektörünü ele almak büyük önem arz etmektedir. Çünkü turizm sektörü kapitalist üretime paralel bir seyir izleyen ve cinsiyete dayalı yatay ve dikey ayrışmanın her alanda görülebildiği bir sektördür. Buradaki amaç, işletme yaklaşımıyla turizm sektörüne dair yapılan benzer tespitleri yinelemek değil aksine, diyalektik bir

yaklaşım benimseyerek; tarihsel süreç içerisinde turizm olgusunun gelişimini; tarihsel dönüşüm dinamikleri olan ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıdaki değişimleri dikkate alarak analiz etmektir. Başka bir ifadeyle, bu bölümde, Marx'ın politik ekonomisinin ve tarihsel materyalizminin kavramsal-teorik merceği aracılığıyla; turizm gelişim sürecinin politik ekonomisi ve turizm çalışma ilişkileri ele alınacaktır. Bir bakıma, turizmin kapitalist gelişme sorunsalı; birikim rejimi, toplumsal düzenleme tarzı, emperyalizm ve sömürü ekseninde tartışılacaktır. Bu bağlamda 1960'lardan itibaren hızlı bir gelişme gösteren turizm olgusu kuramsal dayanaklarını, Düzenleme Okulu (birikim rejimi ve toplumsal düzenleme tarzı kavramları ile) ve Dünya Sistemleri Yaklaşımı (kürese meta zinciri) kuramlarından alır. Bu yaklaşımlar turizm olgusunun deşifre edilmesi bakımından önemli katkılar sağlamaktadır.

Düzenleme Okulu, 1970 sonrasında gelişmeye başlamıştır ve ilk temsilcileri Fransa'da ortaya çıkmıştır. Okulun önde gelen temsilcileri, Michel Aglietta, Robert Boyer ve Alain Lipietz'dir. Bu ekonomistler, düzenleme teorisi adı altında, kapitalizmin analizini, eleştirisini ve dönüşümlerini sunmaktadırlar. Bu bağlamda iki kavram düzenleme yaklaşımının merkezindedir, bu kavramlar, birikim rejimi ve düzenleme tarzı kavramlarıdır. Bu çalışmada düzenleme okulunun temel kavramlarını açıklama çabasına girilmeyecektir.¹¹ Düzenleme okulu, turizm sektörünün kapitalizmin gelişimine koşut gelişim sürecini, açıklayabilmek için kuramsal bir yol gösterici olarak kullanılacaktır. Turizm sektörünün karmaşık değişim süreçlerini anlamak, turizm faaliyetlerinin nasıl düzenlendiğini tespit etmek, turizm üretimi ve tüketimi arasındaki diyalektik etkileşimin daha iyi anlaşılması için düzenleme okulundan ilham alınmıştır. Düzenleme okulunun turizm araştırma çizgisi, turizm ürünlerinin nasıl üretilip tüketildiği, fordizmden post-fordizme geçiş gibi birikim sürecini yönlendiren ve düzenleyen yapıların turizm üretim ve tüketim biçimlerinin analizinde somutlaşan yeni turizm birikim rejimlerinin ortaya çıkmasına nasıl neden olduğu, (ulusal ve uluslararası) düzenleme araçları ve bunların turizmi nasıl etkilediği ile ilgilidir. Bu kapsamda, düzenleme okulunun kavramlarına yaslanarak, turizm sektörünün tarihi bize sermaye birikim süreçleri tarihinin izini sürme olanağı vermektedir. Turizm sektörünün gelişim süreci analiz edildiğinde, turizm sektörünün sermaye birikimi için bir mekanizma (araç) olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda bu çalışma emperyalizm olgusuna da yer vermektedir. Özügurlu'nun (2008:

¹¹Ayrıntılı bilgi için bakınız: Jessop, B. (1990). "Regulation Theories in Restrospect and Prospect". *Economy and Society*, 19(2).

88) ifadesi ile "emperyalizm bir sermaye birikimi siyasetidir." Dünya kapitalist sistemindeki bağımlılık ve sömürü ilişkileri ile bu ilişkilerin işleyiş mekanizmalarını deşifre eden bir kavramsallaştırma olan emperyalizm, bağımlılık ilişkilerini kuran ve devam ettiren mekanizmalara atıfta bulunur.

Turizm sektörünün oluşumu geniş bir bağlama sahiptir. Bunun nedenleri; öncelikle gelişmekte olan ülkelerin dünya pazarına eklemlenmesinin bir aracı olarak görülen turizmin (özellikle kitle turizminin), dünya pazarına dönük olmasıdır. İkinci olarak, turizmin, gerek üretim gerekse pazarlama ve dağıtım süreçlerinde taşeronluk ilişki ağlarına yaslanması olarak ifade edilebilir. Bir diğer neden ise, turizm faaliyetlerinin küresel meta zinciri içerisinde gerçekleşiyor olması ve son olarak, ulus devlet sınırları içinde, genellikle 3S (deniz, kum, güneş) destinasyonları bağlamında bir toplumsal mekan - ki bunlar organize turizm bölgeleridir¹² - gerektirmesidir. Buna göre, 1960'larda filizlenmeye başlayan turizm sektörünün özellikle 1970'ler sonrası dönemde, küresel organize turizm bölgeleri olarak şekillenmeye başladığını söyleyebiliriz. Bu şekillenmeye etki eden iki temel faktör vardır. Bunlardan birincisi, piyasa ve ihracata yönelik üretim stratejilerini dünya ekonomisine yerleştiren Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kuruluşlar iken; ikincisi, küresel mal ve hizmet ağını devlet düzenlemelerinin ötesine geçirerek kuran çok uluslu tekellerdir. Bu kapsamda, turizm faaliyetlerinin (üretim-tüketim) ulus ötesi örgütlenmesi, başka bir ifadeyle, küresel organize turizm bölgelerinin oluşma süreci küresel meta zinciri kavramsallaştırmasıyla analiz edilmeye çalışılacaktır. Bir değer üretme ve üretilen artık-değere el koyma zinciri olarak da ifade edilen küresel meta zinciri kavramı Wallerstein'ın Dünya Sistemleri kuramına kadar gitmektedir. Wallerstein'ın geliştirdiği dünya sistemleri kuramının, dünya ekonomisinin nasıl işlediğini belirleyen makro, mezo ve mikro değişkenleri tanımlamakta yetersiz kaldığını eleştiren Gereffi, ülkelerin dünya ekonomisi içindeki farklı konumlarının, kullanılan teknolojinin özelliklerine, izlenen sanayileşme stratejilerine ve ülkelerdeki sanayinin üretim zincirine eklemlenme biçimine göre şekillendiğini ifade ederek; dünya sistemleri kuramından farklı olarak küresel meta zinciri kuramının, dünya ekonomisinin yapısı ile ulusal kalkınma stratejilerini ilişkilendirerek, taşeronluk ağının sosyal ve siyasal bağlantıları üzerinde yoğunlaşılması gerekliliği üzerinde durmaktadır (1994). Buna göre Gereffi iki farklı meta zinciri tiplemesinden

¹² Bu organize turizm bölgeleri, dünya turizm pazarı için hizmet üretiminin yapıldığı, genellikle kıyı boyu üretim bölgelerini ifade eder.

bahsetmektedir (1994). Bunlardan birincisi, tüccar yönlendirmeli; ikincisi ise üretici yönlendirmeli meta zinciridir. Bu kavramlar çalışmanın '2.1.3. *Kitlesele Turizmden Alternatif Turizme*' başlıklı bölümünde detaylıca açıklanacağı için burada bu kavramları açıklama çabasına girilmeyecektir. Ancak Gereffi'nin alıcı yönlendirmeli meta zinciri kavramının turizm sektörünün örgütsel yapısını açıklamak için iyi bir versiyon olduğu uluslararası veriler ışığında analiz edilecektir.

Bu kuramsal dayanaklardan yola çıkarak, tarihsel süreç içerisinde turizm değişim ve dönüşümüne etki eden dinamiklerin özünde yatan sınıfsal olgulara değinilerek, turizme hangi noktadan bakıldığı konumlanmaya çalışılacaktır. Ayrıca Türkiye'nin ekonomik ve politik yapılarına dikkat edilerek turizm deneyimine yer verilecek ve özgünlüğü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1.1. Pre-Kapitalist Dönemde Turizm

Modern öncesi feodal dönemde turizm, zengin ve aristokrat üst sosyal sınıfların hegemonyasında varlığını sürdürmüştür. Zengin sınıfların köleleri çalıştırıp üretim sürecine katılmamaları ve böylece hem boş zamana sahip olmaları hem de gelirlerinin artması turizm faaliyetlerine katılmalarında etkili olmuştur. Antik Roma uygarlığı döneminde yapılan yollar ve kurulan ulaşım ağları, tüccar ve gezginler için turizm imkanı sağlamıştır. Bu yollar üzerinde kurulan hanlar günümüzdeki konaklama işletmelerinin ilkel örneklerinden sayılabilir.

Sosyal yapının sınıfsal farklılıklara dayandığı bu feodal dönemin üretim biçimi, teknolojik gelişmelerin oldukça sınırlı olduğu toprağa bağlı tarımsal üretimin yanı sıra zanaatkarlığa dayalı basit üretimdir. Turizm olgusunun egemen sınıfların hakimiyetinde olması, bu sınıfın bireysel talepleri doğrultusunda bireysel turizm ürünleri üretilmesi, döneme hakim olan üretim biçiminin bir yansımasıdır. Örneğin, bir turizm ürünü olan seyahat, soylu ve aristokrat sınıfa ait bir hak olarak görünürlük kazanmıştır. 17. yüzyılda İngiliz elitlerinin çocuklarının eğitimlerini Avrupa'nın bazı şehirlerinde (özellikle Fransız ve İtalyan şehirlerinde) tamamlamaları amacıyla gerçekleştirilen "Grand Tour" adı verilen turlar bu durumun en somut örneğini oluşturmaktadır. Bu turlara katılan zenginler ve aristokratlar kendilerini diğer gezginlerden ayırmak için turizm kavramını oluşturmuşlardır (aktaran Kozak vd., 2013: 13). Turist kavramı ise sanayi toplumuna geçişle beraber kentleşme ve fabrikalaşmaya paralel olarak ortaya çıkmıştır. Ülke dışında

farklı amaçlarla yaptıkları seyahatler bağlamında dönemin sermaye gruplarına, ülke içerisinde yer değiştiren kesimlerden farklı oldukları inancıyla turist denmiştir. Burada turist kelimesinin kökeninden ziyade, toplumsal olarak yüklenen anlamı etkili olmaktadır (Kozak vd., 2013: 14). Özetle, sınıfsal farklılıkların yaşandığı bu dönem; turizm olgusunun, egemen sınıflara yönelik üretilen bireysel turistik ürünlerin etrafında şekillendiği, turizm bilincinin henüz oluşmadığı, daha çok ticaret, din ve sağlık amaçlı kısa mesafeli seyahatlerin gerçekleştirildiği, yalnızca toplumun üst sınıflarının turizm etkinliklerine katılma hakkı ve gücü olduğu bir dönemdir (Kozak vd., 2013: 10). Kozak ve arkadaşları (2013) bu dönemi "Modern Öncesi Turizm Paradigması" olarak değerlendirmektedirler ve turizmin bundan sonraki dönüşümünde Sanayi Devrimi ve Fransız Devriminin etkili olduğunu ifade etmektedirler.

2.1.2. Fordist Üretim Sisteminin Bir Yansıması Olarak Kitle Turizmi

Turizm gelişim sürecini inceleyen bir çok araştırma, turizmin politik temellerini Fransız Devrimine, ekonomik temellerini ise Sanayi Devrimine dayandırmaktadır (Kozak vd. , 2013; Roney, 2002; 2018). Modern toplumun oluşumuna zemin hazırlayan bu iki devrimin sonucunda ortaya çıkan teknolojik gelişme, ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesi gibi temel dinamikler dolaylı olarak turizm olgusuna da zemin hazırlamaktadır. Özellikle Fransa ve İngiltere'de turizmin ilk biçimlerini görmemiz bu noktada tesadüfi değildir. Kozak vd.'ne (2013) göre, "bu durum turizm olgusunun moderniteyle beraber paradigmatik bir değişim yaşadığının göstergesidir".

Turizm ürünlerinden yararlanabilmemiz için her şeyden önce boş zamana ve maddi kaynağa ihtiyacımız vardır. Bu ihtiyaçların karşılanması paradoksal olarak, Keynesyen makro ekonomi politikasının hakim olduğu, Fordist-Taylorist üretim tarzının benimsendiği döneme denk düşmektedir. Bilindiği gibi, fordizm kitlesel üretime ve tüketime dayalı bir birikim rejimidir. Gramsci'nin (1971: 277-318) ifade ettiği gibi, fordizm sadece ekonomik bir örgütlenme biçimi olarak üretimi değil aynı zamanda belli bir yaşam tarzı, hissetme ve düşünme biçiminin de benimsetilmesi ile bireyi de planlamaktadır. Bu bağlamda toplam talebi canlandırmayı ve toplam istihdamı sağlamayı amaçlayan Keynesyen politikalar, Fordist sisteme eşlik etmiştir. Keynesyen ekonomi politikasının yapısal bir parçası olan refah devleti ise, toplam talep yetersizliğinin çözümünü ve işgücünün yeniden üretimini sağlamak amacıyla işçi sınıfına sosyal haklar vererek, işçi sınıfının hem boş zamana hem de gelire sahip olmalarını sağlamıştır.

Döneme hakim olan ekonomi ve üretim politikaları gereği yasal düzenlemeler yapılarak çalışma saatlerini azaltan kapitalist sistem, geriye kalan boş zamanı ticari kullanıma açmış, sermaye yatırımlarını buraya çekerek boş zamanı bir tüketim üssü olarak organize etmeye çalışmıştır (Aytaç, 2006).

Sermaye birikiminin ön koşulu olan artı değer üretiminin sağlanabilmesi için emek gücü denetim altına alınmaktadır. Emek üzerindeki denetim sadece işyeri bağlamında değil, toplumsal biçimde de örgütlenmektedir. Bu, işçi sınıfının kapitalist topluma entegrasyonu aşamasında fiziksel ve zihinsel olarak toplumsal denetim altına alınması anlamına gelmektedir. Bunun için de, kapitalizm hegemonik konumunun güçlenerek devam etmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmenin yollarından biri, tüketim kültürünün yaratılmasıdır. Bunun için de, kitle iletişim araçları, din ve eğitim kurumları, devlet aygıtlarının çeşitli kolları bir araç olarak kullanılmakta ve ekonomik güçlerin hegomonik şemsiyesi altında hakim ideolojilerin kitlelere benimsetilmesi gerçekleşmektedir. Bauman (1999), tüketim kültürünü, malların yarar işlevinin yerine gösterge işlevinin ön plana çıkması olarak tanımlar ve alış-satışı yapılan, imrenilen, tüketilen şeylerin göstergeler olduğunu ifade eder. Tüketime dayalı göstergeler de, boş vaktin olanaklarıyla yakinen ilişkilidir. Buna göre, Aytaç (2006: 30), boş zamanın kolonize edilmesini, kapitalizmin hegomonik konumunu güçlendirmeye dönük bir çaba olarak değerlendirmektedir. Emeğin yeniden üretiminin önemli bir unsuru olarak çalışma ve dinlenme sürelerinin düzenlenmesi yani boş zamanın yaratılması, tatil ve seyahat gibi turizm aktivitelerinin gerçekleşmesine olanak sağlayarak bu turizm faaliyetlerinin ticari bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Bu durum, turizm olgusunun, kapitalist toplumsal düzende egemen sınıfların kültür endüstrini kullanarak işçi sınıfı üzerinde egemenlik kurmasının yolunu açmıştır. Böylece, boş zaman bir tüketim pazarı olarak hem kendisi meta haline gelmiştir hem de turizm ürünleri gibi metaların tüketilmesi için zamansal olarak iki boyutlu bir işlevi gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda boş zamanın, ideolojik olarak sosyal kontrol ve egemen sınıf ilişkileri ile uyum içinde olduğu söylenebilir (Rojek, 1985; Britton, 1991). Son tahlilde sermaye devamlılığını sağlayabilmek adına, işçi sınıfının turizm ürünleri ekseninde satın alma gücü arttırılmak istenmiş, refah devleti aracılığıyla sosyal mevzuat düzenlemiş ve turizm bir tüketim nosyonu haline getirilmiştir.

Bir taraftan sermayenin emek süreci üzerindeki denetimini sağlamaya yardımcı olan, diğer taraftan emek üretkenliğini hızla yükselterek Fordist üretim sisteminin

koşullarına zemin hazırlayan teknolojik gelişmeler, özellikle ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesi, turizmin kitlesel bir özellik kazanmasına neden olmuştur. Böylece, turizm uluslararası bir olgu haline gelmiştir. Demir yollarının yaygınlaşması ve sivil havacılıkta yaşanan gelişmelere bağlı olarak ulaşım teknolojilerinin gelişmesi; bilişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak da hava yolu şirketlerinin seyahat acentelerini kapsayacak şekilde, sabre¹³ adı verilen rezervasyon ve biletleme işlemleri için kendi bilgisayar sistemlerini kurması maliyetleri azaltarak talebi arttırmıştır (Roney, 2002; 2018: 18). Bu durum Fordist üretim mantığı içerisinde malların kitlesel olarak üretilip, tüketicilerin sürekli ve artan oranda harcama yaparak ürettikleri malları kitlesel olarak tüketilmesi beklentisi ile yakından ilişkilidir. Benzer şekilde Fordist üretim anlayışının bir yansıması olan kitle turizmi, paket tur ya da paket tatil adında standart turizm ürünleri şeklinde düzenlenmekte ve birçok insanın tüketebilmesi için pazara sürülerek kitlesel bir tüketim amaçlanmaktadır (Roney, 2002: 12). İlk örneğini Britanya işçi sınıfı içerisinde gördüğümüz (Urry, 2009: 37) kitle turizmi, çok sayıda katılımın gerçekleşmesi ve tatilin standartlaştırılarak bir paket halinde sunulması anlamında iki önemli özelliğe sahiptir. Son tahlilde, turizm Fordist seri üretim modeline uygun şekilde yapılanmakta, kitlesel üretim yapılarına uygun şekilde örgütlenmektedir. Bir başka ifadeyle, turizm üretim sistemleri ve bunun çıktıları, kar elde etmek amacına uygun şekilde kapitalist sistemin bir parçası olarak kendisine yer bulmaktadır. Bu bağlamda turizm ürünleri tıpkı fabrikalarda üretilen mallar gibi üretilen, paketlenen, pazarlanan ve tüketilen metalar haline gelmektedir.

Kitle turizminin, geniş kitlelerin katılımıyla gerçekleşiyor olması turizm organizasyonlarında maliyet unsurunu önemli hale getirmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan tur operatörleri, turizm endüstrisinde oteller ve havayolları ile pazarlık edebilme yeteneğine sahip oldukları için adeta bir toptancı işlevi görmektedir. Bir taraftan ucuz rezervasyon oluşturmaya, diğer taraftan diğer bazı turizm hizmetlerini sağlamaya çalışarak tur paketleri oluşturmaktadırlar. Oluşturdukları paketleri ya kendi çabaları ile (web sayfası aracılığıyla) doğrudan tüketiciye satmakta ya da seyahat acenteleri vasıtasıyla satışını gerçekleştirmektedirler. Karlarını yükseltmek üzere, kitle turizmini ulaşım, konaklama ve eğlenceden oluşan standart bir turizm ürünü olan "paket tatil" adı altında geniş kitlelere görece ucuz fiyatlarla pazarlamaktadırlar. Çünkü, ancak toplu alımlarda masraflarını düşürebilmektedirler. Bir başka ifadeyle, hava yolu ya da otel gibi

¹³ 1960 yılında ilk uygulayan Amerikan hava yolu şirketidir.

tedarikçileriyle uygun fiyatlara anlaşmak ve maliyetlerini azaltmak için büyük miktarlarda müşteriye ihtiyaç duymaktadırlar. Pazardaki rekabet koşulları içerisinde tur operatörleri otellerle pazarlık yapma kabiliyetine sahip oldukları için önemli bir stratejik konuma sahiplerdir. Böylece, Mosedale' nin (2008) turizm sisteminin kapı bekçileri olarak tanımladığı tur operatörleri, küçük oteller üzerinde tahakküm kurmaktadır ve küçük otellerin büyük oteller karşısında kar marjlarının azalmasına neden olmaktadır. Büyük oteller açısından da durum pek farklı değildir. Büyük oteller, rekabetçi piyasa koşulları nedeniyle oda fiyatlarını düşürerek tur operatörlerini çekmeye çalışmaktadırlar. Çünkü otele düzenli turist akışını sağlayabilmek için tur operatörlerine göbekten bağlıdırlar (Mosedale, 2008) . Sonuç olarak, küçük oteller rekabetçi fiyatlarla baş edemezler, ya kaybolup giderler ya da başka bir otelin bünyesine katılarak büyürler; büyük oteller ise, çok sayıda turisti bünyesine katabilmek için tur operatörlerine ihtiyaç duymaktadırlar ve bu nedenle tur operatörlerinin tahakkümünü kabul etmek durumunda kalmaktadırlar. Bu bağlamda tur operatörlerine yaslanan sayısız şirket sınırsız seçenekler sunarak rekabet etmek durumunda kalmaktadırlar. Gezi, dağ turizmi, deniz eğlenceleri vb. gibi gezi programları üreterek sosyo-ekonomik her kesimden insanı çekebilecek cazip fırsatlar sunup karlarını arttırmayı amaçlamaktadırlar. Buna göre kitle turizmi, ilgili dönemde kapitalist ülkeler arasında sermayenin hızla yayılmasının bir göstergesi olarak, paket turları üreten tur operatörleri hegemonyasında şekillenmektedir. Bu durum, turizm pazarına hakim olabilmek için rekabet halinde olan az sayıdaki turizm şirketinin birleşmeleri ya da devralmaları, sermayenin az sayıda kapitalistin elinde merkezileşmesine neden olmaktadır. Kapitalizmin en belirgin özelliklerinden biri olan sermaye merkezileşmesi, işletmeler arası rekabeti sınırlandırmakta ve oligopolcü ve teknelci fiyatlandırma uygulamalarını mümkün kılmaktadır (Harvey, 2014: 157). Buna göre, turizm hizmetlerinin üretimi, pazarlanması ve tüketim süreçleri bu sermaye grupları tarafından tahakküm altına alınarak kontrol edilmektedir. Toplu tur operatörlerine dayanan yabancı kaynaklı bu turizm işletmeleri, turizmden elde edilen gelirin büyük bölümüne sahiptir. Bu eşitsiz bölüşüm ilişkisi, özellikle yerli halkın turizme sadece işgücü olarak dahil olması, zengin yabancılara yoksul yerli halkın hizmet etmesi ve bu hizmetten kendisinin yararlanamaması gibi yeni bir sömürü biçimini oluşturmaktadır (Roney, 2018: 121). Buradan yola çıkarak turizm olgusu üzerinde etkili olan sınıfsal farklılıkların bu dönemde de devam ettiğini ifade edebiliriz. Turizm belli bir sınıfa yönelik üretilen ve tüketilmesi beklenen turistik ürünler etrafında şekillenmeye devam etmektedir. Daha açık bir ifadeyle, seyahat edebilmek, turizm faaliyetlerinden

yararlanabilmek ve bu faaliyetler sonrasında kar sağlayabilmek egemen sınıflara özgülünmektedir, bunun tam karşısında ise turizme sadece hizmet etme aşamasında katılabilen ve ondan yararlanamayan bir emekçi sınıf yer almaktadır.

Turizm, konaklama ve yeme-içme, tur operatörleri veya acenteler gibi seyahat ticareti yapan kuruluşlar, ulaştırma sektörü, cazibe merkezleri gibi birçok alt sektörlerden oluşan bir endüstri haline gelmiştir. Tüm bunlar turistlerin taleplerinin karşılanabilmesi için gerekli olan üretim ve pazarlama alt yapı ve üst yapı yatırımlarını gerektirmektedir. Bu dönemde, turizm sektöründe ulus devletin rolü; gerekli alt yapı ve üst yapı yatırımlarını gerçekleştirmek, turizm üretimine dolaylı yollardan katılabilmek için bakanlıklar kurmak (örneğin turizm bakanlığı), potansiyel yatırımlara destek ve teşvik sağlamaktır (Mosedale, 2008; Britton, 1991). Buna göre, devletin kamu yatırımları hem kitle üretiminin hem de kitle tüketiminin büyümesi için hayati önem taşımaktadır. Böylece, bu dönemde sermaye çıkarları kamu düzenlemeleri yoluyla gözetilmektedir diyebiliriz. Burada ulus devlet, aktif olarak politika oluşturmakta ve turizm gelişiminde aktif rol oynamaktadır. Çünkü, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde turizm, özellikle döviz kazandırıcı etkisi, istihdam ve gelir yaratma kapasitesi ile ekonomik büyümenin önemli bir aracı olarak görülmektedir diyebiliriz. Turizmin hızlı büyümesi ile kalkınma teorilerinin eş zamanlı olarak ortaya çıkmasının da bu duruma etkisi vardır. Turizm birçok ülkede Dünya Bankası gibi kalkınma ajansları tarafından bir araç olarak görülmekte ve bu yeni olgu "Bacasız" sanayi olarak yorumlanmaktadır (Harrison, 2015). Kitle turizminin yaygınlık kazanmasıyla birlikte turizmin ulus ötesi çok büyük şirketlere fayda sağladığı, yerel halkların bu bölüşümden pay alamadığı gözlemlenmektedir (Harrison, 2015). Bu durum devletin rolünün bir tezahürüdür çünkü tarihsel süreç içerisinde devlet, bölüşüm ilişkileri bağlamında sermayenin kalkındırılması için emek aleyhtarı politikalar uygulamaktan hiç geri kalmamıştır.

Tur operatörlerinin hegemonyasında şekillenen turizm pazarında, tüketiciden çok tur operatörü gibi üreticilerin talepleri ön plandadır ve ürün farklılaştırılması üreticilerin çıkarları doğrultusunda gerçekleşmektedir (Urry, 2009). Özellikle Avrupa merkezli tur operatörleri, turizmin pazarlanması konusunda denetim gücünü ellerinde tutarak aynı zamanda pazara da yön vermektedir. Örneğin, turizm pazarının iklimsel olarak (deniz-kum-güneş) uygun kıyı kesimlerine doğru yoğunlaşması bunun bir sonucudur. Mevsimsellik (kitle) turizmin en önemli unsurlarından birisidir. Turizmin mevsimsel

yapısını belirleyen iki önemli değişken vardır. Bunlardan birisi, yukarıda da bahsedildiği üzere kitle turizminin turizm pazarına egemen olan güçler tarafından 3S (Sun, Sand, Sea) deniz-kum-güneş kaynaklarının kullanıma uygun olduğu kıyı kesimlerine doğru yoğunlaştırmasıdır. Bir diğer önemli değişken ise; genel olarak yaz aylarının tatil için elverişli zamanı oluşturmasıdır. Bu durum sanayi devriminin dolaylı bir sonucudur. Çünkü çalışanların yıl içerisinde kısıtlı tatil zamanlarının olması, bu zamanı da yaz aylarında kullanma eğiliminde olmalarına yol açmaktadır. Yaz aylarının tatil için elverişli zamanı oluşturmasının bir diğer nedeni ise, sosyal faktörlerden kaynaklanır. Temelinde öğrencilerin yaz aylarında tarlada hasadın toplanmasına yardımcı olarak işgücüne katkıda bulunması için okul tatillerinin yaz aylarında verilmesi turizm talebini yaz aylarına yoğunlaştırmaktadır (Roney, 2018). Buna göre talebin yılın belli zamanlarında artmasıyla beraber turizm faaliyetlerinin özellikle kıyı bölgelerinde yoğunlaşması sermaye yatırımlarının da bu alanlara yönelmesine neden olmaktadır. Bu durum hem mekansal hem de zamansal sabitliği beraberinde getirmektedir.

İşçi sınıfının tatil için yönlendirildiği 3S destinasyonlar, kitle turizminin somut birer tezahürü haline gelmektedir. Bazı yerler ve alanlar; manzaraları, sembolleri, anlamları ile fiziksel, sosyal, kültürel ve ticari özellikleri dolayısıyla turist manzaraları olarak kendi başlarına kısmen metalaşmaktadır (Britton, 1991). Yerler turistler için, eğlence ve turistik yerler olarak cazibe merkezleri formuyla pazarlanmaktadır. Buna göre yerler; tarihi mekanlara düzenlenen turlar gibi kültürel; her şey dahil dinlenme tesisleri ve tema parkları gibi özel ve son olarak alışveriş merkezleri gibi ticari girişimlerin yarattığı cazibe merkezleri olarak üç farklı şekilde görünürlük kazanmaktadır (Britton, 1991). Bu alanlar büyük ölçekli birikimlere uygun alanlar olduğu için, sermaye yatırımlarının da arttığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bir yere inşa edilen otel daha sonraki süreçlerde daha fazla inşaat, arsa satışı, arsa değerlerinin arttırılması sayesinde ticaret için ve bölgesel rekabet için önemli bir üs sağlamaktadır (Britton, 1991). Britton'un (1991) deyimiyile "bir birikim caddesi olan turizm", hükümetler ve sermaye grupları tarafından, turistler için deneyimlerin ve yerlerin inşa edilmesi, satılması yoluyla kar elde etmek amacıyla bölgesel rekabetin bir unsuru olarak görülmektedir. Yatırımların bu bölgelerde yoğunlaşması bir çok olumsuzluğu da beraberinde getirmektedir. Özellikle kıyının ve havanın kirlenmesine sebep olarak çevresel problemler yaratmasına, tarihi ve arkeolojik alanların tahrip edilmesi ile kültürel değerlerin yok olmasına ve aşırı yapılaşmaya yol açarak bölgenin özgün yapısının

bozulmasına neden olmaktadır. Başlangıçta turisti buraya çeken birçok unsur ortadan kalkarak, buraya talebin giderek sona ermesine yol açmaktadır.

2.1.3. Kitlesele Turizmden Alternatif Turizme

1970'li yıllarda, kapitalizmin, üretim sürecinin çelişkilerinden kaynaklı olarak, yaşadığı kriz ile merkezîyetçi ve hiyerarşik bir yapıya sahip olan fordist üretim sistemi de tıkanmıştır. Bu durum Keynesyen politikaların sonu olurken, yeni-liberal politikaların hakim duruma geçmesine neden olmuştur. Artık, refahı ve eşitliği geliştirmenin yolunun Keynesyen politikalarından değil, serbest piyasa kavramının etrafında şekillenen düzenlemelerden geçtiği düşünülmektedir. Ekonomik düzenlemelerdeki özgürlükler, bireysel özgürlükleri tetikleyeceği için, özgürce seçimler yapılabilecek ve rekabete zemin hazırlayabilecek serbest bir piyasa düzenlemesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, bir zamanlar krizden çıkışın çaresi olan Keynesyen ekonomi politikaları, girişimciliğin ve serbest ticareti destekleyen yeni piyasa düzenlemesinin önünde engel olarak görülmüştür. Refah hizmetleri, çalışmaya karşı isteksizliğe neden olduğu ve bir bağımlılık kültürü yarattığı düşüncesiyle, aktif politika temelinde yeniden kurgulanmıştır ve refah devleti kapsamında emekçi sınıfın örgütlü mücadelesinin bir getirisi olan hakların tümüyle geri alınmasıyla emek ve sermaye arasındaki uzlaşî döneminin de sonu gelmiştir.

Fordizmin katıllıkları ve hiyerarşik yapısının aksine, post-fordist üretim biçimi; emek süreçlerinin, işgücü piyasalarının, ürün ve tüketim kalıplarının esnekliğine dayanmaktadır. Esnek üretim sistemleri, yeni ürünlerin piyasaya sürülmesine ve küçük ölçekli kovuklar üzerinde çalışılmasına izin vermektedir (Harvey, 2014: 180). Buna göre, üretim sistemlerindeki değişikliklere paralel olarak, Fordist üretim sisteminin arz yönlü kitle turizminden, Post-Fordist talep yönlü üretim biçiminin bir yansıması olan tüketici odaklı alternatif turizme bir geçiş yaşanmaktadır. Böylece, turizm üretim, pazarlama ve tüketim yaklaşımları yeniden şekillenmektedir.

Bireyselliğin ön plana çıktığı ve davranış kalıplarının yeniden şekillendiği bu dönemde turistler, kendi statülerini gösterecek ve kimliklerini yansıtacak birer işaret ve sembol niteliği kazanmış turizm ürünlerini talep etmektedirler. Bu nedenle, Fordist üretim biçiminin bir yansıması olarak, 1970'li yıllara kadar turizm pazarına hakim olan kitlesele tüketim anlayışının yerini, Post-Modernizmin de etkisiyle, daha özelleştirilmiş ve tüketici odaklı Post-Fordist üretim anlayışı almıştır. Başka bir ifadeyle, rekabetçi stratejilerin

benimsendiği, pazar taleplerini hedef alan ürün farklılaşması stratejileri benimsenmiştir (Ioannides ve Debbage, 1997). Aynı zamanda turizm firmaları, artan rekabet koşullarıyla baş edebilmek için ürün farklılaştırmasını bir pazarlama stratejisi olarak kullanmışlardır. Böylece turizm, esnek kitlesel arz ve talebe doğru bir seyir izlemekte ve bireysel talep ve üretime dayalı bir özellik kazanmaktadır. Üreticilerin egemen olduğu Fordist dönemde, tüketilecek turist paketini belirleyen ve şekillendiren tur operatörleri iken; tüketici tercihlerinin belirleyici olduğu Post-Fordist dönemde turist profilindeki ve isteklerindeki değişime paralel olarak alternatif turizm biçimleri de sunulmaya başlanmaktadır. Bu durum kitle turizmin yanında alternatif turizm türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tüketici egemenliğinin arttığı bu yeniden yapılanma döneminde, ucuz paket turlar çerçevesinde gidilen ve aynı özelliklere sahip tatil köyleri yerine; kültür turizmi, yeşil turizm, spor turizmi, özel ilgi turları, sanal turlar, uzay turizmi gibi alternatif çekim alanları yaratılmaya başlanmıştır (Roney, 2002: 12-13; 2018: 19-21; Kozak vd., 2013: 19). Bu bağlamda Soyak (2013: 2), değişen tüketici tercihleriyle beraber geleneksel turizm anlayışının 3S'den (Sun, Sand, Sea) 3E'ye (çevre, eğitim, eğlence) yönelik talep yönlü bir dönüşüm yaşadığını ifade etmektedir. Dünya ekonomisinin küreselleşmesinin, kapitalizmin yeni pazar arayışının bir uzantısı olduğu düşünüldüğünde, turizmin de bu pazar arayışının bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, talep yönlü dönüşümün yanı sıra arz yönlü dönüşümden de söz edilebilir.

Yeni dönemin turizm anlayışı, alternatif arayışlar ve sürdürülebilirlik kavramları çerçevesinde şekillenmektedir. Kapitalizmin 1970'lerden sonraki yeniden yapılanma sürecinde talep yönlü üretim tarzının turizm sektöründeki tezahürü alternatif turizm oluşmuştur. Kitle turizmi dışındaki hemen her şeyi ifade eden alternatif turizm kavramı belirsizdir (Harrison, 2015). Telfer (2002: 68-78) bu kavramın, 'uygun' veya 'sürdürülebilir' bir turizm çeşidi olduğundan bahseder. Ancak burada kimin için veya neyin uygun olduğu ya da sürdürülebilir olduğu belirsizdir. Birçok çalışma kitle turizminin yerine sürdürülebilir turizm türlerinin ortaya çıkmasını, turizmin artık farklılık arayan kesimi tatmin edememesi ve doğal çevreye zarar verdiği düşüncesi ile önce esnek kitlesel ürünlere ardından kişiye özel turistik ürünlere yönelimlere yol açması ile açıklamaktadır (Kozak vd., 2013: 17; Soyak, 2013; Urry, 2009; Roney, 2018: 71; Özkök ve Gümüş, 2009). Ancak alternatif turizm ya da sürdürülebilir turizm söylemi sadece çevresel kaygılarla açıklanabilecek yeni turizm oluşumları değildir. Roney'e göre, alternatif turizm biçiminin tercih edilmesinin nedeni, turistlerin yani tüketicilerin çevreci

kaygıları değildir, farklı tatil biçimi şeklinde ifade ettikleri farklı sosyal konumlarını vurgulamaktır (2002: 13). Turizmin, alternatif ya da sürdürülebilirlik miti üzerine kurulan öğretisi altında yatan gerçeklik, üretim politikalarının değişimine paralel olarak sermayeye yeni pazarlar bulma, başka bir ifadeyle artı sermaye için karlı satış yerleri arayışının çabasıdır. Özellikle, 1970'li yıllar ile başlayan ve kapitalizmin yayılcı genişlemesinin üst seviyelere çıktığı bu yıllar ile dönemsel olarak kesişen alternatif turizm, sermayenin genişlemesi için yeni alanlar yaratmaktadır. Yeni turist hizmetleri geliştirmek ve turizmin gelişimi için yeni bölgeler açmak, küreselleşen ekonomide kapitalistin kar arayışının, sürekli yeni pazarlar ve satış noktalarındaki karlı yatırım arayışına yönlendirilmesinin bir tezahürüdür (Bianchi, 2011). 3S destinasyonların geçerliliğini korumasının yanı sıra, doğa turizmi, eko turizm, kültür turizmi, eğlence turizmi vb. yeni turizm biçimleri ve yeni sömürü alanları ortaya çıkmaktadır. Sermayenin sürekli genişleme eğilimi, belirli dönemlerde belirli sömürgecilik araçlarının devreye sokulmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, turizm sektörü bu yeni dönemin sömürü araçlarından yalnızca bir tanesini oluşturmaktadır. Bir taraftan çevreci sloganlar kullanılarak az gelişmiş ülkeler uluslararası düzeyde pazarlanırken, diğer taraftan, bu ülkeler rekabetçi uluslararası turizm yapısı içinde yer alabilmek adına kültürel kimliklerini bir ticari marka olarak pazarlamak zorunda kalmaktadırlar (Roney, 2002: 13). Dolayısıyla bu pazarlama yöntemi başarılı olduğu oranda, turistik ürünün bir parçası olarak kültürler metalaşmakta ve böylece alternatif turizm biçimleri zamanla kitle turizmine dönüşmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde turizm, ekonomik büyümenin bir aracı olarak görülmekteydi. Bu dönemde ise, turizm, gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomi ile bütünleşmesinin ve rekabet edilebilirliğin bir aracı olarak görülmektedir. Doğal olarak bu farklılık devletin üstlendiği rollerin de değişmesine neden olmaktadır. Devletin rollerindeki asıl değişimin temel nedeni, 1970'lerle başlayan yeni dönemde, ulusal devletlerin yeni-liberal forma bürünmeleridir ve böylece uluslar-üstü devlet ya da çokuluslu devlet bünyesinde yeni işlevlerle donatılmalarıdır (Özüğurlu, 2008: 91). Turizm faaliyetlerinin, ulus devletin sınırları içinde bir toplumsal mekan gerektirmesi, o ulus devletinin politik ideolojisinin, turizm kurumlarının organizasyonlarına da yansımaya neden olmaktadır. Bir önceki dönemle karşılaştığımızda, devletin turizm gelişimini destekleyen ve teşvik eden rollerinin yerini; bu dönemde, liberal devletin serbest piyasa yaklaşımını benimsemesi nedeniyle, yabancı yatırımcıları çekebilme

adına turizm pazarlamasının ajanı rolünü almaktadır. Ulus devlet, aktif olarak politika oluşturmasının ve turizmin gelişiminde aktif rol almasının yerine, çeşitli aktörler arasındaki çabaları koordine etmektedir. Bu noktada devlet, piyasa eliyle yapılamayacak olanları yaparak, oyunun kurallarına göre oynanması için bir hakem görevi görmektedir (Friedman, 2010: 20). Birikimin önünde engel olarak görülen refah devletinin tasfiyesi ile devlet, turizm alanında girişimcilik faaliyetlerinden çekilmeye başlamıştır. Böylece devlet, tur operatörleri, oteller, havayolu şirketleri ile ortak projelere girmektedir. Bu anlamda kritik girdileri temin etmek ve yatırım teşvikleri sunmak adına, özelleştirmeler ile piyasaya müdahale etmektedir. Devlet, serbest rekabet ve serbest piyasa söylemleri üzerinden, belli çıkar gruplarına avantaj sağlama çabası içinde olmakta ve bu bağlamda, yasal düzenlemeler yapmakta, risklerin büyük kısmını kendisi üstlenirken karların büyük kısmını özel sektöre bırakmaktadır (Harvey, 2015: 85).

Yeni-liberal dönüşümün yönü ve hızı, devlet gibi sadece iç aktörlere bırakılmamıştır. Uluslararası kuruluşlar ile (Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Ticaret Örgütü) çevre ülkelere yapısal uyum paketleri çerçevesinde özelleştirme, serbest rekabetin sağlanması, kamu harcamalarının kısılması gibi yeni-liberal reçeteler sunulmuştur. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC) , Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Dünya Bankası, Dünya Turizm Örgütü (WTO) ve Avrupa Birliği ve Kuzey Amerika Serbest Ticareti (NAFTA) gibi bir dizi kurum ve anlaşmalar, farklı bölgelerde yeni-liberal turizm gelişim tarzlarının yayılmasına güçlü bir kurumsal ivme kazandırmıştır (Bianchi, 2002: 297). Örneğin, Güneydoğu Asya'da, 2003 ve 2011 yılları arasında Asya Kalkınma Bankası 58,7 milyon ABD doları tutarında kredi sağlamış ve GSM (Greater Mekang Subregion) turizm endüstrisine, turizm projesi teşviği yardımı vermiştir (aktaran Harrison, 2015). Ayrıca Dünya Bankası aracılığıyla aralarında Karayipler, Tunus, Endonezya ve Meksika gibi ülkelerin bulunduğu 18 ülkeye, turizm projesi teşviği verilmiştir (Lanfart ve Graburn, 1992: 96). Türkiye de Antalya bölgesinin bir turizm merkezi olarak inşa edilmesi projesi bağlamında DB tarafından kredi desteği almıştır. Böylece, bu bölgelerin ulusal pazarlarının, yeni-liberal politikalar çerçevesinde uluslararası ekonomik sistem ile bütünleştirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin turizm sektörüne bakıldığında doğrudan yabancı yatırımcıların rolünün büyük olduğu gözlemlenmektedir. Özüğurlu (2008: 94), 1970 ile başlayan bu yeni dönemi, dünya çapında sömürü ve güç ilişkilerini yerleştiren ve idame ettiren mekanizmaların adlandırılması bağlamında "yalın sömürgecilik" olarak

değerlendirmektedir. Bu çalışma, yukarıda bahsi geçen uluslararası kurum ve kuruluşların turizme verdikleri yardım ve desteklerin yanı sıra; yeni-liberal düzenleme tarzına paralel bir değişim ve dönüşüm geçiren turizm sektörünün, emperyalizmin yalın sömürgecilik evresinin bir aracı olduğunu iddia etmektedir.

Gelişmekte olan ülkeler turizmi bir kalkınma stratejisi olarak kullandıklarında, üzerlerinde çok az bir kontrol sahibi oldukları küresel bir sisteme girmektedirler. Britton (1982), uluslararası turizm endüstrisinin kapitalist bir girişimin ürünü olduğunu ve kapital şirketlerin, pek çok gelişmekte olan ülkenin turizm bölgelerine, sahip oldukları ticari güç ve kaynaklar sayesinde hakim olduklarını ifade eder. Dünya Turizm Örgütü'nün verilerine göre, turizm dünyanın en büyük ihracat kategorisinde, üçüncü sırada yer almaktadır (UNWTO, 2018). Dünyaya turist ihraç eden ülkeler arasında başta, ABD, İngiltere, İtalya, Fransa bulunmaktadır. Bu ülkeler turizm pazarına hakim ülkelerdir. Bu kapsamda, uluslararası bir boyut kazanan turizm sektörünün, üretim sürecinde ihtiyaç duyduğu girdiler yani turistler küresel meta zinciri ile merkez ülkelere tanzim edilmektedir diyebiliriz. Başka bir ifadeyle, merkez ülkeler turist kökenlerini oluştururken, çevre ülkeler turist destinasyonlarını oluşturmaktadır. Dünya çapında gelenlerin yaklaşık olarak %40'ını karşılayan varış yerlerini gösteren Dünya Turizm Örgütü (2019) verilerine göre; bu ülkelerin ilk beş sıra içinde yer alması tesadüfi değildir. Bu durum, çevre ülkelerin, merkez ülkelere bağımlılığını arttırmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeki turizm bölgelerinin, yabancı yatırımcılara açılması ile ekonominin yeniden canlanacağı, istihdama yönelik sorunların çözüleceği, ödemeler dengesinin sağlanacağı ve bölgeler arası eşitsizliğin giderileceği öne sürülmüş olsa da, pratik uygulamalar, öne sürülen bu iyileştirmelerin yaşanmadığını göstermektedir. Aksi halde, turizm sektörünün geliştiği Karayipler, Güney Amerika, Asya ve Afrika'nın bazı ülkeleri, çok fazla turist almasına rağmen, bu ülkelerde ekonomik, sınıfsal ve bölgesel eşitsizliklerin, kültürel ve toplumsal tahribatın varlığından söz edilmemesi gerekirdi.

Serbest piyasa düzenini benimseyen yeni-liberal teoride tekelleşmenin, serbest rekabetin önünde engel oluşturduğu düşünülmektedir. Bu söylemin pratik uygulamaları çelişkilidir; pratikte oligopolleşme teşvik edilmekte, oligopol finans sermayesi için ayrıcalıklı erişim hakları sağlanarak piyasayı istedikleri gibi şekillendirilmesinin önü açılmakta, finansal piyasaya ve küresel ekonomiye hükmetmeleri sağlanmaktadır (Amin, 2008). Teori serbest rekabeti ön plana çıkarmaktadır ama gerçekte merkezileşmiş

çokuluslu birkaç şirketin oligopol ve ulus aşırı iktidarını daha da sağlamlaştırmaktadır ve böylece turizm hizmetleri dünyasında rekabet Avrupa kaynaklı birkaç şirket arasındaki rekabete indirgenmektedir (Harvey, 2015: 88). Turizm sektörünün bazı alanlarından vereceğimiz örnekler bu tartışmayı daha somut bir düzleme çekmekte yardımcı olacaktır. Konaklama sektörü bağlamında ele alacak olursak, 2017 tarihli oda sayıları açısından bakıldığında; Marriott International %19 ile pazarın en büyüğü olarak karşımıza çıkmaktadır, ardından Hilton Group %12, Wyndham Worldwide %11 ve son olarak Accor Group %9 oranı ile bu beş büyük şirket toplamda pazarın %64'üne sahip olmaktadır (Roney, 2018: 52-53). Bu zincir otellerin oligopol piyasa yapısı, bu yapının dışında kalan ve birbirleri yerine ikame edilebilecek olan konaklama işletmeleri arasında yoğun rekabetin nedenini oluşturmaktadır. Tur operatörleri açısından da durum farklılık göstermemektedir. Avrupa merkezli en eski ve en tanınmış tur operatörü, paket turların mucidi olarak kabul edilen Thomas Cook tarafından kurulan Britanya merkezli bir şirket olan Thomas Cook Group'tur¹⁴. Ardından merkezi Almanya olan uluslararası bir diğer tur operatörü TUI Group ve son olarak REWE Group'a ait Der Turistik pazara hakim olan tur operatörleridir. 2015-2016 yılları bazında TUI'nin pazar payının %20,2, Thomas Cook'un % 12,8, Der Turistin % 10,3 oranında olduğu ve toplamda %43,3 oranla pazara hakim olduklarını ifade edebiliriz (Resort Dergisi, 2017: 22). Buna göre bu tur operatörlerinin düşük kar oranlarıyla çalıştığı, seyahat pazarındaki satışların çoğunu gerçekleştirdiğini ve hem ölçek hem de kapsam ekonomilerinden yararlandıklarını öngörebiliriz.

Kapitalist ülkeler arasında sermayenin hızla yayılmasının bir göstergesi olarak, pazardaki rekabet daha da perçinlenmektedir. Buna göre, sayısız şirket sınırsız seçenekler sunarak turizm pazarında rekabet etmek durumunda kalmaktadırlar. Artan uluslararası rekabet nedeniyle, turizm pazarına hakim olmak isteyen birçok turizm şirketi stratejik ağ ittifakları sayesinde yatay ve dikey bütünleşmeye giderek faaliyet göstermekte ve büyük kapasiteli zincir işletmeler haline dönüşmektedirler (Roney, 2018; Mosedale, 2008). Başka bir ifadeyle, kapitalizmin karlılık arayışının sermaye açısından önemli bir aracı olan turizm sektöründe, sermaye gücü, devralmalar ya da birleşmeler yoluyla merkezileşmekte ve güçlenmektedir. Örneğin rekabet güçlerini arttırmak için büyük hava yolu şirketleri, küçük hava yolu şirketlerini satın alma, hisse devri ya da yatırım ortaklığı

¹⁴ Thomas Cook Group, 23 Eylül 2019 tarihinde iflas ettiğini açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.turizmguncel.com/haber/thomas-cook-resmen-iflas-etti>.

ve uçuş hatları ortaklığı gibi uygulamalar kullanmaktadırlar. Ortak uçuş programları hazırlayarak maliyetlerini düşürme derdinde olan ittifakların en bilineni olan (THY'nın da üyesi olduğu) "Star Alliance" 2016 verilerine göre hava trafiğinin %23,8'ini kontrol etmesiyle meta zincirindeki konumunu güçlendirmektedir. Tartışmamızı, Mosedale' nın (2008) turizm meta zincirini Karayipler'de küçük bir ülke olan St. Lucia üzerinden analiz ettiği çalışmasındaki bir örnekten yararlanarak daha somut bir düzleme çekmeye çalışalım; Virgin Seyahat Grubu, tarifeli bir hava yolu (Virgin Atlantic), bir dış tur operatörü (Virgin Holidays) ve bir perakende seyahat acentesi (Virgin Travelstores) içeren dikey bir entegre gruptur. Virgin Seyahat Grubu, rekabetçi fiyatlandırmalar sayesinde hava yolu taşımacılığı üzerinde kontrole hakim olduğundan dolayı diğer hava yolu şirketlerine üstünlük sağlamaktadır ve dolayısıyla belirli turizm destinasyonlarına yönelik turist hacmini etkilemektedir. 2002 yılında Virgin Atlantic, İngiltere'deki tüm turistlerin %45'ini Karayipler'deki küçük adalardan biri olan St. Lucia'ya taşımaktadır. Virgin şirketleri arasındaki ilişki dolayısıyla, Virgin Holidays, St. Lucia'ya İngiltere'den % 27-31 oranında turist sağlamasına yardımcı olmuştur. Bu büyük pazar payı Virgin Travel Group'u oteller ve varış acenteleri karşısında güçlü bir pazarlık pozisyonuna getirmektedir. Bu durum, St. Lucia' daki kapasite değişikliğini büyük ölçüde etkilemektedir. Sonuç olarak, bir entegre turizm şirketine bağımlılığın artması, yerel firmaları piyasa değişikliklerine ve küresel olaylara daha duyarlı hale getirmektedir. Örneğin, Virgin Holidays, bir tatil kompleksinin doluluk oranını büyük ölçüde etkilemektedir. Bu kapsamda, turizmin, gerek üretim gerekse pazarlama ve dağıtım süreçlerinde taşeronluk ilişki ağlarına yaslandığını ve bu sebeple de, turizm faaliyetlerinin küresel meta zinciri içerisinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu durumu, Gereffi'nin meta zinciri kavramsallaştırmasıyla ifade etmeye çalışalım. Gereffi, iki farklı meta zinciri tiplemesinden bahsetmektedir (1994). Bunlardan birincisi, alıcı yönlendirmeli; ikincisi ise üretici yönlendirmeli meta zinciridir. Üretici güdümlü meta zinciri, üretim sürecini kontrol edebilecek konumda bulunan büyük uluslararası kuruluşlar veya şirketler ile karakterize edilir. Üretim, ticaret ve pazarlama gibi işlemler merkezde yer alan bu büyük üretici firmalar bünyesinde yürütülür. Bu meta zinciri içerisinde üretilen ve dolaşıma sokulan mallar katma değeri yüksek mallardır. Bu bağlamda merkez firmanın kârı, üretim ölçeği, miktarı ve kullandığı teknolojiden sağlanan avantajlardan gelir. Bir diğer meta zinciri tiplemesi ise, alıcı yönlendirmeli meta zinciri, merkez ve çevredeki aktörler arasında yer almaktadır. Merkezde, büyük işletmeler yer alırken çevrede bağımsız üretim mekanı sahipleri, pazarlamacılar veya perakendeciler bulunmaktadır. Merkezdeki

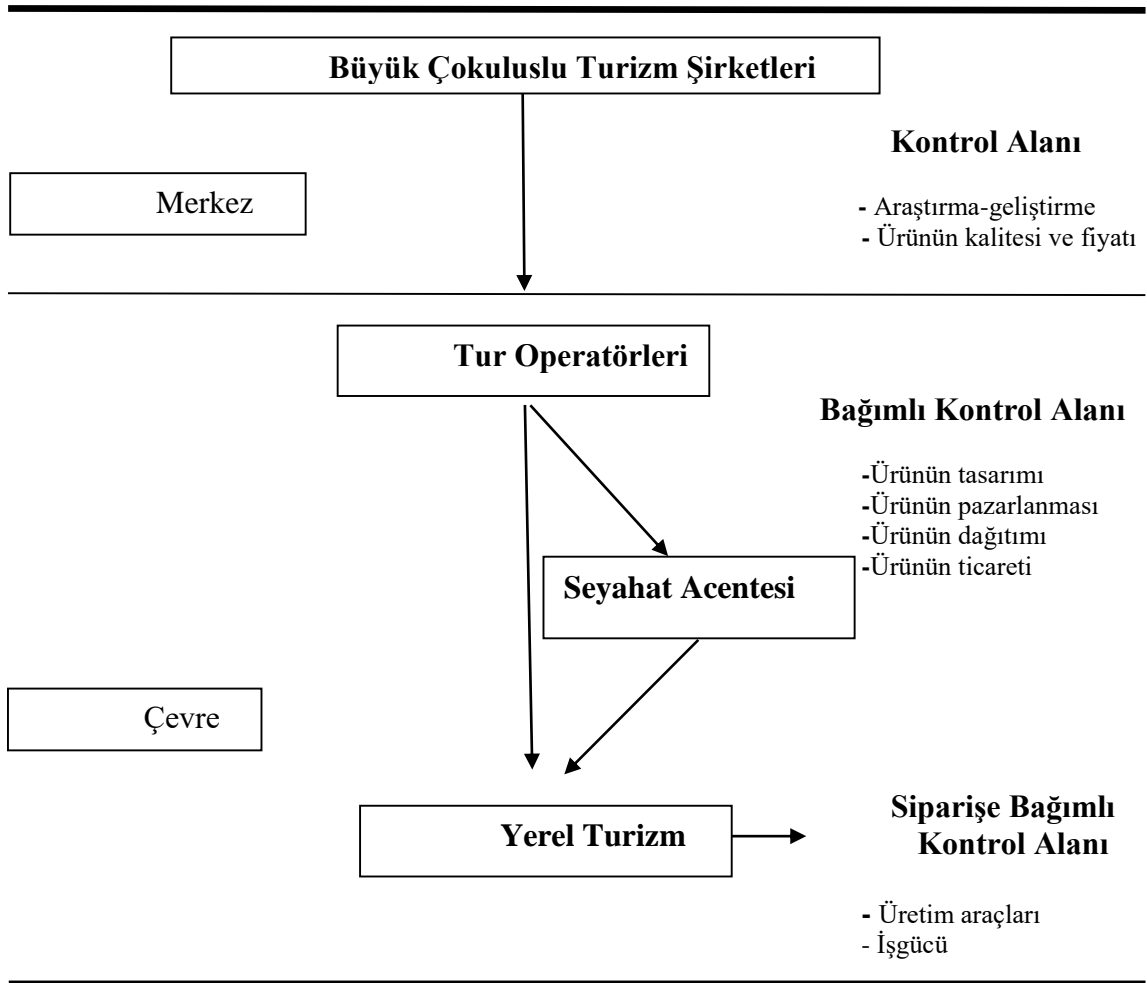
aktörler, birbirinden farklı olan ihracatçı ülkeleri, adem-i merkezi bir üretim ağı içine çekmeyi amaçlamaktadırlar. Üretimin adem-i merkezileşmesi, alt sözleşmelere dayalı yani fason/taşeron ilişki ağını kurar ve böylece kontrol süreçlerini de merkezileştirir. Adem-i merkezi üretim ağı içinde, merkez aktörler, araştırma-geliştirme, ürün tasarımı, satış pazarlama ve finans hizmetlerini yürütür. Araştırma, pazarlama, satış yoluyla elde edilen karlar yine merkez aktörlerin bünyesine eklenir. Oldukça rekabetçi olan bu ortamda çevrede yer alan ve esnek kalabilen bağımsız işletmeler ya da pazarlamacılar, üretimin geri bağlantılarının yanı sıra emek sürecinin denetim ve örgütlenmesinden sorumludurlar. Genel olarak emeğe yoğunlaşan bu işletmelerde emek yoğun bir üretimle tüketim malları imalatı gerçekleşir. Özellikle, giyim, ayakkabı, oyuncak vb. gibi tüketim malları endüstrisinde yaygınlık gösterir. Bu bağlamda, nihai ürünün üretimi, ucuz işgücü sağlayan çevre ülkelerde meydana gelir. Özetle; alıcı yönlendirmeli meta zinciri, rekabetçi ve adem-i merkezi bir üretim sistemini ifade eder. Küresel turizm meta zinciri, Gereffi'nin alıcı yönlendirmeli meta zinciri tiplmesi ile paralellik gösterir. Küresel turizm meta zincirini Şekil-1 'de izlemek olanaklıdır. Bu bağlamda, küresel turizm meta zincirine göre, sistemin odağında merkez ülkelerde yoğunlaşan çokuluslu turizm şirketleri yer alır. Bunlar pazar araştırması yaparak siparişlerini büyük dağıtım grupları aracılığı ile verirler. Bu dağıtım grupları seyahat acenteleri¹⁵ ve tur operatörlerinden¹⁶ oluşmaktadır. Ürünlerin tasarlanması (paket turların tasarımı), pazarlanması, dağıtımı, ticareti gibi işlevleri üstlenen tur operatörleri ve seyahat acenteleri, çevre ya da yarı-çevrede yoğunlaşan küçük girişimcilerle (konaklama, ulaşım, yiyecek-içecek, alışveriş vb. gibi turizm işletmeleri) bir taşeron ilişki ağı oluşturmaktadırlar. Verilen siparişler bu taşeron ilişki ağı içerisinde yerine getirilmektedir. Bu zincirin ortasında daha çok tur operatörleri yer almaktadır. Turizmin küresel yapısını belirleyen tur operatörleri, turizm hareketlerinin yönünü ve yapısını belirlemede en etkin aktördür. Önceden hazırlanan turistik hizmetlerin oluşturduğu paket tur üretimini ve satışını sağlayan tur operatörleri, talep beklentisine göre, konaklama ve ulaşım şirketleri ile satın alma ve rezervasyon anlaşmaları yapması nedeniyle otelcinin ve taşıyıcının riskini de üstlenmiş olur. Seyahat acentesinin böyle bir riski yoktur. Görüldüğü gibi, Gereffi'nin bu iki farklı meta zinciri

¹⁵ Seyahat Acentesi, kar amacı ile turistlere, turizmle ilgili bilgiler vermeye, paket turları ve turları oluşturmaya, turizm amaçlı konaklama, gezi, spor ve eğlence sağlayan hizmetleri görmeye yetkili olan, oluşturduğu ürünü kendi veya diğer seyahat acenteleri vasıtasıyla pazarlayabilen ticari kuruluştur (Seyahat Acenteleri, 2007).

¹⁶ Tur operatörleri, turistlerin ulaşım, konaklama, yemek, havaalanı transferleri, şehir turu, alışveriş gibi değişik gereksinimlerini içeren turistik ürün paketini oluşturur. Seyahat acentelerinin sattıkları ürün veya servislerin çoğu yine tur operatörleri tarafından bir araya getirilir (Roney, 2018: 10).

tiplerinden, alıcı yönlendirmeli meta zinciri, turizm sektörünün küresel üretim zincirindeki yerini çözümleme noktasında iyi bir versiyondur.

Çokuluslu turizm şirketleri, büyük dağıtım grupları (seyahat acenteleri ve tur operatörleri) ve küçük turizm girişimcileri arasında kurulan uluslararası taşeronluk ağı, geniş uygulama alanına kavuşarak, uluslararası sermaye birikimine ivme kazandırmıştır. Dünya genelinde, toplam yatırımların % 4,4' ünü temsil eden sermaye yatırımlarını turizm sektörü çekmektedir (WTTC, 2014; ILO, 2017). Turizm faaliyetlerinin üretim sürecinin çoğunlukla konaklama ve ulaştırma işletmelerinde örgütlenmesi sebebiyle; turizm pazarına hakim olan çokuluslu turizm şirketleri, turizm faaliyetinin üretimi için doğal güzellikler bakımından zengin ve düşük ücret, uzun çalışma saatleri, kötü çalışma koşullarının bir arada bulunduğu üçüncü dünya ülkelerine yönelmiştir.

Şekil 1. Küresel Turizm Meta Zinciri

Uluslararası Çalışma Örgütü (2017), bu durumu destekler nitelikte bir açıklama yaparak, 2030 yılına gelindiğinde, uluslararası turizmin Asya Pasifik, Orta Doğu ve Afrika gibi ülkelerde artacağını öngörerek, uluslararası turizmin gelişmekte olan ülkelerdeki pazar payının %57'ye ulaşmasını beklendiğini ifade etmiştir. Dünya Turizm Örgütü'nün 2019 verileri bu beklentiyi doğrular niteliktedir.

Söz konusu verilerine göre; 2018 yılının en hızlı büyüyen turizm bölgesi Asya Pasifik'tir. Bu bölgeye dair olumlu sonuçlar, büyük ölçüde alt bölge'nin en büyük varış noktası olan Hindistan'ın güçlü performansından kaynaklanmaktadır. Bu performansa etki eden etmenler; batı kaynaklı pazarlardan gelen talebin artması ve daha kolay vize işlemlerinden faydalanılmasıdır. Bölgenin en büyük hedefi olan Tayland, yaklaşık 3 milyondan daha fazla turist girişiyle 6 milyar dolardan daha fazla gelir elde etmiş bir ülkedir. Ülkede en belirgin olan turizm biçimi seks turizmidir. Tayland tarihindeki seks turizmini şekillendirici en önemli olay, Tayland'ı yabancı işçilere açan 1855 Bowring Antlaşmasıdır. Bu anlaşma ile, Phuket'teki madenlerde aileleri için para kazanmayı planlayan bir çok genç adam Çin'in kırsal kesiminden Tayland'a göç etmişlerdir. Tayland'ın o zamanlar yaşadığı en büyük seks merkezlerini kuran erkeklere çok sayıda Çinli seks işçisi eşlik etmiştir (Leheny, 1995: 373). Tayland seks turizmini şekillendirici bir diğer olay ise, yabancı askeri üslerin varlığı olmuştur. Yabancı askeri üslerin varlığı, yalnızca Tayland'da değil, ABD üslerine ev sahipliği yapan diğer ülkelerde de, genelevlerin sayısında hızlı bir yükselişe neden olmuştur (Mies, 2019: 256-264). Vietnam Savaşı sırasında, seks endüstrisi büyük ölçüde yerel erkeklere hitap eden genelevlerin basit bir yapısının ötesine geçerek hem büyümüş hem de çeşitlenmiştir. Vietnam Savaşı'nın sona ermesiyle beraber, Tayland'da büyük ölçüde genişlemiş olan seks pazarı, ülkenin finansal durumunun korunmasına yardımcı olacağı düşüncesi işe yabancı turistler için çekim merkezlerine dönüşmüştür (aktaran Leheny, 1995: 373). Genellikle Avrupalı, Amerikalı, Japon ve diğer erkeklerin taşıdığı ırksal ve cinsel klişelere hitap etmek için tasarlanan güzel ve egzotik kadınların temsillerini içeren seks turizminin en yaygın olduğu ülkeler, Sahra-altı Afrika, Güney ve Güney-doğu Asya ülkeleridir.

Afrika bölgesi, daha fazla hava bağlantısının sağlanması ve güvenlik ağını genişletmesi sayesinde, Kenya, Togo, Uganda, Fildişi Sahili ve Zimbabve gibi bölgelerde olumlu turizm sonuçları kaydetmiştir. Orta Doğu'ya bakacak olursak, Mısır, Almanya, İtalya ve diğer Avrupa kaynak pazarlarından gelen ziyaretçilerin artmasıyla turizm

gelirlerinde kayda değer bir büyüme sağlanmıştır. Özellikle, Ürdün ve Lübnan 2018 yılı için iyi bir performans sergilemişlerdir (Dünya Turizm Örgütü, 2019).

Turizm meta zincirinde yukarıda aktarılmaya çalışılan uluslararası taşeronluk ağının bir diğer özelliği, ulusal ekonomilerin, ulusal pazardan kopartılmasına ve kuralsızlaştırılmasına zemin hazırlamasıdır. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kuruluşların laboratuvarı haline gelen Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, daha önce de üzerinde durulduğu gibi, 1970'lerden itibaren ihracata yönelik bir üretim politikası benimsemişler ve turizm sektörünü de bunun bir aracı olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda, ülkeler devlet destekli organize turizm bölgeleri oluşturarak küresel ekonomiye dahil olmaya çalışmışlardır. Örneğin Türkiye, bir turizm ihracat işlem bölgesi olarak, Akdeniz kıyılarını vergi indirimleri, teşvik ve destekler ile kuralsızlığın mekanları olarak cazip yatırım alanları şeklinde örgütlemiştir. Son tahlilde, küresel turizm bölgelerinin oluşması süreci, bir taraftan ulusal sermaye birikimlerini yavaşlatırken, diğer taraftan uluslararası sermaye birikimine ivme kazandırmıştır. Bu kapsamda, küresel turizm bölgelerinin kuruluş stratejileri ile yeni-liberal birikim stratejisi arasında simbiyotik bir ilişkiden söz edilebilir. Buna göre, bir yanda, turizm faaliyetlerinin üretiminin örgütleyicisi olan yalın üretim stratejisi; diğer tarafta turizm faaliyetlerinin ticari örgütleyicisi olan müdahalesiz piyasa stratejisi ve bunlar arasındaki bağlantıyı kuran yeni-liberal ilkel birikim stratejisi, yalın sömürge üretim mekanları¹⁷ olarak gelişen küresel turizm bölgelerinin de kurucu stratejileridir. Görüldüğü üzere, ulus ötesi örgütler ve çokuluslu turizm şirketleri bu stratejilerin gelişmesi ve uygulanmasında etkin rol almaktadır.

Çokuluslu turizm şirketleri, büyük dağıtım grupları (seyahat acenteleri ve tur operatörleri) ve küçük turizm girişimcileri arasında kurulan uluslararası taşeronluk ağının uygulama alanına kavuşması, artık değer üretildiği ve artığa el konulduğu toplumsal bağlam arasında mekansal kopukluk yaratmaktadır. Bu durum, küresel meta zincirinin hangarları konumunda olan küresel turizm bölgelerini tanımlayan bir diğer özelliktir. Antalya'da faaliyet gösteren A TRAVEL isimli seyahat acentesinde çalışan bir işçi ile

¹⁷ Özüğurlu (2008), yalın sömürge üretim mekanları olarak küresel fabrikaları kast etmektedir. Benzer şekilde, bu çalışma da, küresel turizm bölgelerini yalın sömürge üretim mekanları olarak değerlendirmektedir.

yapılan görüşmeden elde edilen bulgulara göre bu tartışmayı daha somut bir düzleme çekmeye çalışalım.

Uluslararası bir turizm şirketine bağlı olarak faaliyet gösteren A TREVAL'ın turizm pazarını Avrupa kıtası oluşturmaktadır. Yaklaşık olarak 1000 otelin yanı sıra çok sayıda tur operatörü ile anlaşması bulunan bu çokuluslu seyahat acentesi 2018-2019 dönemi için, transferden konaklamaya, eğlenceden alışverişe kadar geniş bir yelpazeye sahip bir paket turun fiyatını yaklaşık olarak 630 Euro olarak belirlemektedir. 630 Euro'nun % 5'lik kısmını bir sonraki senenin anlaşmaları için ayırmakta, % 20'lik kısmını anlaşmalı olduğu otele ve % 13'lük kısmını anlaşmalı olduğu tur operatörüne vermektedir. Tur operatörleri seyahat acentesinden almış olduğu komisyonun yanı sıra konaklama işletmeleri ile yapmış oldukları anlaşma gereği otel tarafından kendileri için ayrılan belli sayıdaki odaları istediği gibi satarak yine buradan da kazanç sağlamaktadırlar. Ne kadar çok otelle anlaşma yapıp oda ayırtırsa o kadar çok kazanç elde eder. En çok kazanan, ölçek ekonomisi bağlamında, yüksek satış hacmine bağlı komisyon üzerinden kazanç elde eden tur operatörleri olurken, turistler için turizm hizmeti üreten emekçinin günlük ücretinin 67,65 TL'ye tekabül etmesi kaybedenin kim olduğunu ortaya koymaktadır. Özetle, artığın paylaşımı piramidin en altından (işçi), en üstüne (çok uluslu şirketler) doğru bir seyir izlemektedir. Turizm gelirlerinin, büyük bir kısmının gelişmiş ülkelerin çok uluslu işletmelerine gitmesini anlatan bu durum turizm literatüründe sızıntı sorunu olarak tanımlanmaktadır. Bu durum rekabetçi piyasa yapısında yer alan ve birbirleriyle rekabet etmek durumunda kalan gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sıkıntıdır. En büyük ticari kazanımların yabancı ve seçkin çıkar gruplarına gitmesi ile yerel halk turizme yalnızca ücretli emek veya küçük esnaf girişimleri yoluyla katılmaktadır (Britton, 1982). Bianchi (2011), bu durumun turizm sektöründe eşitsiz güç ilişkilerinin artmasına neden olduğunu bekitmektedir. Son tahlilde, Britton (1991)'un da ifade ettiği gibi turizm, küçük bağımsız seyahat firmalarından, büyük sermayeli ulus ötesi şirket zincirlerine kadar, serbest piyasa girişimleri ile dünya genelinde sermaye birikiminin önemli bir yolunu oluşturmaktadır.

Bir birikim rejimi ve düzenleme tarzı olarak kapitalist sistem, yeni-liberal politikalar ile toplumsal ilişkileri de yeniden üretir. Buna paralel olarak turizm yeni boyutlar kazanmaktadır. Küresel bir sektör haline gelen turizm sektörünün üretim faaliyetleri; ticari faaliyetlere, uluslararası rekabete, küresel şirketlerin üretim alanlarına

ve tüketim kültürüne dönük stratejileri nedeniyle dünya çapında örgütlenmektedir. Turizm üzerinden arzu edilen tüketici kitlelerin üretilmesi için, yaşam alanları ve tarzları metalaştırılarak birer tüketim nesnesine dönüştürülmektedir. Egemen ideoloji tarafından, turizm ürününün tüketim araçları olarak, reklamlar, dergiler, gazeteler, televizyon önem arz etmektedir. Kapitalist sistem hegemonik iktidarını sürdürecektir ideolojiyi, bahsetmiş olduğumuz araçlarla kitlelere benimsetmeye çalışmaktadır. Çünkü insanlar bu araçlar ile verilen mesajlar doğrultusunda turizm eğilimlerini belirlemektedirler. Bauman bu durumu tüketici eğilimlerinin bizzat üretildiği şekli ile ifade eder (1999: 39-51). Bu tür uygulamalar, tatil deneyimlerinin önceden kodlanarak, görülen şeylerin beklentilere uygun kategoriler halinde yorumlanmasına neden olmaktadır. Böylece Urry'nin ifade ettiği " turist bakışı " ortaya çıkmaktadır (2009). Turistler Paris'te öpüşen bir çift gördüklerinde, baktıkları şey "romantik Paris" tir ve burada yaratılan turist bakışı fotoğraf ya da kartpostal gibi araçlarla nesnelleştirilerek yeniden üretilip, tüketime sunulmaktadır (Urry, 2009: 11-13). Buna göre, turizm hem piyasanın bir parçası, hem de egemen ekonomik sistemi sürdürmenin bir aracı haline gelmektedir.

Bu bölümde, turizmin gelişimi başlığı altında, dünyada yaşanan turizm gelişimi ve küresel turizm bölgelerinin oluşumunun (ampirik) temelleri eleştirel bir değerlendirmeye ortaya konmaya çalışıldı. Turizm çözümlemesinde, turizm sektörünün dönüşümü, turizmde yaşanan bölüşüm ilişkileri ile turizm, devlet ve gruplar arasındaki ilişkilere odaklanmaya çalışıldı. Böylece tarihsel, toplumsal, iktisadi ve politik düzeyde bir turizm çözümlemesi gerçekleştirmeye gayret edildi. Gelecek bölümde ise, turizm sektörünün gelişimini, Türkiye özelinde tartışma çabasına girişilecektir.

2.2. Turizm Sektörünün Türkiye Serüveni

Bu bölümde, tarihsel süreç içerisinde Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi, ülkedeki temel politik, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeler ile ilişkilendirilerek ele alınmaya çalışılacaktır.

Türkiye'de turizm sektörünün gelişimine baktığımızda 1960'lı yılların öncesinde kayda değer bir gelişmenin yaşanmadığını, bunun sonucu olarak da Türkiye gündemindeki yerinin sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz ki bu durumun temel nedenleri, döneme hakim olan ulusal ekonomi politikaları ve dünyada kitle turizminin 1960'lı yıllarda gelişmeye başlamasıdır. Bu bağlamda Türkiye'de turizm gelişiminin

ulusal ekonomi politikalarına koşut bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Yatırım ve teşviklerin turizm sektörüne yönlendirildiği dönemlere baktığımızda bu durum açık bir Şekilde gözlemlenmektedir. Ayrıca turizm gelişimini ulusal ekonomi politikalarına paralel olarak değerlendirmek; dünyadaki diğer örneklerle kıyasladığımızda, Türkiye'de turizmin gelişiminin gecikmesinin nedenlerinin de ortaya konulmasına yardımcı olacaktır (Aykaç, 2009). Bu bölümde yalnızca Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki tarihsel gelişime yer verilecektir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu döneminde yerli ve yabancı seyyahların başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarında gezdiklerine dair çok sayıda tarihi belge bulunsa da, kitle turizmi içinde yer almayan bu tür deneyimlere bu bölümde yer verilmeyecektir.

Bilindiği gibi 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile Türkiye'de, 1960'lı yıllarda makro ekonomi politikası olarak planlı kalkınma stratejisi uygulanmaya başlanmıştı. Bu kapsamda, ekonomiyi yeniden genişleyen bir doğrultuya sokmak amacıyla, planlı bir iktisat anlayışına dayanarak kalkınma planları hazırlanmıştı. 1963-1967 döneminin kapsayan bu kalkınma planlarından ilki yürürlüğe konulmuştur. Belirlenen hedeflere kamu ve özel sektörün bir arada bulunduğu karma bir ekonomik sistem sayesinde ulaşılacağı belirtilmekte ve fakat özel sektör eliyle iktisadi hedeflere ulaşmanın mümkün olmadığı düşünüldüğünden kamu yatırımlarına nc bir rol biçilmektedir (DPT, 1963: 59-60). Makro-ekonomik hedeflere ulaşmak için ithal ikameci bir modelin benimsendiği bu dönemde temel amaç; sanayileşmeye dönük hızlı bir büyüme gerçekleştirmektir ve bu doğrultuda yatırımlar sanayileşmeyi teşvik etmek biçiminde yönlendirilmektedir. Turizm sektörü ise, makro-ekonomi politikalarının bir parçası olarak ortaya konan büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesine ivme kazandıran bir alt sektör olarak kurgulanmaktadır. 1960'lı yıllarda, dünyada, kitle turizminin önemli bir gelişme yakalayarak uluslararası düzeyde turizm pazarının genişlemesine neden olması dolayısıyla Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, turizmi bir kalkınma aracı gibi kullanarak ekonomik avantaj sağlamaya çalışmışlardır. Turizm, yeni iş alanları yaratarak istihdam sorununa çözüm getirmesi ve döviz kazandırıcı etkisi ile dış demeler dengesinin sağlanması gibi makro-ekonomik sorunlara çözüm getirici işlevi ile Türkiye'deki politik gündemde yerini almıştır. Bu doğrultuda uluslararası talebi karşılamaya yönelik bir turizm endüstrisi oluşturulması amaçlanmış ve buna yönelik yasal, örgütsel ve proje bazlı araçlar kullanılarak turizm politikaları oluşturulmaya çalışılmıştı. Turizm politikaları 1963 yılında Basın, Yayın ve Turizm Bakanlığu ile bakanlık düzeyinde yrtlmeye

başlanmıştır. Bu dönemde kitle turizminin ulusal ekonomilere olumlu etkiler sunacağı varsayımından dolayı kitle turizm tarzını teşvik etmeye yönelik kamu politikaları uygulamaya koyulmaktadır. Bu bağlamda turist sayısını ve turizm gelirlerini arttırmak amacıyla, yatırımların turistik potansiyeli yüksek, Akdeniz ve Güney Ege gibi kıyı bölgelerine yoğunlaştırılması gereği üzerinde durulmuş ve bu çerçevede ilke olarak kitle turizmine uygun altyapı tesislerinin kamu kesimi tarafından, diğer turistik yatırımların ise özel sektör tarafından yapılması benimsenmiştir (DPT, 1967: 563). Ekonomi politikaları konusunda olduğu kadar turizm politikaları konusunda da ' planlı dönem' olarak adlandırılan (Boratav, 2013; Göymen, 2000) bu dönemde, kalkınma politikalarında gündeme gelen turizm sektörüne yönelik teşviklerin eksik kaldığı görülmektedir. Bu durum nicel veriler üzerinden de değerlendirilebilir. Türkiye'deki yabancı ziyaretçi sayısı 1960 yılında 124 bin kişi iken bu sayı 1970 yılında 725 bin kişiye yükselmiştir. Diğer taraftan , 1963 yılı için 7 milyon dolar olan turizm gelirinin, 1970 yılında 52 milyon dolara yükseldiği gözlemlenmektedir (KB, 2000). Nohutçu (2002), turizm gelişim politikaları açısından devlet destekli girişimlerin yetersiz kaldığı bu dönemi, turizm sektörünün adaptasyon dönemi olarak değerlendirmektedir.

1973 Petrol Krizi ile dünya çapında yaşanan yeni-liberal dönüşüm süreci, diğer gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye'de de IMF ve DB gibi dışsal destekli yapısal uyum politikaları ile şekillenmiştir. Türkiye'de, yapısal uyum sürecinin somut örneği olan 24 Ocak kararları, dış ticaretin serbestleştirileceği ve böylece ihracata yönelik ekonomik büyüme anlayışının benimseneceği yeni bir dönemin habercisi olmuştur. 1980'li yıllarda Türkiye emek-yoğun üretime dayanan dışa açık bir ekonomik modeli benimsemiş ve böylece küresel ekonomiye eklenme sürecine girmiştir. Bu bağlamda küresel ölçekte rekabet edilebilecek alanlar yani diğer bir ifadeyle neyin ihracata yöneleceği, önemli gündem maddesini oluşturmaktadır. Özellikle, Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği'nin (TÜSİAD), 26 Ocak 1980 tarihli toplantısında gündem maddesi olarak bilhassa bu vurgulanmakta, yeni dönemde üzerinde durulması gereken iki önemli konunun, Türkiye'nin ziraat ve turizm potansiyeli olduğu ifade edilmektedir (TÜSİAD, 1980: 28). İhracatın hangi alanlara yöneleceği kadar önemli olan bir başka konu da, odaklanması gereken sektörlerin yoğun ve ucuz emek kullanımı gerektirmesidir (DPT, 1981: 258). Bu bağlamda coğrafi avantajın da etkisi ile ulusal ekonomik büyümenin tetikleyicilerinden biri olarak seçilen turizm sektörü, küresel ekonomiyle bütünleşme ve ihracata yönelik büyüme stratejisinin önemli bir aracı haline gelmiştir. Ancak, devlet

tarafından altyapı yatırımları gerçekleştirilmesine rağmen ulaşım ve iletişim olanaklarının zayıf olması, artan terörizm, sosyal rahatsızlıklar, siyasi yapının parçalanması ve kutuplaşması gibi nedenlerle, Türkiye aldığı ziyaretçi sayısı bakımından diğer ülkelerle kıyaslandığında geride kalmaktadır (Nohutçu, 2002: 8-9). Çünkü terörizm, sosyal rahatsızlıklar, siyasi yapının parçalanması ve kutuplaşması vb. ülkede güvensizlik ortamı yaratmaktadır ve bu sebeple turist talebini önemli ölçüde olumsuz etkilemektedir. Sonuç olarak turizme yönelik talebin düşmesine neden olmaktadır. Uluslararası turizm pazarına girme konusunda geç kaldığı için yoğun bir rekabetle karşılaşan Türkiye'nin bu durumu şüphesiz ki, Türkiye'de kapitalizmin gelişim süreciyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle teşvik edilecek sektörler içerisinde turizm sektörüne öncelik verilmesi ve buna yönelik bir dizi teşvik politikalarının hayata geçirilmesi gerekliliği doğmaktadır. Nitekim 1982 yılında 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu'nun, 1983 tarihli Kamu Arazisinin Turizm Yatırımlarına Tahsisi Hakkında Yönetmeliğin çıkarılması ve 1985 yılında Kalkınmada Özel Önem Taşıyan Sektör kapsamına alınması gibi teşvik mekanizmaları yeni-liberal politikalar çerçevesinde şekillenen turizm politikaları için örnek oluşturmaktadır.

2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu¹⁸ ile belli turizm bölgelerinde yatırım yapılabilmesinin önü açılmaktadır. Ayrıca bu kanun ile yabancı personel ve sanatkar çalıştırılabilmesine izin verilmiş, düşük faizli krediler tahsis edilmiş, gümrük muafiyeti, vergi indirimi, teşvik kredisi gibi kolaylıklar sağlanmıştır. Kamu Arazisinin Turizm Yatırımlarına Tahsisi Hakkında Yönetmelik¹⁹ ise, kamu arazilerinin turizm yatırımları için yatırımcılara tahsis edilmesine ve yatırımcıların önündeki bürokratik engellerin kaldırılmasına olanak sağlamıştır. Hükümet büyük ölçekli turizm yatırım projelerine destek vererek, konaklama tesisi yatırımlarını turizmde öncelikli bölgelere yoğunlaştırmak istemiş ve böylece kitle turizmine uygun tesisler kurulmasını öngörmüştür. Yatırım yapılacak bölgelerin ya da alanların seçiminde, ilgili bölge ya da alanların büyük oranda yabancı turist çekebilme ve döviz getirebilme kapasiteleri önemli bir kriterdir. Buna göre Batı Akdeniz ve Güney Ege kıyıları turizm sektörünün yönlendirildiği alanlar olarak, kalkınma planlarındaki hedefler doğrultusunda organize turizm bölgeleri olarak gelişmiştir (DPT, 1979). 1980 sonrası dışa açılma sürecine denk düşerek yükselişe geçen turizm sektöründe yukarıda bahsedilen teşviklerin etkilerini

¹⁸ 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu (Kabul Tarihi: 12/3/1982, Resmi gazete tarih ve sayı: 16/3/1982-17635) .

¹⁹ Kamu Arazisinin Turizm Yatırımlarına Tahsisi Hakkında Yönetmelik (Resmi gazete tarih ve sayı: 28.4.1983-18301).

görmek mümkündür. Özellikle 1990'ların başlarında gelen turist sayılarına baktığımızda Türkiye'de turizm sektörünün büyümesi açıkça gözlemlenmektedir. 1980 yılında 1 milyon 288 bin kişi olan turist sayısı, 1988 yılında 4 milyon 173 bin kişiye, 1992 yılında ise 7 milyon kişiye yükselmiştir (KB, 2000: 30). Özellikle 2000'li yıllarda büyüme ivme kazanarak, 2000 yılında 10 milyon 428 bin kişi olan turist sayısı, 2005 yılında 21 milyon 125 bin kişiye, 2010 yılında 28 milyon 632 bin kişiye ve 2018 yılında 39 milyon 146 bin kişiye çıkmıştır.²⁰ Burada dikkat etmemiz gereken nokta; bu rakamların turist vizesiyle gelen tüm kişileri kapsamaması ve bu kişiler arasında turistik amaçlarla gelmeyen kişilerin olduğunun unutulmamasıdır. Akpınar (2009: 95-96), 1990'lı yıllarla birlikte artan turist sayısında, çalışmak amacıyla gelen kişilerin de büyük bir paya sahip olduğuna ve yapılan teşviklerin aynı zamanda kaçak göçmen istihdamı gibi ucuz ve kolay bir işgücü arayışına cevap verdiğine dikkati çekmektedir. Bu nedenle, turizmde büyümeyi anlayabilmek için gelen turist sayılarının yanı sıra, yatak kapasitesine ve turizm gelirlerine de bakılmalıdır. 1980-1990 döneminde, yatak sayısı 56 000'den 173 000'e ulaşmış iken (DPT, 2007); turizm gelirleri 326 milyon dolar seviyesinden 3 milyar dolara yükselmiştir (KB, 2000). Bu nicel göstergeler; gelen yabancı turist sayısı, turizm gelirleri ve yatak kapasiteleri göz önüne alındığında turizm gelişimi için teşviklerin 1980'li yılların ortalarından itibaren turizmde kayda değer bir sıçrama etkisi yarattığını ve ülkemizde turizm sektörünün en hızlı gelişme kat ettiği yılların 1980-1990 yılları olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, bu dönemde turizm sektörünün, kamuoyuna bacasız sanayi olarak tanıtılmış olması şaşırtıcı değildir (Naycı, 2009: 88).

Turizm, döviz kazandırıcı ve istihdam yaratıcı etkisi nedeniyle, ulusal ekonomik büyüme tetikleyicisi ve sektörel olarak alternatifsizlik savları ile bacasız sanayi olarak toplumun tüm kesimlerine pazarlanmıştır. Diğer taraftan 1990'lı yıllarda devlet, örnek ve öncü tesisler yapma misyonunu bir tarafa bırakarak, özelleştirme politikaları ile Turizm Bankası²¹ (TURBAN) ve devletin diğer kuruluşlarının elindeki bir çok konaklama tesisi, kamu kampları, otel ve marinaları satmaya başlamıştır (Soyak, 2013). Buna göre turizm gelişimi açısından bakıldığında, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlardaki makro gelişmelere paralel olarak, devlet ilk aşamada turizmi planlamakta, teşvik etmekte ve

²⁰ Bu veriler T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın internet sitesinden (www.turizm.gov.tr) alınmıştır.

²¹ Turizm Bankası (TURBAN), 1955 yılında, öncü ve örnek tesisler kurmak ve bunları işletmek ve turistik tesis yapacak yatırımcılara düşük faizli ve uygun vadeli turizm kredileri vermek gibi iki temel amaçla kurulmuştur (Göymen, 2000: 1032).

işletmekte iken, 1980 sonrası döneme denk düşen ikinci aşamada devlet daha çok bir koordinatör ya da turizmin gelişmesi için bir katalizör gibi davranmaya başlamıştır (Göymen, 2000: 1029). Devletin "korumacı" işlevi yeni-liberal dönemde tamamen ortadan kalkmamış sadece biçim değiştirmiştir. İthal ikameci dönemde kar transferlerinin sektörel kayırmalara dayalı olan bürokratik formu, yeni-liberal dönemde yerini klientalist bir forma bırakmıştır (Boratav, 1993). Boratav'ın işaret ettiği, klientalizm rant dağıtımının şahsileşmiş ilişki biçimi altında sürdürülmesini ifade eder ve yeni-liberalizmin rant yaratma mekanizması olarak kent ve turizm bölgeleri belirlenmiştir (Özüğurlu, 2008: 123). Son tahlilde, yeni-liberal politikaların serbest piyasa ve serbest rekabet mitleri üzerinden devlet, yasal düzenleyici çerçevelerde turizm politikaları üretmiş, yerel düzeyde riskleri kendisi üstlenirken karların büyük bir kısmını özel sektöre bırakmıştır. Boratav'a (2005) göre, sektörün bugün ki konumu ve yönlendirilen teşvikler göz önüne alındığında, turizm sektörünün bir avanta alanına döndüğünü söylemek mümkündür.

Türkiye'de teşvik edilen turizm sektörünün ön plana çıktığı bu süreçte, Antalya'nın yeri önemli olmuştur. 2018 yılı verilerine göre, Türkiye genelinde turizm işletme belgeli tesis (1.780) ve yatak sayısı (571.184) açısından birinci sırada yer alan Antalya, 13 milyon 57 bin turist sayısı ile en fazla ziyaret edilen il olmaktadır.²² Son beş yılın yatırım teşvikleri karşılaştırmasına göre, 2014 yılından itibaren yatırım teşviklerinde bir düşüş görülmekle birlikte, konaklama yatırımları açısından Antalya 17 otel ile İstanbul'dan sonra en fazla otel yatırım teşviği alan ikinci il olmaktadır ve teşvik edilen bu tesislerde 1.314 kişiye iş imkanı sağlamaktadır. Merkezi yönetim tarafından öncelikli turizm gelişim bölgelerinden biri olarak seçilen Antalya için bu yüksek yatırım artışı tesadüfi değildir. Özellikle, büyük turizm gelişim planları ile teşvik edilen, Güney Antalya (Kemer), Belek ve Side turizm merkezleri, merkezi yönetimin turizm geliştirme proje alanlarıdır (Erkuş Öztürk, 2014: 111). Bu bağlamda yapılan teşviklerin en belirgin örnekleri, Güney Antalya Turizm Gelişim Projesi, Belek Turizm Gelişim Projesi ve Side Turizm Gelişim Projesidir. Buna göre Antalya'da turizm sektörünün hızla büyümesinde, zengin doğal kaynakların yanı sıra merkezi hükümetin yoğun teşvik ve planlama politikalarının da etkili olduğunu söyleyebiliriz.

²²Bu veriler Antalya Valiliği Havalimanı Mülki İdare Amirliği'nin (www.antalyahavalimani.gov.tr) ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın internet sitesinden (www.turizm.gov.tr) alınmıştır.

Güney Antalya Turizm Gelişim Projesi, Antalya yat limanı ile Gelidonya Burnu arasında 80 kilometrelik bir kıyı alanını kapsamaktadır (Örs, 2005: 204). Sermaye yatırımlarını en üst düzeye çıkarabilmek için turizm yatırımlarını öncelikli bölgelere yoğunlaştırmayı amaçlayan kalkınma planları, hedefine ulaşabilmek için, en önemli politika araçlarından bir tanesi olarak Güney Antalya Turizm Gelişim Projesini kullanmaktadır (Nohutcu, 2002: 12). 1995 yılında 62 bin; 2000 yılında ise 65 bin yataklık kapasiteye ulaşan projenin temel amacı, kapasitenin %80 oranında dış turizm hizmeti vermesi ve böylece dış ticaret dengesine olumlu faydalar sağlayacak bir döviz elde edilmesidir (Çelik, 2013: 70, Erkuş Öztürk, 2014: 112). Projenin makro alt yapısı, Dünya Bankası ile 1976 yılında imzalanan 26 milyon dolarlık bir kredi ile sağlanmaktadır. Buna göre projenin yürütücüsü görevini üstlenen Turizm Bankası, 58 adet kamu alanını özel yatırımcılara tahsis etmek, kredi teminatı vermek ve kamu kurumlarının alt yapı yatırımlarını koordine etmek gibi faaliyetleri yerine getirmektedir (Göymen, 2000: 1033). Metropoliten merkezlerden gelen büyük yatırımcılar devlet desteğiyle Kemer'de devletin tahsis ettiği arazilere büyük oteller ve tatil köyleri kurmaktadır. Buna göre bölgede turizmin gelişmesi ve toprağın değer kazanması, yerel halktan özellikle büyük toprak sahibi olanlara küçümsenemeyecek bir rant ekonomisi yaratmakta ve böylece yerel halk turizm ekonomisinin yarattığı hareketlilikten yararlanarak dolaylı bir şekilde turizme dahil olmaktadır (Aykaç, 2009: 132). Kemer'de turizmin yerel girişimciler tarafından değil de, devlet destekli teşvik ve yatırımlar kapsamında gelişmesi bu bağlamda açıklanabilir. Son tahlilde, projenin başarılı olması ile projenin destekleyici yerleşim yeri olan Kemer, proje kapsamında Türkiye'nin en önemli turizm merkezlerinden biri haline gelmektedir diyebiliriz.

Turizmden önce devlete ait bir orman arazisi olan Belek'te turizm, devletin çok yönlü desteği ile hızlı bir şekilde gelişmektedir. 1980'den sonra başlayan turizm politikaları bağlamında, bu devlet arazisi; düşük faizli ve geri ödeme süresi uzun kredilerle desteklenerek, önce 49 yıllığına daha sonra 99 yıllığına gelişmiş yatırım planları olan büyük turizm projelerine tahsis edilmiştir (Aykaç, 2009: 122). Bu projelerden en önemlisi, Antalya merkezinin doğu kesiminde 14 kilometrelik sahil alanını kapsayan Belek Turizm Geliştirme Projesi'dir. Belli bir sermaye grubuna yönelik sunulan devlet teşvik ve desteklerinden, orada yaşayan yerel halkın yararlanamaması şaşırtıcı değildir. Her şeyden önce, Belek'te yaşayan insanların turizme yapabilecekleri yatırım olanakları oldukça sınırlıdır, ayrıca karşılarındaki büyük kapitalist işletmelere oranla,

işletme deneyiminden ve rekabet gücünden de yoksundurlar. Doğal olarak devletin sunduğu teşvik ve destekler, tam olarak hedeflenen küçük bir gruba fayda sağlamaktadır. Belek'te yaşayan yerel halkın turizmden faydalanmasının tek yolu ise, düşük ücretli ve düşük vasıflı turizm işlerinde çalışmasıdır. Günümüzde, Belek turizm merkezinde, 40' dan fazla beş yıldızlı konaklama tesisi, birinci sınıf tatil köyü ve 27 golf sahası bulunmaktadır.²³ Böylece, Belek'te, organizasyonu, hizmet sunumu, üretim süreci, güç ilişkileri ve kontrol mekanizmaları ile bir fabrikanın işleyiş biçimine benzer turizm fabrikaları sıralanmaktadır (Aykaç, 2009: 158).

Antalya'da turizm gelişimine katkı saylayan bir diğer önemli proje de Side Turizm Geliştirme Projesidir. Antalya'nın doğu sahilinde 12 kilometrelik kıyı alanını kapsayan projenin turizm merkezi Side'dir. Projenin ilk aşamasında 12.000 yatak kapasitesi önerilirken, günümüzde 50.000'nin üzerinde yatak kapasitesine sahiptir (Erkuş Öztürk, 2014: 114).

Son tahlilde, devlet, turizmi teşvik etmek adına belirli bölgelerde turizm merkezleri oluşturmak düşüncesi ile bölgesel olarak seçici bir strateji uygulamaktadır. Bu bağlamda sermayeye yönelik teşvik ve yatırım politikaları uygulayarak yatırımları bu bölgelere yönlendirmeye çalışmıştır. Buna göre Türkiye'nin turizm planlama ve turizm politikalarını uygulama sürecinin, özel girişimlerin ihtiyaçları doğrultusunda merkezi olarak devlet otoriteleri tarafından şekillendiğini söyleyebiliriz. Bu durum kıyı şeridi boyunca konaklama tesislerinin denetimsiz bir şekilde artmasına neden olmuştur. Türkiye'deki turizm yapısının anlaşılması açısından, içerisinde Antalya'nın da olduğu bu kıyı bölgelere yoğunlaşan kitle turizminin sonuçlarına değinmek gerekmektedir.

Diğer gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye'de de turizm gelişimi, uluslararası tur operatörleri ve çok uluslu turizm şirketlerinin taleplerini dikkate alan merkezi hükümet tarafından yönlendirilmektedir. Hükümet arazi tahsisleri ve kalkınma projeleri ile kitle turizminin gelişimini tetiklemekte ve yabancı turist talebine bağlı bir turizm endüstrisi yaratılmaya çalışılmaktadır (Erkuş Öztürk, 2014). Turizm işletmeleri, çoğunlukla yurt dışı kaynaklı turizm talebini arttırmak istemektedir ancak Türkiye turizminde önemli bir sorun olarak ifade edilen arz fazlalığı nedeniyle yabancı tur operatörlerinin pazarlama stratejilerine bağımlı hale gelmektedirler (Roney, 2018: 154). Genellikle güneş-kum-

²³Bu veriler T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın internet sitesinden (www.turizm.gov.tr) alınmıştır.

deniz (3S) turizminin pazarlandığı kitle turizminde, tur operatörleri mevcut turizm talebini alternatif ülkelere yönlendirerek paket tur fiyatlarında manipülasyona gidebilmekteler. Arz fazlalığından kaynaklanan rekabet koşulları, oligopolistik bir yapı gösteren tur operatörlerine olan bağımlılığın artmasına ve Türkiye'deki turizm endüstrisinin uluslararası şirketler tarafından denetim altında tutulmasına yol açmaktadır. Bu durum kitle turizminin en önemli sonuçlarından bir tanesidir. Bu haliyle turizmin sermaye birikimi açısından araçsallaştırdığını söyleyebiliriz. Bir diğer önemli sonuç ise, özellikle tatil köyleri ve 5 yıldızlı otellerin pazarlama stratejisi olarak her şey dahil sistemi kullanmaları ile müşterilerin tüm tüketim ihtiyaçlarının mekansal olarak yalıtılmış konaklama tesisleri içerisinde karşılanmasını sağlaması ve dışarıdan herhangi bir mal ve hizmet için harcama yapılmasını önlenmesidir. Böylece bölgedeki yerel halkın ve işletmelerin turistlerden gelir elde etme şansları azalmakta, turizm pazarından pay almaları iyice zorlaşmaktadır. Işık ve Zoğal (2017), Antalya'nın turizm kentleşmesi sürecini inceledikleri çalışmalarında, Türkiye'deki turizm kentleşmesinin somut ve en önemli örneğinin Antalya ili olduğu sonucuna varmışlardır. Devlet destekli turizm merkezlerinin, Antalya'nın kıyı bölgelerinde yoğunlaşması, Antalya yerelindeki turizm endüstrisinin uluslararası tur operatörlerine bağımlılığının artması ve uluslararası turizm şirketlerinin denetimi altında olması gibi nedenlerle, Antalya'nın turizmle kentleşmesini, turizm kapitalizminin Anklav Turizm²⁴ mikro-modeli temelinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Kitle turizminin bir diğer önemli sonucunu ise çevresel ve kültürel kaynaklar üzerinde gözlemlemek mümkündür. Döviz gelirlerini arttırmak amacıyla yerli ve yabancı sermaye çıkarlarına göre, devlet teşvik ve destek sağlayarak yatırımları kıyı bölgelere yönlendirme çabaları, kıyı bölgelerinin aşırı ticarileşmesine ve özellikle kıyı bölgelerindeki ormanlık alanlara yönelik turizm talebinin artmasına yol açmaktadır (Kuvan, 2005). Buna göre, özellikle Ege ve Akdeniz kıyılarındaki kamu arazisi olan ormanlık alanlar denetimsiz bir şekilde otel, tatil köyü ve ikinci konut yapımı için turizme açılmaktadır (Roney, 2018: 167). Bu durum, kıyıların doğal ve kültürel özelliklerinin hızla bozulmasına neden olmaktadır. Kıyı alanlarındaki kitle turizmini incelediği çalışmasında Naycı (2009), turizm yatırımlarını kolaylaştıran kıyı ve koruma mevzuatları

²⁴ Bağımlılık kuramcılarının göre Anklav Turizm, yabancı turistlerin gereksinimi olan tüm turizm mal ve hizmetlerinin, coğrafi olarak yalıtılmış ve kapatılmış restoranlarda karşılandığı turizm tipini tanımlamaktadır. Her şey dâhil tatil sistemi, genellikle bu turizm tipi içinde değerlendiriliyor.

gibi belirli alanların turizme açılmasına izin veren yasal düzenlemeler nedeniyle, organize turizm bölgelerinin ve ikinci konut tesislerinin yarattığı yapı yığınlarından dolayı doğal, tarihi ve arkeolojik nitelikleri açısından önemli pek çok kıyı bölgesinin bozulduğu ve bu hali ile turizmin sanıldığı kadar masum bir endüstri olmadığı sonucuna varmaktadır. Önceliğin belirli politik ve ekonomik amaçlara verilmesi ve bu amaçlar çerçevesinde devletin gerçekleştirdiği müdahaleler var olan problemlere yenilerini eklemektedir. Örneğin, Türkiye'de 1960'lı yıllardan itibaren turizm teşviklerinin artması ile turizm gelişim sürecine giren Kemerin doğal çevresi, bilinçsiz ve hızlı yapılanmalar ile aşırı derecede tahrip edilmekte, Alanya'da muz, Bodrum'da mandalina bahçeleri ve Ege'de zeytinlikler turizm adına feda edilmektedir. Buna göre, çevresel ve kültürel kaynakların bozulması pahasına, küresel piyasa ile eklemlenme sürecinde turizmin araçsallaştırıldığını söyleyebiliriz.

Kitle turizminin çevreye verdiği zarar göz önüne alındığında 'küreselleşmenin' etkisi ile sürdürülebilir alternatif turizm türlerine doğru bir yöneliş olduğu gözlemlenmektedir. Antalya yerelinde değerlendirecek olursak, doğal ve kültürel çekicilikleri ile birçok turizm türüne ortam sunan bu kentte, turist çekim merkezi olarak sahil şeridinde yer alması nedeniyle, 3S olarak adlandırılan (Sun, Sand, Sea) deniz-kum-güneş kitle turizmi gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra günümüzde geleneksel turizme alternatif olarak ortaya çıkan kültür, sağlık, konferans, eğlence, eğitim ve kış turizmini de görmek mümkündür. Bu durumu Soyak, tüketicilerin talebine vurgu yaparak, değişen tüketici tercihleriyle beraber geleneksel turizm anlayışının 3S'ten (Sun, Sand, Sea) 3E'ye (Environment, Education, Entertainment) yönelik talep yönlü bir dönüşüm yaşandığı şeklinde açıklamaktadır (2013: 2). Kaygısız ise, turizmin mevsimsellik karakterli olması dolayısıyla ölü geçen 6 ayın telafi edilmesi bağlamında dönüşümün arz yönlü de olabileceğini öne sürmektedir (2017: 38). İki görüşe de katılmakla birlikte, dönüşümün arz yönlü olması varsayımına katkı sağlamak adına, turizmin alternatif ya da sürdürülebilirlik miti üzerine kurulan öğretinin altında yatan gerçekliğin, ekonomi politikalarındaki değişimlere paralel olarak sermayeye yeni pazarlar bulma çabası olduğunu ifade edebiliriz. Daha önce de ifade edildiği gibi, turizm gelişimini dikkate aldığımızda, dünya ekonomisinin küreselleşmesinin kapitalizmin yeni pazar arayışının bir uzantısı olduğu düşünüldüğünde, turizmin de bu pazar arayışının bir parçası olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir.

Bu bölümde turizm sektörünün kıyı bölgelerde yoğunlaşarak buralarda adeta küresel bir fabrikayı andırır şekilde sıralanan turizm işletmelerinin görüldüğü dönemle Türkiye'deki liberalizasyon sürecinin dönemsel olarak kesişmesi vurgulanmak istenmiş, Türkiye'nin dışa açılma sürecinde turizm sektörünün önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde ise turizm sektörünün doğasına odaklanılacaktır.

2.3. Turizmde Emek Yanlı Yaklaşımın Önemi

Dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden birisi olan turizm sektörünün araştırmacılar tarafından bir araştırma alanı olarak keşfedilmesi şaşırtıcı değildir. Ancak, şaşırtıcı olan turizm yazınının niteliğidir. Sosyal bilimler disiplinindeki turizm yayınlarına baktığımızda, turizm araştırmalarının çoğunlukla söylem, temsil (sembol), tüketim ve kültür üzerine odaklandığı gözlemlenmektedir. Bunun nedeni, yeni-liberal politikalarla beraber analistlerin popüler kültür ve kimlik politikalarıyla daha fazla meşgul olmalarından kaynaklanmaktadır. Örneğin turizm ürünlerinin yeniden yapılanması analizlerinde, çalışma ilişkileri, istihdam biçimleri gibi emek ve emek sürecine ait ilişkiler görmezden gelinirken; kültürel değişimin başarısı vurgulanmaktadır (Urry, 2009; Roney, 2018). Bu durum, turizm çalışmalarında yeni-liberal ve post yapısalcı teoriye daha fazla bağlılık yaratırken, ekonomi politikten eş zamanlı bir geri çekilmeye sebebiyet vermektedir (Bianchi, 2009). Buna göre, yeni-liberal kapitalist gelişme altında, kültürün pazarlanması turizm ile bir adım daha ileri giderken, turizm sektöründeki emek ve emek süreçleri görünmez kılınmaktadır.

Gerek dünyada gerek ülkemizde hızlı bir gelişim seyri izleyen turizm sektöründe emek ve emek süreçleri hak ettiği ilgiyi görememektedir. Gelişmesine paralel biçimde istihdam ettiği işgücü kapasitesi de genişleyen turizm sektördeki çalışma koşulları, istihdam biçimleri ve çalışanların sorunları ile ilgili çalışmalara yerel literatürde sıkça rastlanamamaktadır. Turizm sektörüne ilişkin değerlendirmeler genel olarak, dar tanımlı fayda-maliyet analizlerine, turist akış tahminlerine, otel konumunu belirleyen faktörlere, otellerin yatak kapasitelerine, bölgesel turizm harcamalarına, yabancı turist yoluyla giren döviz ekseninde olmaktadır. Sektörün istihdama yönelik değerlendirmeleri ise, turizmin istihdam yaratma kapasitesi, insan kaynakları yaklaşımı bazında istihdam edilen kişilerin örgütsel bağlılığı ve işkolikliği gibi turizm sektöründe artı değeri arttırmaya yönelik araştırmalardan ibaret olmuştur. Genel olarak bu araştırmaların ana akım iktisat politikaları perspektifinden, turizmin nasıl daha fazla geliştirileceği ve turizmden nasıl

daha fazla kar elde edileceği yönünde karlılık ve verimliliğe odaklanan araştırmalar olduğu su götürmez bir gerçektir. Bu teorik düzlemde çalışan turizm araştırmacıları, turizm olgusunun kapitalist doğasını tanıma noktasında isteksiz davranmışlardır. Buna göre, turizm çalışmalarının politik ekonomi sorunlarından kopuk olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, temelde, sosyal bilimlerdeki araştırma süreçlerinde yaşanan epistemolojik geçiş ve bunun turizm araştırmalarına yansımalarından kaynaklanan bir durumdur.

Sosyal bilimlerde yaşanan makro dönüşüm ve bu dönüşümün turizm alanındaki bilgi üretme sürecine yansımaları dikkate alınmalıdır. Bilimsel bilgi üretme sürecindeki yöntemsel geçişi Mod I'den Mod II'ye geçiş olarak adlandıran Gibbons ve arkadaşları (2002), bilimsel araştırma süreçlerinde yaşanan makro dönüşüme işaret etmişlerdir. Söz konusu geçişin, bilimsel araştırma süreçlerinde, gözlemlenen olay ve olguların kaynağındaki nedenleri açıklamaya yönelik olan geleneksel yönelimden (Mod I), problem odaklı bir çözüm yönelimine (Mod II) doğru kaydığını ifade etmişlerdir. Sözü edilen epistemolojik kaymanın turizm çalışmalarınca tezahürü, turizm alanında gözlemlenen olayları farklı kuramsal yaklaşımların kavrayış biçimleri arasındaki farklılıkların ortadan kalkması şeklindedir. Bu bağlamda, epistemolojik olarak birbirinden farklılaşan bilimsel yaklaşımların, ele alınan olay ve olgulara atfettikleri ontolojik kabulleri de farklı olmaktadır. Söz gelimi turizm sektörü Marxist yaklaşıma sahip olanlarca sınıfsal bir bakış açısıyla ele alınırken, (Britton, 1980, 1982, 1991; Bianchi, 2009, 2011; Mosedale, 2008, 2011, 2014; Ioannides ve Dabbage, 1997; Harrison, 2015; 2004, Çelik, 2013; Aykaç, 2008; Aykaç, 2009; Kaygısız, 2017); yeni-liberal yaklaşıma göre, ekonomiye olumlu katkı sağlayan, yeni istihdam alanları yaratan ve insan kaynakları yönetimi altında emeğin üretkenliği ve piyasa ekonomisi içindeki etkinliğine odaklanan kariyer gelişim olanaklarına sahip bir araç olarak görülmektedir (Ladkin ve Riley, 1996; Ryan, 1998; Kara ve Çavuş, 2014; Olalı ve Timur, 1988). Görüldüğü gibi, iki farklı yaklaşımın turizm olgusuna dair ontolojik kabulü farklıdır. Sosyal bilimlerin yeni yönelimle beraber, olgu üzerine değil de probleme dayalı çözüm üretmesi bağlamında, turizm olgusunun da önceden tanımlanmış ve sınırları çizilmiş bir turizm olgusuna işaret ettiği kabul edilmektedir. Turizm plan ve politikalarının, ulusal ya da uluslararası düzeydeki herhangi bir örneği incelendiğinde²⁵, bunun bütünüyle yeni-liberal bakış açısı ile uyumlu olduğu görülecektir. Akpınar (2016: 54-55), sosyal bilimlerin bu yeni yöneliminin, bilimsel araştırmayı egemen düşüncenin sözcüsü

²⁵ Örneğin, Türkiye'nin 2023 Turizm Stratejisi Master Planı.

konumuna indirgeyen problemleri bir yönelim olduğunu, egemen düşünüş biçiminin toplumsal gerçekliğin bilgisini kendine göre yeniden oluşturduğunu ve bu yolla da gerçekliğin nesnel olarak kavranması yerine egemen düşünüş biçiminin bakış açısından kavranmasını yerleştirdiğini ifade etmektedir. Turizm olgusuna yönelik gerçekçi bir çözüm, bu olgunun kaynağındaki nedenlerin ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır. Bu sebeple, turizm üretim ve tüketimin kapitalist doğasından ve turizmin bölgesel ekonomik yeniden yapılanmayla beraber yarattığı sınıfsal ve bölgesel eşitsizlikler sebebiyle eleştirel teori ve politik ekonomiye turizm çalışmaları entegre edilmelidir (Britton, 1982, 1991; Bianchi, 2009, 2011).

Turizm sektörüne ilişkin literatürde istihdama yönelik çalışmalara az rastlanmaktadır. Türkçe literatürde, turizmde istihdam üzerine yapılmış araştırmadan biri Çelik (2013) 'in çalışmasıdır. Turizm sektöründe emeği sınıfsal bağlamda ele alan Çelik (2013), bu çalışmasında, Antalya turizm sektöründe çalışan işçilerin güvencesizliğine ve esnekliğine vurgu yapmaktadır. Esnekliğin güvencesizliği getirdiği ve derinleştirdiğine dikkati çeken Çelik (2013), işini kaybetme korkusu, 'müşteri haklıdır' ilkesi bağlamında güvencesiz kalmaları, uzun çalışma saatleri, molaların kullanılmaması, ücretlerin düşüklüğü, mevsimsel çalışma, iş yoğunluğu gibi durumlardan işçilerin şikayetçi olduklarını vurgulamaktadır. Buna göre, esnekliğin beraberinde belirsizliği de getirdiğini ifade eden Çelik (2013), turizm sektöründe çalışan işçilerin kazanç belirsizliği, çalışma süresinin belirsizliği, istihdam belirsizliği ve bunların bir sonucu olarak güvencesizlik içinde çalıştıkları sonucuna varmaktadır. Turizm sektöründe çalışan işçiler açısından emek piyasaları esnekliğinin güvencesizlik doğurduğu iddiasının geçerli olduğunu ifade etmektedir. Son olarak Çelik (2013), turizm işçilerinin örgütlü bir sınıf mücadelesine ve sınıf bilinci geliştirmeye yakın durmadıklarına dikkati çekmektedir.

Turizmde istihdam üzerine yapılmış bir diğer çalışma ise, Aykaç (2009) 'ın turizmde emeğin istihdam yollarını ve işçileşme sürecini ele aldığı çalışmasıdır. Aykaç (2009), turizmde emek ve işçileşme süreci çözümlemesi yaparken bunu küreselleşmeyle ilişkisel olarak ele almaktadır. Küreselleşmeye bağlı olarak turizm gelişiminin tarihini, turizm sektörünün yapısal özelliklerini, emeğin istihdam yollarını, Belek, Kemer ve Fethiye'de yaptığı görüşmeler bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Bu görüşmelerden elde edilen sonuçlara göre; emeğin piyasaya üç yoldan girdiğini ifade etmektedir (Aykaç, 2009). Birinci yol; Fethiye'de ki istihdam biçiminin daha çok küçük

ve orta boy otellerde ücretsiz aile işçiliği olarak, çoğunlukla Belek'te gözlemlenen ikinci yolun ise; büyük otellerde işçiliğin olduğu ve son olarak Kemer'de gözlemlenen göçmen emeğine dayalı bir işçiliğin mevcut olduğuna dikkati çeker. Aykaç (2008), emeği sınıfsal bağlamda ele aldığı bir diğer çalışmasında ise; turizm sektöründe işçileşme ve işçi sınıfı oluşumu üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Turizm sektöründeki işçilerin çalışma koşullarının çeşitlenmesinin işçi sınıfı bilinci önünde bir engel olduğunu ve bu durumun da örgütlü bir işçi sınıfı oluşmasını engellediğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, turizm işçilerinin, işçi sınıfı oluşumuna örnek olamayacağına dikkati çekmektedir. Sınıf oluşumunun bir süreç olduğu göz önüne alındığında, Aykaç'ın bu tespitine kuşkuyla yaklaşmak gerekir.

Turizmde istihdam üzerine yapılmış son çalışma ise; Kaygısız (2017) 'ın turizm sektöründe anlık emek esnekliğini ele aldığı çalışmasıdır. Kaygısız (2017), hızla yükselen esneklik dalgasının artık anlık emek kullanımı gibi bir noktaya vardığına bunun da örneğinin turizmde çalışan öğrenci emeği olduğuna dikkati çekmektedir. Bu bağlamda, öğrencilerin ajanslara bağlı olarak çalıştığı, çalışma şartlarının işe göre farklılık gösterdiği, misafir memnuniyeti için her şeyin yapılabildiği, öğrencilerin ucuz emek rezervi olarak görülmeleri gibi değerlendirmeler yapılmaktadır. Kaygısız (2017), bu çalışması ile turizm sektöründe istihdam edilen öğrenci emeğini esneklik söylemi bağlamında ele almaktadır.

Türkiye'de, turizmde istihdam üzerine yapılmış cinsiyete dair çalışmalar da yine sınırlıdır. Bu çalışmalar (Kaya, 2017; Çalık, 2018; Bayram, Bayram ve Altunöz Sürücü, 2018) kadınların hizmet üretimi sürecindeki çalışma koşullarını ihmal etmiş ve ampirik bulgularla desteklenmemiş çalışmalardır. Turizmde kadınların hangi koşullar altında çalıştığı, ne gibi sorunlar yaşadığı hakkında daha ayrıntılı açıklamalar sunan önemli bir çalışma, Türkiye'de turizm sektöründe çalışan göçmen kadınlar üzerine yapılan ilk alan araştırması olması nedeniyle önem arz eden Ekiz Gökmen (2011)'in çalışmasıdır. Bu çalışmasında yabancı göçmen kadınların işgücü piyasasına eklenme sürecini ve bu süreçte yaşadıkları sorunları değerlendirmeyi amaçlayan Gökmen (2011), yaptığı görüşmeler aracılığı ile yabancı göçmen kadınların işgücü piyasasına katılım biçimleri, iş bulma yöntemleri, işverenleri ile kurdukları ilişkileri, niteliksizleşmeleri ve işgücü piyasasında yaşamış oldukları sorunları göçmen kadınların göç ve Türkiye'deki yaşam deneyimleri üzerinden ayrıntılı olarak incelemiştir. Göç eden kadınların, genellikle

acentecilik, masözlük, rehberlik, tur operatörlüğü, animasyon gibi turizm sektöründeki genelde düşük ücret ödenen, kayıt dışı ve herhangi bir sosyal güvencesi olmayan işlerde çalıştıklarını ve söz konusu niteliksiz işlerde çalışırken, ücretlerinin eksik ödenmesi, zamanında ödenmemesi, fiziksel ve sözlü tacize uğrama, elverişsiz koşullarda güvencesiz olarak çalıştırılma gibi sorunlarla karşılaştıkları sonucuna varmıştır.

Bu çalışmanın konusu, Antalya'da turizm sektörü içerisinde çalışan turizm işçileridir. Turizm işçiliği, onu sarmalayan turizm sektörünün doğasına inilerek anlaşılmaya çalışılmış, emek süreci ve cinsiyet örüntüsü arasındaki kuramsal ilişki bu noktada somutlaştırılmak istenmiştir. Turizm emek sürecinde cinsiyete dayalı ayrışmaya odaklanan saha bulgularıyla desteklenmiş bir çalışmanın mevcut olmayışı, böyle bir çalışma yapma gerekliliğini doğurmuştur. Turizm sektörünün bir çok boyutuyla Türkiye'de çalışılmamış bir konu olması ve emek sürecinde cinsiyet olgusunun çalışılmamış bir konu olması nedeniyle bu çalışma toplumsal gerçekliğin bilgisine bu iki noktada katkı sunacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZM EMEK SÜRECİNDE CİNSİYET OLGUSU ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

3.1. Araştırmanın Kapsamı

Türkiye'de turizm sektörünün gelişmesi, 1980'li yıllarda emek-yoğun üretime dayanan dışa açık bir ekonomik modelin benimsemesi ile olmuştur. Bu dönemde turizm sektörü, küresel ekonomiyle bütünleşmenin ve ihracata dayalı büyüme stratejisinin önemli bir aracı haline gelmiştir. Bu süreçte devlet, turizm sektörünün gelişmesi için bir katalizör gibi davranarak, sermayeye yönelik teşvik ve yatırım politikaları uygulamış ve böylece yatırımların belirli bölgelerde toplanmasını sağlayarak bu bölgelerde turizm merkezleri oluşturmuştur. Dolayısıyla Türkiye'de turizm sektörü, devletin yardım ve teşvikleri doğrultusunda bazı bölgelerin turizm merkezi olması yönünde karar alınması ile bu bölgelerde gelişme göstermiştir. Türkiye'de teşvik edilen turizm sektörünün ön plana çıktığı bu süreçte, Antalya'nın yeri önemli olmuştur.

Antalya ekonomisinin başat sektörleri 3T²⁶ olarak adlandırılan "Turizm, Tarım, Ticaret"tir. Ekonomik hayatın büyük oranda turizme dayalı olması, tarım ve ticaret sektörlerinin gelişimini teşvik edicidir ve bu sektörlerin istihdama katkı sağlayan önemli sektörler haline gelmesine neden olmaktadır. Buna göre kentin turizm potansiyeline sahip olması, çalışanların toplam istihdam oranı bakımından, hizmetler sektöründe Türkiye ortalamasının üstünde olmasına neden olmaktadır (TÜİK, 2014). Turizmin baskın olduğu bu bölgede, en fazla çalışanı olan sektörün²⁷ Konaklama ve Yiyecek Hizmeti sektörü olması şaşırtıcı değildir. Diğer bir taraftan, Antalya'nın ekolojik koşullarının uygun olmasının yanı sıra turizm sektöründeki gelişmeler tarımsal üretimin artışına neden olmakta, bu durum tarımın Antalya için gayri safi hasıla ve istihdama katkısı bakımından önem arz etmektedir (TKB, 2011). 2019 yılı verilerine göre, Türkiye genelinde turizm işletme belgeli tesis (1.780) ve yatak sayısı (571.184) açısından birinci sırada yer alan Antalya aynı zamanda toplam ziyaretçilerin (yerli + yabancı) en çok geceleme yaptığı iller arasında 77,4 milyon kişi sayısı ile yine ilk sırada yer almaktadır²⁸. 2019 yılı Ocak ve Kasım ayları itibariyle, Türkiye'ye gelen yabancıların giriş yaptıkları sınır kapılarının bağlı olduğu illere bakıldığında, Antalya diğer illere oranla en fazla ziyaret edilen il olarak ilk sırada yer almıştır²⁹. Buna göre, Antalya iline turizm sektörünün hakim olması ve Antalya'nın turizm denince akla gelen ilk kent olması nedeniyle konunun araştırılmasında ideal mekan olarak seçilmiştir.

3. 2. Araştırmanın Yöntemi

Turizm emek sürecinde cinsiyet olgusunu anlamak, turizm sektöründe çalışan işçilerin çalışma koşullarını anlamayı gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla turizm emek sürecinde cinsiyet olgusunu açıklamak için öncelikle ikincil kaynaklara başvurarak, bu kaynakları derinlemesine inceledim. Bu kaynaklar konuya ilişkin ulusal ve uluslararası düzeyde basılmış kitap, makale, bildiri metni, rapor, gazete haberleri, vb. materyalden oluşmaktadır. Ancak, turizm sektöründeki çalışma koşulları, istihdam biçimleri ve çalışanların sorunları ile ilgili çalışmalara verili literatürde sıkça rastlanamaması nedeniyle ikincil kaynaklar yeterli bir veri kaynağı sunamamaktadır. Söz konusu kaynaklarda turizm sektörü, istihdam yaratmanın bir pratiği, ekonomik büyümenin bir

²⁶ Mütevellioğlu, N. (2011). Antalya'da İstihdam ve İşsizlik, İŞKUR-İİMEK Yayını, Antalya.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: İŞKUR (2017), 2017 Yılı İşgücü Piyasası Araştırması Tr 61 (Antalya, Isparta, Burdur) Bölgesi Raporu:10.

²⁸ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın internet sitesinden (www.turizm.gov.tr) alınmıştır.

²⁹ Veriler için bakınız: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (www.turizm.gov.tr)

aracı, döviz getirici etkisi ile refah artışı sağlama çabalarının bütünü olarak görülmektedir ve idealizm ürünü bir ontolojik kabulden hareket edilmektedir. Böyle bir ontolojik kabulü benimseyen işlevselci yaklaşımlar toplumu verili bir bütün olarak ele aldığı için toplumsal eşitsizliklerin ve sorunların kaynağına inmemektedir. Dolayısıyla ikincil kaynaklara bakarak, turizm emek sürecinde cinsiyet olgusunu anlamak çok zayıftır. Peşine düştüğüm sorunsal güvenilir veri kaynaklarından beslenmeyi, bu da birincil kaynaktan veri sağlamayı kaçınılmaz kılmaktadır. Dolayısıyla turizm emek sürecinde cinsiyet olgusunu daha açık bir ifadeyle neden bazı işlerin kadın işi neden bazı işlerin erkek işi olduğunu, bunun çalışanlar üzerindeki etkisini, çalışma ilişkilerine yansımaları ve kapitalist iktisadi birikim açısından önemini araştırıp arka planında yatan gerçekleri ortaya koyabilme çabası nitel araştırma yapılmasını zorunlu hale getirmektedir. Bu kapsamda turizm sektöründe emeğin nitelikleri, çalışma ilişkileri, bölüşüm ilişkileri, emek süreçleri ve cinsiyete dayalı ayrışmanın varlık nedeni sorgulanarak ve bu faktörlerin yeni-liberal birikim ve düzenleme rejimi ile olan bağlantısını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Nitel araştırma yönteminin tercih edilmesinin nedeni, üretim sürecine dair birçok ilişkiyi açığa çıkarması açısından araştırmanın amacına uygun olmasıdır. Saha araştırmasının gerçekleştirilebilmesi için yarı yapılandırılmış soru formu kullanılarak turizm işçileri ile yüz yüze derinlemesine görüşme yapılmıştır. Araştırmacının turizm sektörü içerisine araştırmacı olarak kabul edilmemesi ve turizm işçilerine başka bir yoldan ulaşmanın olanaklı olmaması sebebi ile örnekleme ulaşmada “kartopu” olarak bilinen tekniğine başvurularak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda öncelikle, Antalya ilinde ikamet eden ve turizm sektöründe çalışan 16 kadın 5 erkek işçi ile 2018 yılının Nisan ve Mayıs aylarında, yüz yüze derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında görüşme yapılan kişiler farklı beldelerde çalışmaktadırlar; 5 kişi Kemer, 7 kişi Belek, 3 kişi Merkez, 3 kişi Göynük, 1 kişi Tekirova ve 2 kişi Beldibi. Bir diğer çeşitlilik ise görüşmecilerin çalıştıkları departmanlarda gözlemlenmektedir. Buna göre; iki garson, üç aşçı, bir bulaşıkçı, bir şef yardımcısı ve bir pastane asistanı olmak üzere yiyecek-içecek departmanında çalışan toplam sekiz kişi; altı kat ve oda hizmetçisi, bir meydancı, bir çamaşırhanede çalışan kişi olmak üzere temizlik (house keeping) departmanında çalışan toplamda sekiz kişi; tamamı resepsiyon olmak üzere ön büro departmanında çalışan toplam üç kişi ve son olarak bir muhasebeci ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler sırasında araştırma konusu çerçevesinde önceden

hazırlanmış, yarı yapılandırılmış soru formu³⁰ kullanılmıştır. Görüşmeler, bir tercihten çok bir zorunluluk olarak görüşmecilerin evlerinde veya araştırmacının evinde, sezon dışında çalıştıkları Akdeniz üniversitesi öğrenci yurdunun yemekhane bölümünde, kafede ve parkta gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde katılımcıların da rızası ile gerek ses kayıt cihazı kullanılarak gerek notlar alınarak veriler toplanmıştır. Bu bağlamda görüşülen kişilerin izinleri alınarak yapılan ses kayıtları araştırmacıya verilerin doğru aktarılması anlamında büyük kolaylık sağlamıştır. Araştırma kapsamında toplamda 21 kişi ile görüşülmüştür. Görüşmeler genellikle yarım saat ile bir buçuk saat arasında gerçekleşmiştir. Görüşme yapılacak kişiler, isimlerinin ve çalıştıkları otellerin gizli kalacağı konusunda bilgilendirilmiştir.

Yarı yapılandırılmış soru formu ile gerçekleşen görüşmelerin bazı sınırlılıkları mevcuttur. Örneğin, araştırmanın çeşitli nedenlerle ulaşamadığı, katılımcıların açıklamaktan kaçındığı davranış, olgu ve süreçler hakkındaki verilere ulaşılamamasının yanı sıra bu yöntemde araştırmacının öngöremediği, anlık meydana gelen olay ve değişimlerin olabilmesidir (Kümbetoğlu, 2017: 133; Karasar, 2016). Diğer taraftan görüşmecilere kartopu tekniği ile ulaşmak, sürekli aynı departmanda çalışan işçiler ile görüşmeler yapmayı zorunlu kılmıştır. Bu sınırlılıkları aşmak, cinsiyet olgusunun turizm emek sürecini nasıl etkilediğini tüm açıklığıyla ve objektif olarak gözlemleyebilmek için yarı yapılandırılmış soru formu ile gerçekleştirilen görüşmelerin yanı sıra katılımcı gözlem tekniği uygulanmıştır. Bir nevi cinsiyet olgusunun doğası araştırmacıyı, bir kadın işçi olarak emek sürecine katılmaya başka bir ifadeyle katılımcı gözlem tekniği uygulamaya zorlamıştır. "Gözlem, gözlemcinin belli olay, oluşum ve davranışları tespit etme, anlama ve açıklama amaçlı bakışı ve dinleyişi ile veri toplama tekniğidir" (Karasar, 2016: 200). Karasar'ın ifade ettiği bu tanıma göre, bilgiler ikincil kaynaklardan değil de doğrudan elde edilmektedir. Buna göre gözlemci konuya uzak edilgen bir durumda değil tersine doğrudan aynı sosyal ortam içinde yer alır (Özügürlü, 2003: 78). Bu süreç bütün duyu organları ile yapılabilen bir süreçtir ama en önemlisi, gözlenenlerin kendi doğal ortamları içinde bulunmasıdır ve bu bağlamda diğer araştırma tekniklerine göre daha objektif olarak anlaşılabilmesidir (Karasar, 2016: 201). Diğer tekniklerin aksine, bu yöntemle araştırmacı, olguları, süreçleri, davranışları araştırılan aktörün gözünden bakarak anlamaya çalışır ve olguların doğal meydana gelişlerini, kendiliğinden olup bitmelerini, olayın geçtiği mekandaki koşullarıyla izler ve gözlem yapar (Kümbetoğlu,

³⁰ Yarı yapılandırılmış soru formu çalışmanın sonunda EK olarak yer almaktadır.

2017: 128). Çalışmanın konusu itibariyle katılımcı gözlem tekniği emek sürecinde cinsiyet olgusunun ayrıntılı bir gözlemine olanaklı kılmaktadır. Bu bağlamda araştırma konusunun yakından analiz edebilmek amacıyla, 15 Ağustos 2018 ile 05 Ekim 2018 tarihleri arasında, Antalya ilinin Kemer ilçesine bağlı bir belde olan Göynük'te 5 yıldızlı bir zincir otel işletmesinde bir işçi olarak çalıştım. Otelin yiyecek ve içecek (F&B) departmanında iki aya yakın süre gözlem yapma imkanı buldum. Özüğurlu (2003: 78), katılımcı gözlemi, gözlemcinin gözlenenle sosyal bir ilişki içinde olduğu, gözlemcinin veri toplarken doğal olarak yaşamın gerekliliklerini yerine getirdiği şeklinde ifade etmektedir. Buna göre katılımcı gözlemci olduğum süre boyunca, diğer turizm işçileriyle birlikte üretim sürecine katıldım, onlarla yemek yedim, molaya çıktım, sohbet ettim aynı servise bindim. Bunları yaparken gözlemci olduğumu bilmemeleri için çaba harcadım. Kümbetoğlu (2017: 139) katılımcı gözlemlerde, araştırmacıların her fırsatta not almaları ve elde edilen bilgileri derlenmelerine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çalıştığım süre boyunca yaşanan süreci günbegün not ettim ve daha sonra sistemli bir şekilde tuttuğum bu notlarımı rapor haline getirerek verilerin korunmasına özen gösterdim. Gerek yarı yapılandırılmış soru formu gerekse katılımlı gözlem gibi veri toplama tekniklerini kullanmak araştırma açısından verileri oldukça zenginleştirmiştir. Ancak burada her iki veri toplama tekniğinin kullanıldığı süre boyunca araştırmanın etik standartlar ile tutarlı olmasına özellikle dikkat ettim. Bu nedenle, çalışma boyunca bahsi geçen isimler görüşülen kişilerin ve işyerlerinin gerçek isimleri değildir.

3.3. Turizm Emek Sürecinde Cinsiyet Olgusu: Saha Araştırması Bulguları

Bu bölümde, saha çalışmasından elde edilen bulgular analiz edilecektir. Söz konusu bulgular, turizm sektöründe çalışan işçilerle yapılan yüz yüze derinlemesine görüşmelere ve sahada yapılan gözlemlere dayanmaktadır. Buna göre turizmde istihdamın yapısı, istihdam edilen işçilerin işyerindeki çalışma koşulları, işçilerin çalışma ilişkileri ve örgütlenme ve mücadeleye dair bulgular tartışılacaktır.

3.3.1. Çalışanlar Hakkında Tanıtıcı Bilgiler

Bu bölümde öncelikle, yarı yapılandırılmış soru formu ile gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde yer alan kişilere daha sonra ise, katılımcı gözlem esnasında aynı çalışma ortamını paylaştığımız çalışanların cinsiyet, yaş, eğitim, medeni durum, işyeri konumları, çalıştıkları departman ve statülerine dair tanıtıcı bilgiler verilecektir.

Yarı yapılandırılmış soru formu ile gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde yer alan kişilere dair tanıtıcı bilgileri Tablo 1.'de izlemek mümkündür.

Tablo 1. Görüşmecilere Dair Tanıtıcı Bilgiler

İsim	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Memleket	Eğitim Düzeyi	Departman	Statü	Belde	Baba Mesleği
Hale	K	50	Evli	Van	Lise Mezunu	Housekeeper	Kat Görevlisi	Kemer	Tarım
Melek	K	42	Evli	Antalya	İlkokul Mezunu	Housekeeper	Kat Görevlisi	Göynük	Yoksul Köylü
Kadriye	K	25	Evli	Konya	Lise Mezunu	Housekeeper	Kat Görevlisi	Kemer	Çiftçi
Sibel	K	32	Evli	Hatay	Ortaokul Mezunu	Yiyecek-İçecek	Aşçı (Demi)	Belek	Çiftçi
Deniz	K	32	Bekar	Sivas	Üniversite Mezunu	Yiyecek – İçecek	Barista	Belek	Memur
Begüm	K	39	Evli	Elazığ	İlköğretim Mezunu	Housekeeper	Kat Görevlisi	Göynük	Tarım
Ümmiyeye	K	43	Evli	Kahramanmaraş	Lise Mezunu	Housekeeper	Meydancı	Göynük	Tarım
Fazilet	K	50	Evli	Antalya	İlkokul Mezunu	Yiyecek – İçecek	Steward (Bulaşıkçı)	Kemer	-
Asiye	K	38	Bekar	Konya	İlkokul Mezunu	Yiyecek – İçecek	Demi	Tekirova	Emekli
Hayriye	K	-	Evli	Ankara	Lise Mezunu	Housekeeper	Kat Görevlisi	Beldibi	İşçi
Gül	K	52	Evli	Antalya	Ortaöğretim Mezunu	Housekeeper	Kat Görevlisi	Kemer	Tarım
Bade	K	25	Bekar	Afyon	Üniversite Mezunu	Ön Büro	Resepsiyon	Belek	Tarım
Nazan	K	48	Bekar	Antalya	İlkokul Mezunu	Housekeeper	Çamaşırhanecisi	Beldibi	İşçi
Fahriye	K	50	Bekar	Kahramanmaraş	Lise Mezunu	Yiyecek – İçecek	Şef Aşçı Yardımcısı	Belek	İşçi
Gülcan	K	27	Evli	Kahramanmaraş	Üniversite Mezunu	Yiyecek – İçecek	Garson	Belek	İşçi
Canan	K	24	Bekar	Çorum	Üniversite Mezunu	Ön Büro	Resepsiyon	Belek	Tarım
Tarık	E	26	Bekar	Antalya	Ortaokul Mezunu	Yiyecek – İçecek	Pastane Asistanı	Kemer	İşçi
Hasan	E	26	Bekar	Uşak	İlköğretim Mezunu	Yiyecek – İçecek	Aşçı (Demi)	Kaleiçi	Tarım Hayvan
Can	E	32	Evli	Antalya	İlköğretim Mezunu	Yiyecek – İçecek	Garson	Merkez	İşçi
Cemil	E	24	Bekar	Tunceli	Üniversite Mezunu	Muhasebe	Muhasebe	Belek	İşçi
Bulut	E	30	Bekar	Sivas	Üniversite Mezunu	Ön Büro	Resepsiyon	Merkez	İşçi

Antalya turizm sektörü kıyı boyunca geliştiği için, turizm üretim mekanları şehir dışındaki kıyı bölgelerde yer almaktadır. Bu sebeple şehir merkezinde oturan emekçiler servisler aracılığıyla üretim mekanlarına taşınmaktadır. Tablodan da görüleceği üzere

görüşmecilerin, Antalya'nın kıyı bölgesinde yer alan, konum itibariyle yaşam alanlarına yakın ilçeleri tercih ettikleri gözlemlenmektedir. İşçiler, bir taraftan mesafe uzunluğu dolayısıyla zaman kaybı yaşandığı için, diğer taraftan işçilerin yerleşim yerine uzak olan yerlerdeki işler hakkında yeterince bilgi sahibi olmamaları nedeniyle Alanya ya da Kaş gibi uzak ilçeleri tercih etmemektedirler. Çünkü işçiler genellikle şehir merkezinde konaklamaktadırlar. Tabloya göre görüşmecilerin yaş dağılımı incelendiğinde, 24-52 aralığında geniş bir yaş dağılımı görülmektedir. Görüşmecilerin 16'sı kadın 5'i erkek işçidir.

Derinlemesine görüşmelerin yanı sıra katılımcı gözlemci olarak Antalya'nın Göynük beldesinde yer alan, 5 yıldızlı bir zincir otel işletmesinde emek sürecine katıldım. Daha önce görüşme yaptığım bir katılımcının yardımı ile uluslararası taşeron ilişkiler ağı ile küresel turizm pazarına eklenmiş olan bu konaklama işletmesinin yiyecek ve içecek departmanında komi olarak işe başladım. Turizm sezonun yoğun olmasından kaynaklı olarak bu işi daha önce yapmadığımı belirtmememe rağmen işe alındım. Otelin restoran bölümünde çalıştığım için otelin diğer departmanlarında çalışan işçilerin tamamına ulaşmak pek mümkün olamadı. Yalnızca çalışma deneyiminin yaşandığı restoran bölümündeki tüm işçiler ile tam anlamıyla iletişim kurulabildim. Katılımcı gözlem esnasında aynı çalışma ortamını paylaştığım çalışanların, cinsiyet, yaş, eğitim, medeni durum ve çalıştıkları departman ve statüleri hakkındaki bilgileri Tablo-2'de izlemek mümkündür.

Otelin yeme ve içme departmanında işçiler üç vardiya şeklinde çalışmaktadırlar. Şehir merkezinde konaklayan ve servis araçları ile işe geliş-gidiş yapan işçiler gündüz vardiyasında, otelin tahsis ettiği lojmanda kalan işçiler ise akşam ya da gece vardiyasında çalışmaktadır. İşçilerin bu dağılımında, servis saatinin en geç 17:00'da bitiyor olması ve çalışanların ağırlıklı olarak yerli ve yabancı göçmenlerden oluşması etkili olmaktadır. Dolayısıyla, yalnızca gündüz vardiyasında çalışma fırsatı yakaladığım için tablo, otelin yeme ve içme departmanında 08:00-16:00 vardiyasında çalışan işçileri içermektedir. Tablodan da görüleceği üzere gündüz vardiyasında toplamda 20 kişi çalışmaktadır. Mesaiye kaldığım sürede gözlemediğim kadarıyla akşam vardiyasında çalışan işçi sayısı da 20'dir. Yalnızca gece vardiyasında servis yoğunluğunun az olması nedeniyle bir şef ve özellikle erkek bir garson olmak üzere 2 kişi çalışmaktadır. Gözlem yaptığım süre boyunca gece vardiyasında kadın çalışana hiç rastlanmamıştır.

Tablo 2. Otelin Restoran Bölümünde Çalışan İşçilere Dair Tanıtıcı Bilgiler

İsim	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Uyruk	Eğitim Düzeyi	Görev
Demet	K	25	Bekar	Türk	Üniversite Mezunu	Komi
Elçin	K	19	Bekar	Türk	Lise Mezunu	Komi
Esra	K	22	Bekar	Türk	Üniversite Öğrencisi	Komi
Nesrin	K	24	Bekar	Kırgız	Üniversite Mezunu	Komi
Meral	K	27	Bekar	Kırgız	Üniversite Mezunu	Komi
Birgül	K	28	Evli	Kırgız	Lise Mezunu	Komi
Ayşe	K	24	Bekar	Kırgız	Üniversite Mezunu	Komi
Kadriye	K	26	Bekar	Kırgız	Lise Mezunu	Komi
Bahtiyar	E	27	Bekar	Türk	Üniversite Mezunu	Komi
İhsan	E	27	Bekar	Türk	Üniversite Mezunu	Barmen
Lider	E	25	Bekar	Türk	Üniversite Mezunu	Garson
Dinçer	E	24	Bekar	Kırgız	Üniversite Öğrencisi	Komi
Murat	E	24	Bekar	Kırgız	Üniversite Mezunu	Komi
Kemal	E	27	Bekar	Kırgız	Üniversite Mezunu	Barmen
Haluk	E	22	Bekar	Türk	Üniversite Öğrencisi	Barmen
Baykal	E	40	Bekar	Türk	Lise Mezunu	F&M Müdür
Bayhan	E	40	Bekar	Türk	Lise Terk	Gündüz Şefi
Selim	E	37	Bekar	Türk	Lise Mezunu	Akşam Şefi
Yücel	E	45	Bekar	Türk	İlkokul Mezunu	Gece Şefi
Tamer	E	46	Evli	Türk	Üniversite Mezunu	Genel Müdür

Tablodan görüleceği gibi, işçilerin eğitim düzeyleri farklılaşmaktadır. Aralarında avukat, öğretmen ve tıp öğrencisinin bulunduğu göçmen işçilerin eğitim düzeyi en yüksek grup olduğu söylenebilir. Göçmen işçilerle gerçekleştirilen sohbetlerden yola çıkarak bunun nedeninin, göçmen işçilerin eski Sovyet Sistemi'nin eğitim olanaklarından yararlanmasından kaynaklı olduğu söylenebilir. Eğitim düzeyi en düşük grubu ise yeme ve içme departmanının genel müdürü ve vardiya şeflerinin oluşturduğu

gözlemlenmektedir. Bu bağlamda statü ile eğitim düzeyi arasında ters orantılı bir ilişkinin varlığından söz edilebilir.

Yaş dağılımı incelendiğinde görüleceği gibi, F&B departmanında çalışan işçilerin yaş dağılımı 19'dan 46'lı yaşlara kadar geniş bir aralığı kapsamaktadır. Tabloda yer almayan, ancak restoranın akşam vardiyasında komi olarak çalışan 16 yaşında genç bir kızın, otelin mutfak bölümünde çalışan 15 yaşında genç bir erkeğin, otelin depo kısmında çalışan 17 yaşında genç bir erkek işçinin çalıştırıldığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla yaş ortalaması 15'e kadar düşmektedir.

Saha araştırmasında, turizm sektörünün işgücü kompozisyonu içerisinde kadın, göçmen ve çocuk işgücüne rastlanılmıştır. Çocuk emeği üzerinden ele alacak olursak, turizm sektöründe görünürlük kazanan stajyer emeği, çocuk işçiliğin farklı bir biçimidir. Staj denen süreç her şeyden önce meslek eğitiminin bir parçasıdır. Buna göre staj, öğrencilerin eğitimde edindikleri teorik bilgilerin dışında bir takım mesleki bilgi, görgü, beceri, tutum ve davranışları geliştirmeleri, çalışma hayatına alışmaları amacıyla yapılan ve eğitimi tamamlayan bir faaliyettir (Kablay, 2019: 15). Eğitim sürecini tamamlamak için uygulamalı öğrenim yapma zorunluluğu bulunan öğrencilere de stajyer öğrenci denir. Ülkemizde staj ya orta öğrenim döneminde zorunlu olarak ya da yükseköğrenim esnasında gönüllü ve zorunlu olarak yapılmaktadır.

Turizm ve otelcilik meslek lisesi öğrencileri, okul tarafından belirlenen staj yerlerinde özellikle yaz tatili döneminde eğitimlerine katkı sağlamanın ötesinde, uzun staj süreleri ve yoğun çalışma koşulları altında aktif olarak çalışarak üretim sürecinin öznelere haline gelmektedirler. İşçi gibi çalıştırılan bu öğrenciler pek çok sosyal haktan mahrum kalarak emek piyasası için ucuz işgücü olmaktadır (Kablay, 2019: 19). Hem orta öğrenimini hem de yükseköğrenimini turizm ve otelcilik üzerine tamamlamış olan görüşmeci, lise döneminde zorunlu olarak yaptığı staj dönemi için şu ifadeleri kullanmıştır:

Lisedeyken nerede, hangi departmanda staj yapacağına okul karar veriyor. Örneğin otel okula başvuruyor, biz 20 tane kat görevlisi ya da meydancı stajyer istiyoruz diyor. Okul da biz sağlarız diyor... İlk yıllarda çok göz önünde bulunmayan misafirle ilişkilerin pek olmadığı yerlere koyuyorlar seni. Sonra yavaş yavaş göz önünde olan alanlarda staj yapıyorsun. Buna hoca karar veriyor. Ben lise 2'de meydancı, lise 3'de bellboy, üniversite stajımda resepsiyonist oldum. Lise 2'nin yaz döneminde 5 aylık staj dönemim boyunca Kemer'de 5 yıldızlı bir tatil köyünde

meydancıydım, plaj görevlisi olarak çalıştım. 05:30'da kalkıp 06:00'da işbaşı yapıyordum. Her sabah 350 tane şezlong silerdim. Normalde 2'de çıkmam gerekirken 3'de 4'te çıkardım. Stajyer olduğun için bir şey diyemiyorsun, stajı bırakıp gidersen sınıfta kalıyorsun. Sınıfta kalmamak için çalışmak zorunda kalıyorduk onlar da bunu biliyordu... (Cemil)

Katılımcının ifadesinden de görüldüğü üzere; sermaye ile okul arasındaki ortaklık stajyerliği bir sömürü mekanizması haline getirmektedir. Buna göre sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda 'mesleki eğitim' bahanesiyle çocuk işgücü stajyer adı altında kullanıma hazır bir işgücü olarak kurgulanmaktadır. Aynı zamanda stajyer adı altında emekleri sömürülen çocuk işçiler, işverenin sürekli not kırma ya da stajı “yakma” tehdidi ve baskısına, aşağılamaya maruz kalmaktadır. Eğitimi turizm ve otelcilik üzerinde tamamlamış olan katılımcı Bulut, kendi staj deneyiminden yola çıkarak bu süreci şöyle değerlendiriyor:

Sömürü varsa o stajyerler üzerinden dibine kadar var. Stajımı yakarım diyor. Adamın son çaresi stajını yaksa mezun olamıyor. O kadar güzel organize olmuşlar ki okula gidiyorsun hocanın ağzındasın, otele geliyorsun insan kaynaklarının ağzındasın. İnsan kaynaklarının ağzının içine bakıyorsun verdiği nota bakıyorsun... (Bulut)

Dolayısıyla bu durum, çocukların sürekli yorgun, uykusuz, mutsuz, stres, endişe, korku yaşamalarının temel nedenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda stajyerliğin arkasında çocuk emeğini sömüren çalıştırma biçimleri yer almaktadır ve bedava emek gücü olarak stajyer (çocuk) emeğinden yararlanılması sanki eğitimin bir parçasıymış gibi gösterilmeye çalışılmaktadır.

Turizm sektöründe istihdam edilen bir diğer emek biçimi de göçmen emektir. Tablo 3. 2.'de görüleceği üzere çalışanların neredeyse yarıya yakını Kırgızistanlı göçmen işçiler oluşturmaktadır. Yerli ve yabancı göçmen işçilerin rahatlıkla çalışma imkanı bulduğu turizm sektörü göçmen istihdamına yaslanmaktadır. Uluslararası düzeyde rekabet edebilmek amacıyla turizm sektöründeki düşük ücret ve güvencesiz çalışma koşullarına razı olan göçmen işçiler bu sektörde çalışanların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Artan rekabet, turist hizmetlerinin çeşitlenmesi, artan maliyetleri düşürmek adına kolay kullanılabilir ucuz bir işgücü kaynağı olarak turizm sektöründe göçmen emeği gün geçtikçe artmaktadır. Yiyecek ve içecek departmanının dışında yapılan gözlemlere dayanarak otel çalışanlarının ağırlıklı olarak Kırgızistanlı göçmen işçilerden oluştuğu söylenebilir. Ülkelerindeki zorlu yaşam koşulları ile mücadele etmek için

çalışmaya geldiklerini ifade eden göçmen işçiler arasında kadın ve öğrencilerin ağırlıkta olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'yi tercih etme nedenlerinin başında; Türklerin Müslüman bir toplum olması gibi dini, Türkiye'de kazandıkları bir aylık maaş ile Kırgızistan'da iki ay rahatça yaşayabilmeleri gibi ekonomik, dil ve kültürel yakınlığın olması gibi nedenler gelmektedir. Otel içerisinde (depo bölümünde) taşıma, getir-götür gibi ayak işleri, meydancı, bulaşıkçı vb. gibi niteliksiz; garsonluk, komilik, barmenlik gibi düşük nitelikli işlerde Kırgız kökenli göçmenlerin ağırlıklı olarak istihdam edildiği gözlemlenmiştir. Bu işler teknoloji kullanımının düşük olduğu ve niteliksiz ya da düşük nitelikli emek yoğun işlerdir. Bu alanlar yerli işçilerden boşalan ve işgücü kıtlığı çekilen alanlar oldukları için göçmen emeğe talep yaratmaktadır. Bunun yanı sıra otelin ağırlıklı olarak Rus turistlere hizmet vermesi nedeniyle dil unsurunun önemli hale gelmesi, otelde servis, animasyon, masaj ya da resepsiyon gibi bazı alanlarda, yerli işgücüne tercihen özellikle Rusça bilen Kırgızistanlı işçilerin istihdam edildiği gözlemlenmiştir. Buradan hareketle, özellikle yabancı dil bilgisi ve fiziki görünümlü düzgün olan kadın göçmenlerin müşteri ile yüz yüze iletişimde bulunulan alanlarda, diğer göçmenlerin ise daha arka planda istihdam edildikleri ifade edilebilir. Çalıştığım otelde, işçilerin ifadelerinden yola çıkarak, önceki yıllarda ağırlıklı olarak yerli işçilerin istihdam edildiği ancak yerel işçilerin daha iyi iş fırsatları yakaladıklarında işi bırakması nedeniyle otelin bu yıl ağırlıklı olarak Kırgız kökenli göçmen işçi istihdam ettiği bulgulanmıştır. Nitekim, çalıştığım süre içerisinde de Bayhan şefin, başka bir otelden kadrolu çalışabileceği daha iyi bir iş teklifi aldığı için işi bıraktığı gözlemlenmiştir.

Göçmen emeğe talep yaratan bir diğer durum ise, turizm sektöründe yaygın olarak öğrenci emeği kullanımudur. Bu alanda yapılan önemli bir çalışma, Kaygısız'ın (2017), esneklik söylemi çerçevesinde ele aldığı turizmde çalışan öğrenci emeği çalışmasıdır. Öğrenciler gerek okulların açık olduğu sürelerde yarı zamanlı ya da günü birlik, gerekse okulların kapalı olduğu sürelerde tam zamanlı olarak turizm sezonunda çalışmaktadırlar. Okulların açılması ile öğrencilerin okula dönmek zorunda olmaları nedeniyle Kasım sonuna kadar dolu olan otelde işgücü kıtlığı yaşanmaktadır. Bu durum karşısında işveren çözümleri, istedikleri zaman çalışmayı bırakamayacakları için göçmen işçileri istihdam etmekte bulmuştur. Son tahlilde, turizm sektöründeki işgücü devir hızının yüksek olması göçmen emeğe talep yaratmaktadır diyebiliriz.

Otelin eğlence departmanında çalışan kadınların tamamının yabancı uyruklu kadın işçilerden oluştuğu gözlemlenmektedir. Yerli işçiler gibi asgari ücretle çalışan Kırgız göçmen işçilerin aksine animasyonda çalışan kadın göçmen işçilerin daha düşük ücretle çalıştıkları animasyon asistanıyla yapılan görüşmede bulgulanmıştır. Animasyon asistanı, animasyonda yabancı uyruklu kadın işçi çalıştırmanın nedenlerini; ucuz işgücü olmaları, eğitilmiş olmaları, birden çok dil bilgisine sahip olmaları, fiziksel görünüşlerinin iyi olması ve yerel kadın işçilere oranla daha rahat hareket edebilir olması şeklinde ifade etmiştir. Rahat hareket etmesinden kasıt, gerektiğinde müşterilerle dans etmesi, bir şeyler içmesi gibi müşterilerle yakinen ilgilenmesidir.

İstihdam edilen göçmen emek yalnızca yabancı uyruklu olarak düşünülmemelidir. Restoran departmanında çalışan işçilerin ve yüz yüze derinlemesine görüşme yaptığımız katılımcıların büyük bir çoğunluğunun, Türkiye'nin farklı bölgelerinden Antalya'ya göç etmiş yerel göçmenlerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Göç etme nedenleri çoğunlukla iş ve ekonomik refah arayışına dayanmaktadır.

Göç etme nedenim bütün göçler gibi ekonomik. Türkiye'de belli başlı yerlere yatırım yapılıyor. Antalya'da turizm ve hal işçiliği olarak yatırım yapılmış. Benim göç hikayem 12 yaşına dayanıyor ben küçük yaşta çocuk işçiydim. Çocuk işçi olarak hal işçisi olarak Antalya, Bursa, Samsun gibi çeşitli yerlere sürekli göçebe şeklinde bir çalışma hayatım oldu. Genelde hal sistemi akrabaya dayalı akrabalarla geliyorduk. Ama hal işini Suriyeli göçmenler yapmaya başlayınca daha niteliksiz ve ucuz olmaya başlayınca turizme yöneldim... (Sibel)

Görüldüğü üzere, ekonomik nedenlerle göç eden işçiler, göç ettikleri kentin işgücü piyasasında yoğun rekabet yaşamaktadırlar. Kentteki yerli ve yabancı göçmen işçilerin sayısının sürekli artması bir yandan istihdam alanlarının daralmasına neden olurken diğer yandan işsizliğin giderek artmasına neden olmaktadır. Buradaki çekişmenin, yerli işçilerle göçmen işçiler arasında değil de, daha çok göçmenlerle göçmenler arasında yaşanması nedeniyle, Akpınar'ın (2009: 27) ifadesi ile "*yedek işgücü ordusunun da yedeğinin yaratılması*" söz konusudur.

Coğrafi hareketliliğin kırdan kente doğru yaşanmasının tek nedeni yalnızca iş alanlarının yetersizliğinden kaynaklanmamakta, baskı ve zora dayalı dışsal bir hareket ile de göç gerçekleşmektedir. Bu bağlamda memleketinde geçimini hayvancılıkla sağlayan Hasan göç hikayesini şu ifadelerle aktarmaktadır:

Biz uşakta hayvancılık ve tarımla uğraşıyorduk. AKP iktidara geldikten sonra önce keçi yasaklandı, bizim o yıllarda keçilerimiz vardı. Orman Bölge Müdürlüğü köyün etrafında ne kadar dağlık arazi varsa çamlıkları tıraşlama kesti. Biz buraları kestik ama sonra yeniden fidanlar dikeceğiz dedi. Bunu yapmadan önce zaten köye pazarladı, sizde yevmiye ile çalıştırırsınız filan diye, insanlar atladılar. Çamlıklar kesildi yerine fidan dikildi dedi ki Orman Bakanlığı, buralara hayvan girmeyecek özellikle de keçi girmeyecek. Köyün o tarafı kesildi bu tarafı kesildi.. Ne kadar keçi sürüsü varsa satıldı. Köyde böyle koşullarda duramayacağımız için abim de Antalya'da olduğu için biz de kalktık geldik. Köyümüzden yaklaşık yüz hane var şu an Antalya' da... (Hasan)

Bu süreç, sanayi devrimi döneminde feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin ilk dönemlerinde, köylülerin topraklarından ve üretim araçlarından koparılmasına neden olan burjuvazinin çitleme hareketi³¹ ile benzeşmektedir. Sosyalist toplum yapısının ilk kurgulayıcısı olan Thomas More (2010), çitleme hareketi ile başlayan kırdan kente olan göç sürecini “koyunlar insanları yedi” sözüyle ifade etmişti. Katılımcının aktardıkları bulgular doğrultusunda, bu kez *"fidanlar koyunları ve insanları yedi"* diyebiliriz.

Geçim sıkıntısı yaşadığı için Antalya'ya göç ettiğini belirten göçerlerin büyük çoğunluğu kır kökenli yoksul tarım emekçileridir. İşçilerin toplumsal kökenlerine baktığımızda bu durum netlik kazanmaktadır. Buna göre, yaşamının ilk 10-15 yılını köyde geçirmiş ve kırsal değerlerle toplumsallaşmış olanların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu işçilerle birlikte diğer hane üyelerinin gelir getirici faaliyetlerde bulunduğu dair bulgular elde edilmiştir. Örneğin, Van'da ailesinin temel geçim kaynağı tarım olan Hale, Antalya'ya göç ettikten sonra, Antalya işgücü piyasasına dair bilgiden yoksun olması nedeniyle uzun süre işsiz kalmıştır. Asıl mesleği halı öğretmenliği olan Hale turizm sezonunun açılması ile birlikte otelde çalışmaya başlamıştır. Hale ile birlikte diğer hane üyeleri de aynı otelde çalışmaya başlamışlardır. Hale'nin eşi ve kızının temizlik departmanında, oğlunun ise yeme ve içme departmanında istihdama katıldıkları gözlemlenmiştir. Yaşam koşullarının zorluğu nedeniyle hane üyelerinin tamamının gelir getirici faaliyetlerde bulunmaya mecbur kaldığı görülmüştür.

Son olarak, turizm emeği açısından en yaygın emek kullanımı kadın emeğidir. Gerek yüz yüze derinlemesine görüşme yaptığımız katılımcılara gerekse saha araştırmasındaki gözlemlerime dayanarak, araştırmanın örneklemini oluşturan turizm işçileri içerisinde kadın işçilerin örneklem kitlesinin nicel büyüklüğünü temsil ettiğini

³¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Huberman, 2013: Bölüm 1.

ifade edebiliriz. Kadınların istihdam edildiği departmanlara baktığımızda, daha çok temizlik, karşılama, servis vb. departmanlarda yoğunlaştıkları gözlemlenmiştir. Kadın istihdamına talep yaratan turizm işgücü piyasasını anlamak ve açığa kavuşturmak açısından, öncelikle turizm sektörünün doğasını oluşturan mevsimselliğe değinmek faydalı olacaktır. Turist talebine bağlı ve emek-yoğun bir yapı sergileyen turizm sektörü, talep dalgalanmalarına bağlı olarak işgücü kıtlığının yaşandığı dönemler başta kadın işçiler olmak üzere çalışabilecek düzeyde olan tüm işgücüne yoğun talep yaratmaktadır.

Talep artışının yanı sıra turizm sezonun kısa olması sektörde enformelleşme için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Enformelleşme, kapitalist birikim rejimine içkin bir olgudur ve sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldırarak artı-değer oranını arttırmaya yönelik kapitalist firmalar tarafından ekonomik faaliyetin üretim sürecini düzenleyen yasal ve kurumsal düzenlemelerin dışına çıkartılmasını ifade eder (Akpınar, 2009: 23-25). Enformelleşme ile üretim ve istihdam kayıt dışına çıkartılmıştır. Turizm sektöründe kayıt dışına çıkmak için kullanılan en yaygın yöntem ise taşeronlaşmadır. Sektördeki taşeronlaşma ilişkileri hem ekonomik faaliyetin kayıtdışına çıkartılmasını sağlar hem de kadın istihdamını kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla, turizm işgücü piyasasında kadın istihdamındaki artan talebin bir nedeni enformelleşme olgusudur.

Turizm işgücü piyasasının esnek yapısı, turizm sektöründe kadın istihdamına olanak tanıyan başka bir durumdur. Yeni-liberal dönemin post-fordist sermaye birikim rejiminde artı-değer yaratmanın yeni yolu emek piyasalarının esnekleşmesinden geçmektedir. Kapitalist toplumsal yapının, yapısal özellikleri ve bu yapıyı dinamik hale getiren sınıf içi çelişkileri nedeniyle, esnekliği tarihsel ve toplumsal bir süreç olarak değerlendiren Ercan (1997), temelde kapitalist birikimin devamlılığı ve artı-değerin üretilmesi açısından düşünüldüğünde, esnekliğin kapitalizmin başından itibaren işleyen bir süreç olduğunu ve yeni bir dönüşüm yaşanmadığını, dönüşenin ise sadece birikimin yöntemi olduğunu ifade etmektedir. Turizm üretim sürecinin tüm aşamalarında pratiğe aktarılan esnekleşme, turizm sektöründe kadın istihdamına uygun bir zemin sunmuştur.

3.3.2. Çalışanların Geçmiş İş Deneyimleri, İş Bulma Kanalları ve Turizm Sektörünü Tercih Etme Nedenleri

İşçilerin geçmiş iş deneyimleri genel itibari ile farklılık göstermektedir; tarımın yanı sıra, tezgahçılık, halde sebze-meyve paketleme, fabrikada işçilik, çocuk bakıcılığı,

küçük işletmelerde çay, temizlik ve yemek yapma, barmenlik ve pastanede işçilik gibi genellikle vasıf gerektirmeyen geçici ve güvencesiz işlerde yoğunlaştıkları gözlemlenmektedir.

Turizmde çalışmadığım zamanlar farklı işlerde çalıştım, serada çalıştım, ev temizliği, simitçi, Kredi Yurtlar Kurumu (KYK) gibi yerlerde çalıştım. O işten o işe sıkıntı, zor... Antalya'da turizm olduğu için bir de başka iş olanağı olmadığı için turizmde çalışmaya başladım. İlk başvuruyu direkt gidip kendim yaptım otele. Direkt aldılar, biz öğretiriz gel başla dediler öyle başladım ilk başta... (Melek)

Antalya'da yaşayan insanlar için çalışabilecekleri başat sektör turizmdir. Turizm sezonu açıldığında konaklama, yeme-içme hizmetleri, eğlence hizmetleri, tur rehberliği veya turistik eşya satan dükkânlar gibi çeşitli turizm işletmelerinde istihdam edilen işçiler sezon kapandığında vasıf gerektirmeyen ve devam niteliği taşımayan güvencesiz işlerine geri dönmekte ya da işsizliğe boyun eğmek zorunda kalmaktadırlar. Bu durum katılımcının ifadelerinde şöyle görünürlük kazanmaktadır:

Antalya'da yaşayan birisi için turizm bir zorunluluktur. Çok fazla sektör yoktur. Antalya'da mesela gelişmiş bir sanayi yok, fabrikalar yok, tarım da eskisi gibi değil günümüzde tarım da bitmek üzere şu anda en büyük sektör turizm. Turizmden önce mağazalarda çalışıyordum tekstil üzerine hazır giyim satıyordum. Birisi turizme yönlendirdi beni bana da mantıklı geldi. Geniş bir alan olduğu için turizm cezbetti beni...(Can)

Turizm sektörünün sağlamış olduğu servis hizmetleri gibi bazı olanaklar, işçilerin gündelik ve ekonomik hayatları için önemli unsurlardır ve turizm sektörünü tercih etme sürecinde önemli bir etken olmaktadır.

1996'dan beri turizmde çalışıyorum ilk arkadaşım yönlendirdi beni.. Neden turizm, başka iş sahası yok. Cebimde 5 kuruş olmasa da gidip gelebiliyorum servisim var, sabah kahvaltım var, öğle yemeğim var... (Nazan)

Katılımcıların ifadelerinde de görüldüğü üzere turizm sektöründe iş arama kanalları, bireysel başvurular, sosyal ağlar ve kişisel bağlantılardan oluşmaktadır. Bunların yanı sıra iş bulma bürosu gibi çalışan yerler ve ajanslar da iş arama sürecinde etkili olmaktadır.

Yurt arkadaşım fuarlara gidiyordu çalışmak için, bir gün işi olduğu için bana sordu benim yerime gitmek ister misin diye, ben de o gün işimde yoktu, olur dedim gittim bir tarım fuarıydı. O

günden sonra tekrar aradılar. Ben de istediğim, uygun olduğum zamanlarda gittim... Sonra sürekli o ajansla işlere gitmeye başladım... (Bade)

Katılımlı gözlemci olarak emek sürecine katıldığım otel, önceki yıllarda ağırlıklı olarak yerli işçileri istihdam ederken, yerli işçilerin daha iyi iş fırsatları karşısında çalıştıkları işten ayrılmaları nedeniyle bu yıl işgücünü garantiye alabilmek adına Kırgızistan'daki bir firmadan göçmen işçi talep etmiştir. Kırgızistanlı göçmenlerle kendi ülkelerinde iş bağlantısı kurarak bir iş bulma bürosu gibi çalışan firma, göçmen işçilerden aldıkları belirli bir komisyon karşılığında bu işçileri Türkiye'ye çalışmaya göndermiştir. Türkiye'ye gelen göçmenler, onları talep eden işverenler ile bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşmaya göre, göçmen işçiler; Türkiye'de kayıtlı işçi olarak çalıştırılacak, yeme-içme, ulaşım, barınma gibi insani yaşam koşulları otel yönetimi tarafından karşılanacak, anlaşma yapılan süreler dışında kendi isteği ile işi bırakmak isteyen işçi olursa uçak bileti gibi tüm yol masrafları işçinin kendi bütçesinden karşılanacak, resmi tatil ve dini bayram günlerinde çalışan göçmen işçiler çift yevmiye alan yerli işçilere oranla tek yevmiye alacak, emek sürecinde tüm çalışma koşullarına razı ve her an çalışmaya hazır bir işgücü olarak istihdam edilecektir.

Elazığ'dan gelince işsizlik yaşadım bilmiyordum burayı. Sonra çocuk baktım, bir yıl serada çalıştım sonra arkadaşlar biz otellere gidiyoruz şirketle dediler eğer ihtiyaç varsa ben de geleyim dedim. Şirketin sahibini aradık o da olur gel dedi. Öyle başladım işte. Serada hep sigortasız çalıştım turizmde sigortam yatıyor onun için istedim... (Begüm)

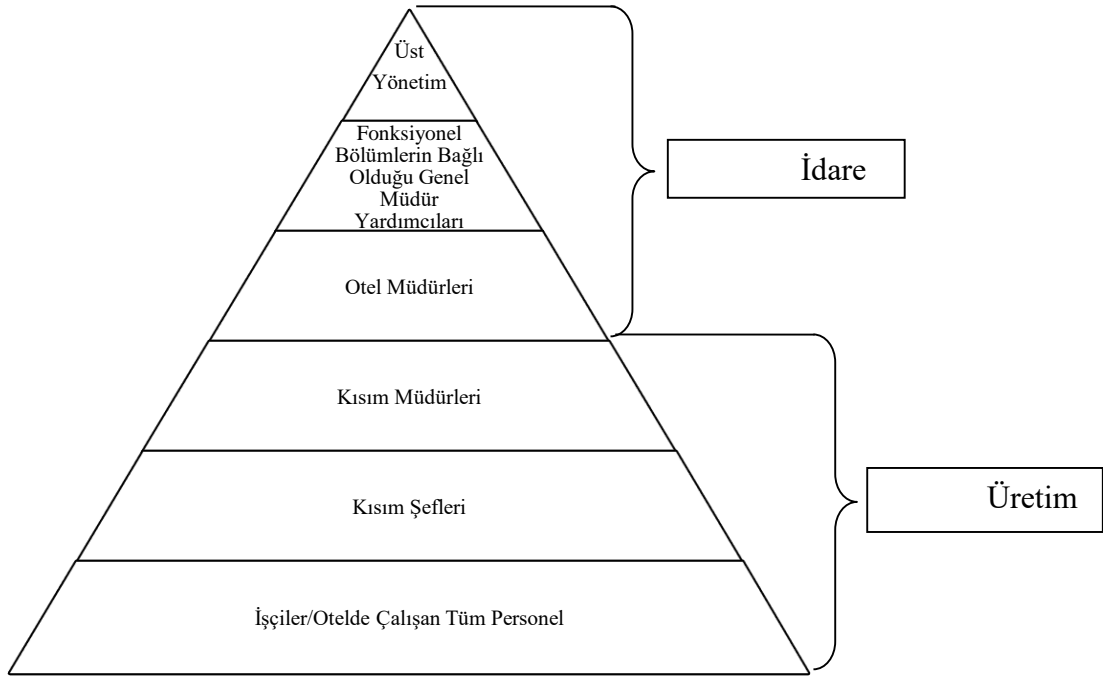
Görüldüğü üzere, işgücü piyasasına dair bilgiden yoksun olduğu için işsizlik yaşadığını ifade eden katılımcı, sosyal ağlar vasıtasıyla, bir özel istihdam bürosunun temizlik işçisi olarak çalışmaktadır. Turizm sektörünü, daha önceki iş deneyimlerinde kayıt dışı çalışmış olması, turizmin ise kayıtlı iş imkanı sunması dolayısıyla tercih etmiştir. Benzer şekilde, servis aracında yapılan gözlemlerde de, çalışanların çoğu emeklilik primlerinin dolmasına az kaldığı için turizm sektörünün zorlu koşullarına katlandıklarını aksi halde bu sektörde bir saniye bile çalışmayacaklarını ifade eden işçilere rastlanmaktadır.

3.3.3. Turizm Emek Süreci

3.3.3.1. Emek Sürecinde Yönetim ve Hiyerarşi

Burawoy (1979; 2015), emek sürecinde artığın gizlenmesi için ilk olarak üretim içi ilişkilerin üretim ilişkilerinden kopartılması gerekliliğinden bahseder. Bu süreci turizm sektörü üzerinden düşündüğümüzde, turizm emek sürecinin Burawoy'un tezine benzer şekilde örgütlendiğini görmekteyiz.

Öncelikle otel yönetiminin üretim içi ilişkilerin üretim ilişkilerinden kopartılmasına yönelik olarak dikey bir şekilde örgütlendiği gözlemlenmiştir. Otel yönetiminin hiyerarşik yapısına baktığımızda: en üstte genel müdür vardır, onu otel müdürü, kısım müdürleri, kısım şefleri takip eder ve piramidin en altında işçiler yer almaktadır (bakınız Şekil-3).

Şekil 2. Turizm İşletmelerinde Hiyerarşik Yapı

Kapitalist bir ekonomide artığın paylaşımı her zaman büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda hizmetler sektörü içerisinde yer alan turizm sektörü oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Belirgin bir biçimde birbirine benzer departmanlara, örgütlenme biçimine ve hiyerarşik yapıya sahip olan turizm işletmelerinde, denetim, artığının paylaşımı, yetki ve sorumluluklar piramidin aşağısından yukarısına doğru bir artış izlerken; iş yoğunluğu ve ücretler ters yönde bir seyir izlemektedir.

Bu hiyerarşik yapıyı otelin her departmanında görmek mümkündür. Yeme ve içme departmanına baktığımızda, en başta yeme ve içme departmanının müdürü vardır,

onu kısım şefleri takip eder ve nihayet işçiler piramidin en altında yer alır. Buna göre, üretim noktasında işçiler işverenle iletişim kurmazlar, işveren yerine ya kısım müdürüyle ya da şeflerle etkileşim halindedirler. Esasen yönetici, şeflerden daha etkilidir ancak işçilerin gündelik çalışma deneyimleri içinde yer almaz. Ancak şeflerin işçilerle mola yapması, işçilerle yemek yemesi, işçilerle aynı lojmanda kalması başka bir ifadeyle işçilerin gündelik çalışma deneyimleri içinde yer alması nedeniyle hiyerarşi içinde işçilerin ilk teması geçtiği kişi şef olmaktadır. Şefler de tıpkı işçiler gibi emek gücünü satmaktadır ancak işçi aristokrasisi olarak kavramsallaştırılan işçi sınıfı içinde imtiyazlı konumlarda çalıştıkları için sınıf içi çelişkileri gizlemektedirler.

Turizm işletmeleri yapısı gereği yirmi dört saat hizmet vermeye odaklı olduğu için olağan iş saatleri dışında da faal olmayı gerektirmektedir. Bu nedenle vardiyalı çalışma düzenine ihtiyaç duyulmaktadır.³² Bu sebeple her vardiyaya bir şef düşecek şekilde bir örgütlenme mevcuttur. Aynı zamanda şeflerin, departmanlarda cinsiyet temelinde de örgütlendiği görülmektedir. Örneğin, kadın işgücünün yoğunlaştığı temizlik departmanında şeflerin ve müdürün kadınlardan, erkek işçilerin yoğunlaştığı güvenlik, teknik servis, depo, yeme-içme gibi departmanlarda ise şef ve müdürlerinin erkek işçilerden oluştuğu saha araştırmasında bulgulanmıştır.

İşçiler herhangi bir sorun yaşadıklarında ya da izin, ücret gibi konularda talepte bulunabilmek için ilk olarak şeflerle muhatap olmaktadırlar. Şeflerin çözmeyeceği bir durum karşısında işçiler şeflerle birlikte kısım müdürü ile iletişime geçmektedirler. Böyle durumlarda çoğu zaman modern bir dayıbaşı konumunda olan şeflerin işçilere bir arkadaş, bir abi ya da bir baba şefkatiyle yaklaştıkları gözlemlenmiştir. Üretim noktasında şeflerin işçilerle olan bu yakınlığı, çalışma ilişkilerinde paternalist himayeciliğin belirgin olduğunu göstermektedir.

Önce iyi davrandılar sonra aşırı derecede psikolojik baskı uyguluyorlar hadi hadi, çabuk çabuk, yetiştir. Ben bir tane şef hatırlıyorum arkadaşımın bir tanesine terlik fırlatmıştı sen niye yetişemiyorsun diye. Sürekli psikolojik baskı, çatışma. Şef, müdüre hesap verdiği için işi yürüsün, işi olsun istiyor. Şef o odaları bitirsin de o bayan önemli değil... (Hayriye)

Görüşmecinin ifadesine göre, şef konumunda istihdam edilen işçilerin, turizm üretim mekanında işleyen despotik üretim rejiminin bir parçası olarak işçiler üzerinde

³²Turizm işletmelerinde vardiyalar 8:00- 16:00, 16:00- 24:00 ve 24:00- 08:00 şeklindedir.

himayeci bir otorite kurdukları ve böylece çoğunlukla işçilerin yanında değil, esasında işverenin yanında yer aldıkları gözlemlenmektedir. Bu nedenle işçiler şefler için 'maşa' benzetmesi yapmaktadır.

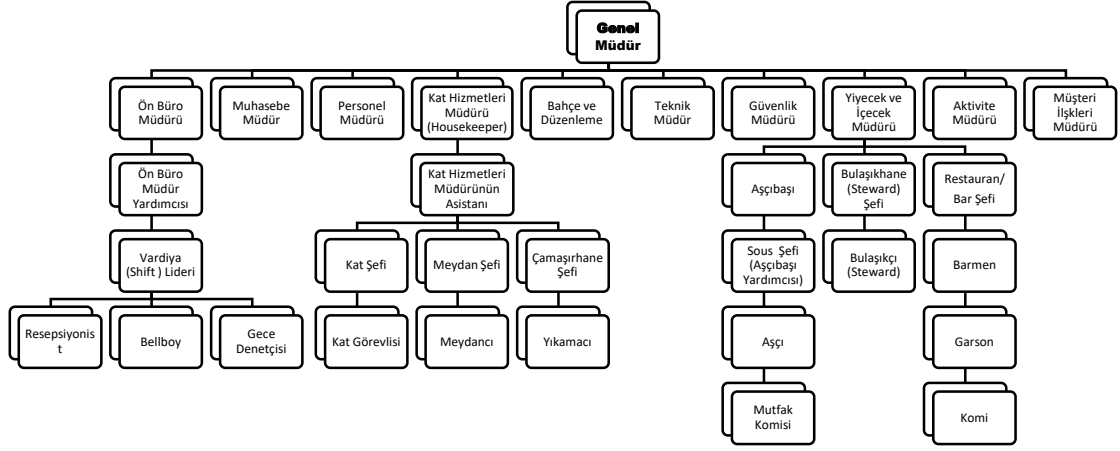
Müdür bana gelmesinler diye çalışanları şefe yönlendiriyor yani onu maşa olarak kullanıyor, topu ona atıyor. Şefler müdürün adamı, maşa diyorum onlara... (Nazan)

Bu bağlamda işçilerle ilk temasta olan şeflerin geniş bir hareket sahasına ve kilit konuma sahip olduğu söylenebilir. İşçilerin yaptıkları işin denetiminden, kontrolünden ve organizasyonundan sorumlu olan şefler, mevcut emeğin etkin ve esnek biçimde kullanılmasını sağlamaktadırlar. Üretimin bütün aşamaları hakkında bilgi sahibi olan şefler müdürün talimatları doğrultusunda işçileri yönetir.

3.3.3.2. Emek Sürecinde Teknik İş Bölümü

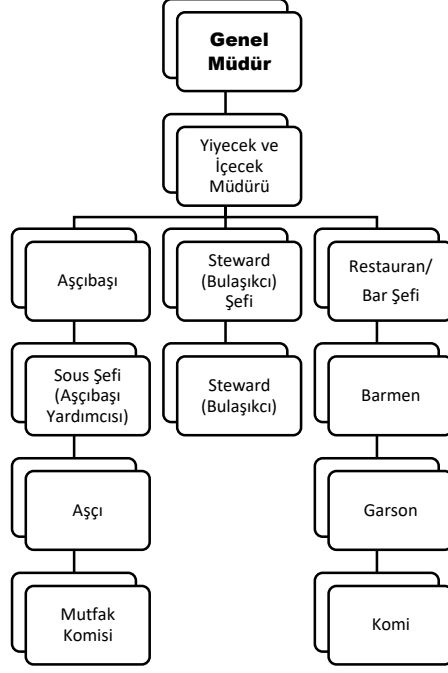
Turizm sektörü, genellikle yerel girişimcilerin düşük sermaye yatırımları ile kurulan ve aile emeğine dayalı olarak gelişen çok sayıda küçük ve orta büyüklükte işletmelerin yanı sıra; çokuluslu şirketlerin birer kolu olarak kurulan büyük işletmelerden oluşmaktadır (Aykaç, 2009: 26). İrili ufaklı çeşitlilik gösteren bu turizm işletmelerinde turistlere, ulaşımdan konaklama, yeme-içmeden eğlenceye kadar farklı alanlarda turizm hizmetleri sunulmaktadır. Bu hizmetler kendi içerisinde alt kollara ayrılarak turizm işletmelerinin yapılarına uygun iş organizasyonlarının oluşmasını sağlamaktadırlar. Turizm emek sürecindeki teknik iş bölümünün tahlilini Şekil- 2'de izlemek olanaklıdır. Buna göre hizmetler; idari, ön büro, servis, mutfak, teknik, temizlik vb. bölümlere ayrılmaktadır. Her bölümün kendine ait bir iş tanımı ve görev tanımı vardır. Örneğin ön büro, müşterilerin rezervasyon, karşılama, konaklama, ödeme, ayrılma ve ayrılma sonrası faaliyetleri kapsayan bir birimdir. Hizmet sunumu, hizmetin önceliğine göre birimden birime aktarılmaktadır. Örneğin kat hizmetleri departmanı odaları temizleyip rapor

halinde ön büroya bildirmeli ki, ön büro odaları satabilsin.

Şekil 3. Turizm Emek Süreci (Teknik İş Bölümü)

Burawoy (2015: 53), emek sürecinde artığın gizlenmesi için ikinci olarak kapitalist üretimde işçileri rekabete teşvik eden ve onları bölen, bireyselleştiren vasma dayalı hiyerarşik bir yapının varlığından bahseder. Turizm emek sürecindeki teknik iş bölümü Burawoy'un ifadesini destekler niteliktedir. Turizm emek sürecinde katılımcı gözlemci olarak yer aldığım yeme ve içme departmanına ait teknik iş bölümünü Şekil-4'de izlemek mümkündür.

Şekil 4. Yiyecek ve İçecek Departmanı Teknik İş Bölümü

Tablodan görüldüğü üzere, otelin en önemli departmanlarından birini oluşturan yiyecek ve içecek hizmetleri departmanı kendi içinde; yemeklerin yapıldığı mutfak, yemeklerin servisinin gerçekleştiği restoran ve son olarak yemek yapımından sunuma kadar kullanılan tüm aletlerin yıkanıp temizlendiği bulaşikhane olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. Her bölümün kendine ait bir iş tanımı ve görev tanımı vardır. Buna göre emek sürecinde işçilerin kafa ve kol emeği olarak birbirinden ayrılmasının yanı sıra emek sürecinin de parçalara ayrıldığı görülmektedir. Bu bağlamda işin planlanması, kontrolü ve denetimi sırasıyla genel müdür, yiyecek ve içecek müdürü ve kısım şefleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Böylece, emek sürecine dair bütün kontrol yönetimin eline geçmektedir. Bu durum, Braverman'ın (2008), işin basitleştirilmesi olarak ifade ettiği süreç ile benzeşmektedir.

Restoran, gün içerisinde sabah, öğle, akşam olmak üzere üç öğün hizmet sunmaktadır. Dolayısıyla mutfak ve bulaşikhane ile koordineli hareket etmektedir. Sabah 08:00'da başlayan kahvaltı servisi için mutfak bölümü kahvaltı saatinden yaklaşık 2 saat öncesinde açık büfeyi hazırlamış olur. Sonra devreye restoran çalışanları girer. Komi ve garsonlar kirli tabak, bardak, çatal ve bıçakları toparlayarak bulaşikhaneye götürür. Bu süreç öğle ve akşam yemeği için de aynı biçimde işlemeye devam eder. Burada hizmet üretim sürecini organize eden bir takım çalışmasından söz edilebilir. Takım çalışması ile

işveren zaman kaybını önlenmekte ve çalışma temposunu arttırabilmektedir. Böylece hizmet üretimi tam zamanında ve kesintiye uğramadan gerçekleşmiş olur.

İşin parçalara ayrılması, emek sürecinde hangi işin hangi aralıkta yapılacağını da belirlemektedir. Kat hizmetleri çalışanlarına dair yapılan gözlemler bu durumu destekler niteliktedir. Buna göre, otellerde kat hizmetlerinde çalışan işçilere her sabah hangi katlarda hangi odaları temizleyeceklerine dair zamana dayalı günlük iş planı verilmektedir. Örneğin bir kat görevlisi sabah 08:00'den akşam 16:00'ya kadar minimum 25 maksimum 40 odayı temizlemekle görevlendirilmektedir. İşçiler bu mesai saatleri içerisinde kendilerine verilen işi tamamlamak zorundadır. Tamamlanmadığı takdirde ya şefler işi biten işçileri işi bitmeyen işçilere destek için yönlendirmektedir ya da işçi yemek ve mola haklarından feragat edip işini bitirmeye çalışmaktadır. Son çare ise mesaiye kalmaktır. Yemek ve mola saatlerinde genellikle kat görevlisi işçilere rastlanılmaması sebebiyle işçilerin, kendilerine verilen bütün odaları temizleyebilmek için yemek ve mola haklarını kullanmadıklarını tahmin etmek güç değildir. Kat görevlileri temizlemiş oldukları her oda için odada bulunan föy dedikleri belgeye imza atmakta, mesai bitimine 5 kala da şefine ve müdürüne rapor vermektedir.

Komi olarak çalıştığım süre boyunca öğle yemeği saatine 5 dakika kala ve mesai bitimine son 15 dakika kala şef, restoran çalışanlarını tek sıra halinde ya da yuvarlak olacak şekilde bir araya getirirdi. O gün için, kaç kişinin otele giriş yaptığı, kaç kişinin otelden çıkış yaptığı, o güne özel parti ya da eğlencenin olup olmadığı şayet varsa kimlerin mesaiye kalacağına dair genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra posta paylaşımı yapılırdı. Bu kısa durum değerlendirme toplantısına 'meeting' adı verilmektedir. Restoranı farazi olarak 5 parçaya bölen şefler, ki bu parçaların her biri posta olarak adlandırılmaktadır, her postaya yaklaşık iki işçi görevlendirmektedir. Örneğin üçüncü postayı benimle birlikte bir tane daha işçiye vermektedir. Artık üçüncü posta bizim sorumluluğumuzdadır. Bu postaya dair herhangi bir şikayette bulunulması ya da bu postadaki masaların üzerinde boş tabakların birikmesi halinde şefler hemen bu postadan sorumlu işçileri kenara çeker ve azarlardı. Aynı zamanda bugün sabah kahvaltısında birinci postada çalışan işçi öğle yemeğinde farklı bir postada farklı bir iş arkadaşıyla birlikte çalışabilirdi. Turizm sektöründe emek sürecinin parçalara ayrılması; işçilerin üretim sürecinde hızlı hareket etmeleri, bölümler arası iş organizasyonun sağlanması ve işçiden maksimum üretkenlik ve verimlilik sağlanması gibi birden çok fayda

sağlamaktadır. Aynı zamanda üretim sürecinin parçalara ayrılması, işçinin bilgi ve yeteneğinin elinden alınarak, yönetimin eline teslim edilmesine yol açmıştır. İşçiler üretim sürecinde kavrayıştan yoksun yalnızca üretim sürecinin uygulayıcıları konumuna gelmektedir (Braverman, 2008). Bu durum, işverenin işçi üzerindeki denetimini kolaylaştırırken, üretimi gerçekleştiren işçinin vasıfsızlaşmasına ve emeğinin değersizleşmesine neden olmaktadır. Vasıfsızlaşmaya neden olan şey yalnızca üretim sürecinin parçalara ayrılması değildir. Aşırı iş yoğunluğu da beraberinde vasıfsızlaşmayı getirmektedir. Kitle turizminin hedef bölgelerindeki konaklama işletmelerinde yoğun rekabet büyük ölçüde fiyatlar üzerinden gerçekleşir. Oteller bu yoğun rekabet ortamında ayakta kalabilmek için pazarlama stratejisi olarak 'her şey dahil' sistemi kullanırlar. Özellikle tatil köyleri ve beş yıldızlı otellerin bir turizm pazarlama stratejisi olarak kullandıkları "her şey dâhil sistem"³³, müşterilerin tüm tüketim ihtiyaçlarının mekânsal olarak yalıtılmış konaklama tesisleri içerisinde karşılanmasını sağlamaktadır. "Her şey dâhil sistem" uygulaması beraberinde aşırı iş yoğunluğunu da getirdiği için üretim sürecinde vasıfsızlaşmaya yol açmaktadır.

Normalde garsonluğun nitelikli olması gerekir müşteriyle direkt iletişime geçtiği için. İnsanlara hijyeniyle, bakımıyla, disipliniyle, işi bilmesiyle işi bilmesinden kasıt servis nedir bunu bilmeyen insanların garson olduğunu görüyoruz. Tabak toplamak artık garsonluk oldu. Ama garsonluk o değil; en güzel şekilde sunmaktır, bir nevi sunuş halidir. İçeceği farklı şekillerde sunmak, çatalı bıçağı doğru yere koymak. Her şey dahil sistem bizi çok kötü etkiliyor, maliyetleri düşürmesi lazım ki her şey dahil yapabilsin. Maliyetleri düşürüyor, kaliteyi düşürüyor, işçi maaşını düşürüyor, işçiden gelen kaliteyi de düşürüyor... Bu sistemin ortaya çıkmasıyla birlikte artık tabak taşımayı bilen tabak tutmayı bilen herkes garson oluyor. Çünkü açık büfe var, servise gerek yok, bu sistem iş yoğunluğunu artırıyor... (Can)

Garsonlar, mönüde yer alan yiyecek ve içeceklerin detaylı bilgisine sahip olmak durumundadır. Aynı zamanda müşteriden sipariş alabilmek ve müşteriyle daha iyi iletişim kurabilmek için yabancı dil bilgisine de sahip olmalıdır. Ancak katılımcının da ifade ettiği gibi, her şey dahil sistemin restoran bölümündeki bir yansıması olan açık büfe self-servis sisteminin getirdiği iş yoğunluğu garsonları niteliksizleştirmektedir. Restoran bölümünde insanlar, sabah 08:00-09:30, öğle 12:00-13:30 ve akşam 19:00-21:00 zaman aralıklarında yoğunlaşmaktadırlar. Bu iş yoğunluğu garsonları niteliksizleştirmekte, onları

³³ Paket turların bir parçası olarak uçak bileti, havaalanı transferi, konaklama, yiyecek ve içecek ile müşterilerin ihtiyaç duyabileceği aktivite ve hizmetlerin önceden belirlenen tek bir fiyat dahilinde satılan tatilleri ifade eden her şey dahil sistem, Türkiye'de, 1990'lı yıllarda Akdeniz bölgesindeki tatil köyleri ve beş yıldızlı otellerde başlayan hızla yaygınlaşan bir uygulama haline gelmiştir (Roney, 2018: 154).

boş tabak ve bardak toplayıcılarına dönüştürmektedir. Bunun için garsonun, tek komut halindeki cümleler haricinde yabancı dil bilgisine sahip olması ya da servis açma, sunum yapma gibi garsonluk becerilerine de sahip olması beklenmez. Turist talebine bağlı iş yoğunluğu, sizin niteliklerinize, becerinize ve deneyiminize bakmadan işe alınmanızda başlıdır. Nitekim daha önce hiç komilik yapmadığımı ifade etmeme rağmen Selim şef, " *elin tabak tutuyorsa ve gülebiliyorsan deneyim bizim için önemli değil, zamanla öğrenirsin*" diyerek beni işe aldı. Dolayısıyla, restoran bölümünde çalışabilmek için aranan niteliğin, güler yüzle boş tabak toplamaktan ibaret olduğu gözlemlenmiştir.

Aşırı iş yoğunluğu tüm departmanları derinden etkilemektedir. Örneğin restoran bölümünde yemek servisi başlamadan önce insanlar restoran kapısının önünde sıra olmaktadır. Yemek saatinin gelmesi ile açılan restoran kapısından, yığınlar halinde insanlar koşarak masalara boş tabaklar koymaktadır ya da çocuklarını masalara oturtmaktadır. Çünkü, turist yoğunluğuna karşın restoranın yetersiz kalması nedeniyle, restoran bölümünde masa bulmak son derece zordur. Bu yoğunluk karşısında garson ve komiler sürekli masalar ile servanlar arasında tabiri caizse mekik dokumaktadırlar. Diğer taraftan da kirli olan masaların temizlenmesi ve yeni servis takımlarının yerleştirilmesi ile masayı yeniden üzerinde yemek yenilebilir bir hale getirmek zorundadırlar. Her ne kadar self-servis olsa dahi bazı müşterilerin içecek, peçete, kürdan vb. talep etmesi emek sürecindeki yoğunluğu daha da arttırmaktadır. Yemek servisi bitiminin akabinde şef restoran içindeki bütün klimaları kapatmaktadır. Restoranın temizliği için gelen meydancılar, yemeklerin büfelerden kaldırımından sorumlu olan mutfak görevlileri ve bir sonraki yemek servisi için masaların hazırlanmasından sorumlu olan garson ve komiler, Antalya'nın neredeyse 40 dereceye varan sıcaklarında klimasız bir çalışma ortamında işlerini yapmak zorunda bırakılmaktadırlar. Restoran bölümünde iş yoğunluğu mesai bitse dahi devam etmektedir. Restoran bölümünde işlerin mesai saatinden önce bitmesi halinde şefler çalışanların önünü kolilerce peçeteler yığar ve *'hem oturun hem dinlenin hem de eliniz çalışsın'* der. Eğer katlanmış peçete varsa bu kez tuzluk ve biberlikleri tek tek sildirir ve içlerini doldurtur. Tuzluk ve biberlikler doluyorsa ve temizse elinize bez verilir ve servanlar sildirilir. Tüm bu işler restorandaki kadın çalışanlar tarafından gerçekleştirilmektedir.

İş yoğunluğunun en çok etkilediği departmanlardan biri, temizlik departmanıdır. Nitekim kat hizmeti görevlileri iş yoğunluğundan en çok etkilenen çalışanlardır.

İş o kadar yoğun ki işini bitirmeye vakit yetmiyor. Bir tane kamera olacak diyorum koyacaksın biz resmen kurulmuş robotlar olur ya bir içeri bir dışarı bir içeri bir dışarı elimizde arabalarla git gel git gel böyleyiz. Böyle olunca mola olmuyor... (Fahriye)

Bu ifadelerden hareketle; sürekli aynı işin yapılması, işin monotonlaşması, üretim sırasında kendi bilgi ve beceri kullanımını fırsatının olmaması ya da sınırlı olmasını katılımcı "*robotlaşma*" ile ifade etmektedir. Robotlaşma olarak ifade edilen şey, Braverman'ın (2008) ifade ettiği gibi, işin basitleştirilmesi ve standartlaştırılmasına tekabül etmektedir.

Talep yoğunluğuna bağlı olarak otelden çıkış yapma (check-out) işlemi ne kadar yoğunsa, kat hizmetleri çalışanlarının da iş yoğunluğu o derece artmaktadır. Günlük olarak otelin tüm odalarının temizlenmesinden sorumlu olan kadın temizlik işçileri, check-out işlemi akabinde odalara yeni müşteriler yerleştirileceği için öncelikle check-out yapılan odaları temizlemek zorunda kalmaktadırlar. Otele giriş ve çıkış işlemlerinin belli bir zaman aralığında gerçekleşmesi, kadın işçiler üzerinde baskıya neden olmaktadır. Kadın temizlik işçileri yaşadıkları sıkıntıları şu ifadelerle aktarmaktadırlar:

Sadece oda temizliği olsa problem yok, günlük check-out'lar oluyor ya onlar zorluyor işte. Check-out olan odayı sürekli kontrol ediyoruz, odadaki müşteri çıkar çıkmaz başka müşteri girecek diye önceliği o odaya veriyoruz. Yerine göre bazen 8 bazen 10 tane check-out'muz oluyor. Check-out'lar bittikten sonra diğer müşteri odalarına devam ediyoruz... (Gül)

Bazen küçük odalara 4-5 tane yatak sığdırmaya çalışıyorlar, ekstra yatak açıyorlar. O zaman odanın içinde hareket etmek zor oluyor. Normalde yatakları kaldırıp altlarını silip süpürüyoruz ama böyle olunca üstün körü temizlemek zorunda kalıyoruz, detaya inemiyoruz. Bu kadar çok misafir olmasına karşın otelin yetersiz malzeme vermesi nedeniyle çok sorun yaşıyoruz. Bütün gün sana verilen malzemeyle idare etmek zorundasın. Bu durum misafir kandırmaya kadar varıyor, mesela havlu hafif nemliyse dürüp yeni gibi koyuyoruz... (Begüm)

Görüldüğü üzere, talep yoğunluğuna rağmen işveren, az sayıda malzeme ile çalışandan yüksek verimlilik beklemektedir. Buna karşın işçilerin ise günü kurtaracak pratikler geliştirdiği söylenebilir. Benzer şekilde talep yoğunluğu karşısında işveren, az çalışanla daha fazla verimlilik arayışında olduğu için bazı departmanlara az sayıda işçi yerleştirmektedir. Temizlik departmanı buna örnek olarak gösterilebilir. İşverenin az sayıda kat hizmeti çalışanı ile daha fazla sayıda odanın temizlenmesi beklentisi, kadın kat hizmeti çalışanları üzerinde baskı uygulamaktadır. İşverenin, az sayıda çalışanla daha fazla verimlilik arayışında olduğu bir diğer bölüm de çamaşırhane birimidir.

Çamaşırhane kapısının önünde kocaman bir kirli sepeti bulunmaktadır. Çalışanlar mesai bitiminden sonra kirli üniformalarını buraya atmaktadırlar. Otelin çamaşırhane biriminde toplamda iki kadın çalışmaktadır. Bu iki kadın işçi, personellerin üniformalarının yıkayıp, ütülenip ertesi güne hazır hale getirilmesinden ve terzilik faaliyetlerinden sorumludurlar. Ancak sıkıntı yaşadıkları bir durumu sık sık dile getirmektedirler: "*gözünüzü seveyim şu pantolonlarla gömlekleri ters çıkartmayın valla müdürlerinize şikayet edeceğim*". Pantolon ve gömleklerin ters çıkartılması yıkama ve ütüleme esnasında daha fazla zaman kaybı ve emek harcanması anlamına gelmektedir. Bu da zaten sayı olarak az olan kadın işçiler için daha yoğun bir mesai demektir.

İş yoğunluğu karşısında üretim sürecinde işçi, hızlı olmak gibi, bazı alışkanlıklar kazanmaktadır. Kazanılan bu alışkanlıklar çalışanların yaşam pratiklerine de yansımaktadır:

Yemek arası 13:30-14:00 ama 20 dakika molamız var. Bende hızlı yemek yeme alışkanlığı var yani 1 dakikada çorbamı içiyorum, 2 dakikada ana yemeğimi yiyorum hemen gidiyorum. Otel dışındaki insanlar beni takip edemiyorlar çünkü bu günlük yaşamıma da yansısı... (Deniz)

İş yoğunluğu, emek sürecinde çalışanların insani ihtiyaçlarının bile ertelenmesi anlamına gelmektedir. Bu durumdan en çok etkilenen ise kadın işçiler olduğu gözlemlenmiştir. Nitekim katılımcı da bu durumu şöyle aktarmıştır;

Kadının özel günü oluyor lavaboya gitmesi gerekiyor sık sık ama gidemiyorsun, saatini dakikayı beklemek zorundasın... (Gülşah)

Benzer bir durumun restoran çalışanları arasında yaşandığı gözlemlenmiştir. Ancak burada, çalışanların birbirlerinin yerine baktıkları, şefin lavaboya giden işçiyi sorması halinde işçilerin birbirlerini idare ettikleri gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, çalışanların insan doğasına aykırı yapılanmış çalışma ortamına karşı kendilerince çözüm pratikleri geliştirerek dayanışma içinde olduklarını söyleyebiliriz. Son tahlilde, her şey dahil sistemin beraberinde getirdiği iş yoğunluğu hizmet departmanlarının tamamına yansıyan aşırı iş yoğunluğu, hizmetlerin ve malzemelerin kaliteden ve detaydan uzaklaşması anlamına gelmektedir ve bu da beraberinde vasıfsızlaşmayı getirmektedir. Her şey dahil sistemin yalnızca malzeme ya da hizmet üretimi anlamında değil, aynı zamanda gelen müşteri kalitesinde de bir düşüşe sebebiyet vermektedir. Nitekim katılımcı Deniz, her şey dahil sistemi "*kalitesiz müşteri sistemi*" olarak değerlendirmektedir.

3.3.3.3. Emek Sürecinde Cinsiyete Dayalı Ayrışma

Daha önce hiç bir yerde komi olarak çalışmamama rağmen restoran bölümü için komi olarak işe alındım. Belirli süreli iş sözleşmemi imzaladıktan sonra beni restoran bölümündeki Selim şefin yanına yönlendirdiler. Selim şefi bulduktan sonra şefle birlikte temiz, pırıltilı ve gösterişli restoran bölümündeki bir kapıdan geçerek restoranın o gösterişli ve temiz görüntüsünün tam tersi olan son derece pis ve dağınık bir alana girdik. Bana uygun bir üniforma ayarlamak için çamaşırhane bölümüne gittik. Restoran bölümünde kadın işçiler gri etek, beyaz gömlek ve siyah düz taban ayakkabı; erkek işçiler ise, gri pantolon, beyaz gömlek ve siyah klasik ayakkabıdan oluşan bir üniforma giymek zorundalar. Çamaşırhane bölümündeki kadın işçi bedenime uygun olacağını düşündüğü etek ve gömleklere bana uzatarak *"al bakalım bir dene şunları"* dedi. Çamaşırhane bölümü tek bir odadan oluşmaktaydı; kapıdan girince tam karşınızda 6 adet ev tipi çamaşır makinesi hemen yanında el-yüz yıkamak için bir lavabo, lavabonun bulunduğu duvarın sağ tarafında üzerinde tadilat ve ütü işlemlerinin yapıldığı genişçe bir masa yer almaktaydı. İlerleyen zamanlarda fark edildi ki bu masa, iş yoğunluğu sebebiyle yemekhaneye gidemeyen kadın işçilerin aynı zamanda üzerinde yemek yedikleri de bir masaydı. Kapıdan girince sol tarafta açık bir askı sistemi mevcuttu. Üzerinde departman isimlerinin yer aldığı bu açık askılarda çalışanların yıkanmış ve ütülenmiş, ertesi güne giyilmeye hazır hale getirilmiş kıyafetleri yer almaktaydı. Bu askıların arka tarafına geçerek bana uzatılan etek ve gömleği denediğimde; gömleğin bedenimi biraz sıktığını, eteğin ise çok kısa olduğunu bu şekilde bunları giyemeyeceğimi ifade ettim. Buna karşılık kadın işçi *"müdürler böyle istiyor kızım, etekler kısa olacak gömlekler ise biraz vücut hatlarını belli edecek napıyım bunlardan birini giymek zorundasın"* dedi. Bu bağlamda turizm sektöründe kadın işçilerin maruz kaldıkları cinsiyetçi muameleyi açık biçimde deneyimleyerek işime ve katılımcı gözlem sürecine adım atmış oldum.

Yukarıda bahsedilen gösterişli restoran ile son derece pis ve dağınık olan işçilerin bulunduğu alan arasındaki farklılığı Goffman'ın (1959) sahne metaforu ile ele almak anlamlı olacaktır. Turizm sektöründeki konaklama işletmeleri (oteller) tıpkı bir tiyatro sahnesine benzer şekilde mekansal olarak örgütlenirler. Buna göre sahnenin seyirciyle bulunduğu sahne önü bölge otellerde; müşterilerin karşılandığı ve hizmet faaliyetlerinin müşterileriyle bulunduğu, turistlere açık resepsiyon ve restoranların yer aldığı bölgelerdir. Bu alanlar gereğinden fazla şatafatlı, temiz, hep güler yüzlü ve pozitif enerjili personelin

bulunduğu alanlardır. Buralardaki faaliyetler ve davranışlar '-mıŖ' üzerine kuruludur yani yapaydır. Buralarda alışanlar yönetimin direktifleri doğrultusunda turistlerin onları görmek istedikleri bir davranış kalıbına girmek zorunda kalırlar. Çok hasta da olsalar, cenazeleri dahi olsa gülümsemeye mecbur edilirler. Oyuncuların hazırlandıkları sahnenin arka bölümüne (kulis) benzer Ŗekilde örgütlenen otellerin arka blm ise; turistler için sunulacak hizmetlerin hazırlığının yapıldığı, çalışanların yemek yediği ve dinlendiği dolayısıyla yalnızca çalışanların, yer aldığı mutfak, temizlik, teknik servis, depo, çalışan yemekhanesi gibi turistlerden gizlenmek istenen gerçek bir yaşamın aktığı bir alandır. Bu iki alanı, n bölgeden arka bölgeye geçmek için kullanılan kapı üzerinde yazılı olan "girilmez" levhası ayırmaktadır.

Marx, emeğin üretkenliğini yükseltmek ve emek gücünün değerini düşürebilmek için sermayenin, emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarının yanı sıra üretim tarzını da değiştirmek zorunda olduğunu ifade eder (2016: 308). Buna göre, emek sürecinde artı-değer oranını arttırmanın bir yolu, emek sürecinin cinsiyete dayalı ayrışmasıdır. Hizmetler sektörü cerisinde önemli bir yere sahip olan turizm sektörü, sunduğu hizmetler ve bu hizmetlerin gerektirdiği emek gücünün niteliği sebebiyle cinsiyete dayalı ayrışma açısından tipik bir örnek oluşturmaktadır. Emek yoğun bir üretim sürecine sahip olan turizm sektöründe, emek maliyetleri ve emek kontrolü işveren açısından kritik bir öneme sahiptir. Işverenin amacı düşük emek maliyeti ile yüksek kar oranlarına sahip olmaktır. Bunun yolu ise emek sürecinin cinsiyete dayalı olarak ayrışmasıdır. Bu bağlamda turizm sektöründe işler kadın işi ve erkek işi olarak ayrışmaktadır.

Genel olarak otelin tüm departmanlarına baktığımızda, temizlik departmanının neredeyse tamamına yakınının kadınlardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Temizlik departmanı cerisinde yalnızca tane erkek işi yer almaktadır. Dolayısıyla kat hizmetleri turizm sektörü cinde kadın istihdamının en yoğun olduğu departmandır. Aynı zamanda muhasebe, spa ve çamaşırhanede çalışanların tamamı kadınlardan oluşurken; restoran, animasyon ve n büro kadın ağırlıklı işiilerin yer aldığı departmanlardır. Otelin can kurtaran, depo, teknik servis, evre düzenleme ve bulaşıkhaneye departmanının tamamı, mutfak ve güvenlik departmanının ise çoğunluğunu erkek işiiler oluşturmaktadır. Gözlemlenen bu cinsiyetçi yapı, birinci bölümde '*3.3.3.3. Cinsiyete Dayalı Iř Bölümü*' başlığı altında tartıştığımız yatay ayrışmanın turizm sektöründeki tezahürüdür.

İlk iş günümde Bayhan şef yapmam gerekenleri anlatması için Demet'i yanına çağırıldı. Genç kız yapmam gerekenleri sırasıyla anlattı:

"Yemek esnasında gözün hep masalarda olsun, baktın masada boş var git al, tabakta kalan artıkları çöpe sıyrı kirli tabağı kirli arabasına koy. Boşalan masaları önce temizle sonra yeni runner, çatal, bıçak koy. Temiz çatal ve bıçak servantin³⁴ çekmecesinde var. Self-servis olduğu için biz masalardan sipariş almıyoruz, yasak ama misafir senden içki, su filan isteyebilir o zaman bardan alıp servis yapabilirsin şefler ona bir şey demez. Hem bahşiş de alırsın. Sabah kahvaltısı bittikten sonra masaları öğle yemeği için yeniden hazırlıyoruz. Sabah, öğle ve akşam masalara farklı runner, masa örtüsü seriyoruz. Bunları ben sana gösteririm. Öğle yemeği runnerlarını serip, servis açıyoruz sonra masanın eksikliklerini tamamlıyoruz peçete eksikse peçete koyuyoruz ya da tuz biber eksikse onları tamamlıyoruz. Buradaki (restoran içi) ve dışarıdaki (teras) çay ve kahve makinelerini kontrol ediyoruz yemeklerden önce boş mu dolu mu bakıp boşsa dolduruyoruz. Her gün bir kişi bulaşıkhaneye takım silmeye³⁵ gider sen yenisin ya oraya sonra gidersin. Kirli arabalarını bulaşıkhaneye erkekler götürüyor onlara biz karışmıyoruz. Erkekler çöpleri değiştirir, su damacanasını taşır yerleştirir, parti varsa otelde sandalye masa taşır, bulaşıkhaneden temiz tabakları açık büfenin oraya yerleştirir, teras yıkandıktan sonra masa ve sandalyeleri tekrar yeniden düzenler bunları erkekler yapar." (Demet)

Bu anlatılanlar, restoran bölümündeki cinsiyete dayalı iş bölümünü gözler önüne sermektedir. Benzer bir durum kat hizmetleri bölümü için de geçerlidir. Kat hizmetleri görevlisi kadınlar odaların tüm temizliğini yaparken, toplamda 3 tane olan erkek kat hizmetlilerinden biri meydancı, biri kirli arabalarının taşıyıcısı diğeri ise temizlik şefi olarak görev yapmaktadır. Fiziksel güç gerektiren işler erkekler tarafından yapılırken, kadınlar geleneksel olarak hane içinde kadına atfedilen işlerin bir uzantısı niteliğindeki işlerde (servis, derleme, toparlama), iletişime, duygusal ve estetik emeğe dayalı işlerde istihdam edilmektedirler. Benzer bir ifadeyi de katılımcı Can aktarmaktadır:

Erkeğe her iş yaptırılır kas gücü vardır inşatta bile çalıştırılır, kadını çalıştıramaz fiziksel olarak kadın zayıf. Zorla çalıştırabilir kadını bu anlamda ama kadın onu kaldıramaz ters teper. Erkek evi geçindirmek zorunda olduğu için görece erkek dayanacaktır. Daha bugün gördüm çalıştığım yerde kat görevlisi erkeğe boya yaptırıyorlardı, serviste boyacı yok... Şimdi rahatça kullanabileceği bir cins var bir de rahat kullanamadığı bir cins var. Onları belli bir yere kadar

³⁴ Servant, servis zamanında çalışanların servis araçları (çatal, bıçak, peçete, masa örtüsü, runner vb.) ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılan bir dolaptır.

³⁵ Restoranın arka tarafında bulaşıkhanenin yanında küçük bir alan var. Burada serviste kullanılan çatal ve bıçaklar yıkandıktan sonra size teslim ediliyor. Kurulama makinesi olmasına rağmen bu işlem elle yapılıyor. Özellikle işin yoğun olduğu zamanlarda otelin servis takımının yetersiz oldu göz önüne alındığında bu süreçte robot gibi hareket etmeye başlıyorsunuz.

kullanabiliyor. O da kadının evindeki rolüne istinaden kullanıyor; temizlik, servis, karşılama...(Can)

Görüldüğü üzere, kadın ve erkeklerin ne tür işlerde istihdam edileceği toplumda var olan cinsiyet ideolojilerinden bağımsız değildir. Nitekim, işlerin dağılımına baktığımızda ataerkil zihniyetin belirleyici olduğunu görmekteyiz. Ataerkil toplumsal ilişkiler turizm işgücü piyasasının örgütlenmesinde rol oynamakta ve bu durum, kadınların belli alanlarda yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Kadınların yoğunlaştığı departmanlara baktığımızda, kadınların daha çok toplumsal cinsiyet rolleri ile belirlenmiş ve kadına özgülendiği temizlik, karşılama, servis vb. işlerde çalıştıkları görülmektedir. Farklı ölçeklerde bir çok otelin mutfak departmanında çalışmış olan Sibel ise, bu durumu şu sözlerle ifade ediyor:

Ağır ve yoğun bir işte çalışıyorum, 8 saati 2 ile çarp 16 saatlik çalışıyormuşsun gibi. Çünkü 1 dakika bile boş zamanın yok, sürekli bir hareket halindesin, koşturmalı bir iş ve orada erkeklerin gücünün daha çok olması, cinsiyetçi dil, tacizler nedeniyle kadınlar bu alanı çok tercih etmiyorlar daha çok ön büro, kat vb. kadınlar daha çok burada çalışmayı tercih ediyorlar... (Sibel)

Marx Kapital’de şöyle bir alıntıya yer verir;

“Bir fabrikatör olan Bay E. bana, mekanik dokuma tezgâhlarının başında yalnızca kadın işçi çalıştırdığını; evli kadınları ve özellikle ailelerinin geçimine destek olan aile sahibi evli kadınları tercih ettiğini; bunların evli olmayan kadın işçilerden çok daha dikkatli ve uysal olduklarını; gerekli geçim araçlarını tedarik edebilmek için güçlerini son zerresine kadar harcamak zorunda kaldıklarını anlattı. Böylece birtakım erdemler, kadın karakterine özgü erdemler, kadınlara zarar vermeye başlıyor; kadın doğasındaki ahlak ve incelikle ilgili her şey kadının köleleşmesine ve acı çekmesine yol açan araçlar haline getiriliyor” (2016: 386).

Patriarkanın temelini döşediği kadın emeğinin az önce bahsedildiği üzere "*daha dikkatli*" ve "*uysal*" olmalarının yanı sıra sabırlı olmaları gibi özellikleri sermaye tarafından doğal kadın işinin özellikleri olarak tanımlamakta ve sermaye birikimine ihtiva edilerek kullanılmaktadır. Benzer şekilde Tiano (1994: 43), kapitalizmin patriarkal ilişkilerin avantajlarını kullanarak, düşük ücretli ve savunmasız bir işgücü yarattığını ve böylece sermaye birikim oranlarının yükseldiğini ifade eder. Nitekim Bayhan şefle gerçekleşen bir görüşme esnasında, Bayhan şef, kadın işgücünün daha uysal ve kolay yönetilebilir; erkek işgücünün ise daha asi olduğunu ifade etmiştir. Bu da kadın işgücünü, erkek işgücüne oranla daha tercih edilebilir kılmaktadır. Buna göre, Bayhan şefin emek

sürecinde ya da erkek işçilerle bir sorun yaşadığında, kadın işçilere oranla, erkek işçilere terbiye sınırını aşan kelimeler kullanarak azarladığı, sert tepkiler verdiği ve erkek işçiler üzerinde daha despotik denetim uyguladığı saha araştırmasında gözlemlenmiştir. Burada, emek sürecinde kadın emeğine özgülünen ancak esasında kadınların çalışmak mecburiyetinde olduğu için uyumlu, dikkatli davrandıklarını, kadınların bu uyumlu dikkatli olma gibi özellikleri üzerinde Bayhan şefin tıpkı “fabrikatör Bay E.” gibi baskı uyguladığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla kadın emeği burada artı-değer üretmenin bir aracı olarak anlam kazanmaktadır. Buna göre, patriarkanın bir yansıması olan ve kadınlara yüklenen fiziksel güçsüzlük, derleyici ve toparlayıcı olma, dikkatli ve sabırlı olma, güzel ve bakımlı olma gibi cinsiyetlendirilmiş özellikler, turizm sektöründe kadınlardan beklenen işleri şekillendirmektedir.

Kadın olduğum için mutfakta ortalığı toplama, temizlik işleri sanki sizinmiş gibi davranılıyor. Senden daha düşük pozisyondaki erkek sana iş buyurabiliyor senin orayı toplamanı bekliyor. Bunları fark ettiğim için mutsuzum. Senin yeteneğinin farkında olmadıklarını görüyorsun; meslekten, işinden soğuyorsun.. Böylece fazla iş değiştiriyorsun bu sefer de insanlar seni iş beğenmemekle suçluyor...(Sibel)

Benim bölümümde tek kadın benim... Sen kadınsın ya, seni orda kullanacak biri olarak görüyorlar. Biz hep geri plandayız hiç bir zaman bir kadını üst seviyeye çıkartmazlar, çünkü ben benim altıma bunu götür dediğim zaman zoruna gidiyor. Bir kadından emir almak her zaman erkeğin zoruna gider...(Fahriye)

Antalya'nın en lüks otelinde aşçıbaşı yardımcı olarak çalışan Fahriye'nin ifadeleri, üretim mekanı hiyerarşisinde kadın ve erkeklerin pozisyonlarına atıf yapan dikey ayrışmanın turizm sektöründeki bir tezahürüdür. Kadınlar genellikle vasıfsız işgücü olarak, üretim noktasında alt konumlarda yer alırlar ve çeşitli engeller sebebiyle karar verici yönetici pozisyonlara gelememektedirler. Nitekim, Fahriye gibi diğer kadınlar da araştırma süresince gerek kadroya kalma gerekse terfi gibi konularda ayrımcılığa uğradıklarını sık sık dile getirilmişlerdir.

Cinsiyete dayalı ayrışma, en başta, işe alma süreçlerinde etkili olmaktadır. Bu süreçte kadınlara yönelik ayrımcılık içeren cinsiyetçi ifadeler kullanılarak bazı sorular yönetilmektedir.

Genelde patronu koruyan, kollayan bir iş sözleşmesi olan belirli süreli iş sözleşmesi imzaladım. Bize hiç bir zaman uzun süreli sözleşme imzalatmazlar. Özellikle çocuk sahibi olacak mısınız, olmayı düşünüyor musunuz? Hamile misiniz? Kaç yıl sonra çocuk sahibi olmayı

planlıyorsunuz? Siyasi parti üyeliğiniz var mı? Sendika veya dernek üyeliğiniz var mı? Bunlar soruluyor. Biz de uyandık artık hepsine yok diyoruz aksi halde işe alınmama durumumuz var... (Sibel)

Katılımcıya yöneltilen "*çocuk sahibi olmayı düşünüyor musunuz? Hamile misiniz? Kaç yıl sonra çocuk sahibi olmayı planlıyorsunuz?*" gibi sorular, tıpkı Pearson'ın (1994: 350) Meksika sınırındaki sanayilerde çalışan kadınlara uygulanan hamilelik testi mantığı ile benzeşmektedir. Her iki uygulamada da amaç aynıdır: işveren işin aksamasını istemez. Çünkü kadınlar çocuk sahibiyse ya da hamile kaldıysa işten ayrılabilir. Bunun nedeni, ataerkil toplumsal ilişkiler gereği, çocukların bakımı, beslenmesi ya da eğitimi gibi çocuk yetiştirme sorumluluklarının kadınlarda toplanmasıdır.

İşe alma süreçlerinde etkili olan cinsiyete dayalı ayrışma, kadın ve erkeklerin bir işi yapabilmek için yetenekli olup olmadıklarından daha ziyade işçilerin iş için uygun olup olmadığını belirlemektedir.

Garson kadın alacaklarsa fiziki görüntüsüne bakıyorlar. Bir beden pazarlama boyutu var. Giyimine, her şeyine kadar karışıyorlar. Çalışma arkadaşları anlamında da kadınlar çok sıkıntı çekebiliyorlar. Kadının fiziki güçsüzlüğü çok kullanılıyor. Kadın patates çuvalını kaldıramıyor ya, bunu da mutfağa aldılar diyebiliyor. Toparlama, temizlik işleri daha çok kadınlara yükleniyor. Genel olarak kadınlar her ay özel durumu sebebiyle verimli çalışmıyor, normal olarak bu çalışmadığı durumlarda da iş yoğunluğu var işin yetişmesi lazım. Bu yüzden oradaki kadın arkadaşlara yükleniyor, cinsiyetçiliği ön plana çıkarılıyor... (Hasan)

Görüldüğü üzere, kadınlar fizyolojik özellikler üzerinden çalışma arkadaşlarının ayrımcılığına maruz kalmaktadır ve kadınlar mutfak, güvenlik, bahçe düzenleme, teknik gibi bazı iş alanlarından dışlanmaktadır. Çünkü bu alanlar erkeklere özgülenmiş ve fiziksel güç gerektiren alanlar olarak görülür ve kadınların bu alanlarda verimli çalışamayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla, ataerkil ideoloji kadın ve erkekleri, toplumsal cinsiyet rolleri perspektifinde, kadın ve erkeklere özgülenmiş departmanlara yerleştirmektedir. Bu durum, kadın emeğinin değersizleşmesine neden olmaktadır. Ön büroda çalışan katılımcı, esasında nitelikli olan kadın iş arkadaşının, niteliğe bakılmaksızın kendisine uygun görülen santral bölümünde çalışmasını, aşağıdaki gibi değerlendirmektedir:

Ön büroda mesela santral erkek göremezsin, kadın açacak, kadının hoş bir sesi var. Ön büroda kadınlar olur; vitrin, görsellik vb. vitrin yani. Burada yetersizseniz vitrin olabilirsiniz değil,

hakikatten yeterli kadınlar da var, yabancı dili var, okulunu okumuş ama sen santral olacaksın diyor... (Bulut)

Sezonun sonuna doğru kimlerin kalacağı hayati bir öneme sahiptir. Çalıştığım otelde de ilk işten çıkarılanlar kadınlar olmuştur. Yabancı uyruklu göçmenlerin bir kısmı otel kapanmadan yaklaşık bir hafta önce ülkelerine gönderilmiş, geri kalan kısmı ise işverenin talepleri doğrultusunda ve göçmenlerin bu talebe onay vermesi çerçevesinde sezonu daha geç kapatan çalışmış olduğum otelin diğer şubesi olan Kemer'deki otele gönderilmiştir. Otelde en son şefler ve üç erkek garson kalmıştır. Katılımcının ifadelerinin yanı sıra geçen yıl olduğu gibi bu yıl da otelden en son ayrılanlar arasında olan İhsan bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Bu gördüğün restoran içindeki tüm masa ve sandalyeler, dolaplar, servantlar, gördüğün her şeyi kaldırıyoruz. Hepsini depoya taşıyoruz. Çünkü her yıl otel tadilata giriyor. Mesela bu sene bu bar (restoran) tamamen yıkılacak ve lobi barla birleştirilecek. O yüzden otelde en son hamallık yapsın diye erkek işçiler çıkartılır... (İhsan)

Otel Kasım ayında kapanıyor. Eylül ayında personel azaltmalarına gidilirken eve bakan, ekmek götüreren erkek anlayışıyla ilk kadınlar çıkarılıyor işten. Ancak bakıyoruz ki eve ekmek götürmekle alakası yok, mutfaktaki dolaplar kaldırılacak ustabaşı diyor ki, kadın dolabı kaldıramaz. Hatta bu bazen denilmiyor bile çünkü, sezon başında kimin çıkacağı kimin kalacağı belli...(Hasan)

Ataerkil ideolojinin yalnızca işlerin dağılımında değil, aynı zamanda sezonun sonuna doğru kimlerin ilk olarak işten çıkarılacağı üzerinde de etkili olduğu ve "eve ekmek getiren erkek" klişesine göre turizm sezonu sonunda ilk işten çıkarılanların kadınlar olduğu yalnızca görüngüden ibarettir. Görüngünün arkasındaki gerçeklik ise, sermayenin erkek işçileri üretim sürecinde daha fazla tutup çalıştırabilmek ve sömürebilme. Dolayısıyla, neden en son işten çıkarılanların erkek işçiler olduğu sorusunu cevaplayabilmek için başvurulan ataerkil ideoloji sorunlu bir argümandır. Sibel bu durumu şöyle özetlemektedir:

Aslında patronların kadın erkek diye ayırdıklarını düşünmüyorum. Kimi çok sömürebiliriz, kimi daha çok çalıştırıp kimden daha fazla yarar sağlayabiliriz derdindeler. Bence bu sınıfsal bir durum. Tabi ki kadın olmanın dezavantajları var ama erkekler de işsiz kalıyor, onlar da mobbinge maruz kalıyor, kötü ve ayrımcı dile maruz kalıyor... Bunun kadın erkek değil de işçi olmanızla alakalı olduğunu düşünüyorum. Sizi hiç bir zaman umursamıyorlar. Sizi bir üretim mekanizması olarak görüyorlar. (Sibel)

Son tahlilde, sermaye, erkekleri üretim sürecinde daha fazla tutup sömürebilmek; kadınları ise düşük için ücretli ve savunmasız bir işgücü kaynağı olarak yaratabilmek için patriarkal ilişkilerin avantajlarını kullanır. Bunun yolu ise emek sürecinin cinsiyete dayalı ayrışmasıdır.

3.3.3.4. Emek Sürecinde Denetim

Turizm emek süreci teknoloji ile dönüştürülemeyecek bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla, teknolojik yenilik düzeyi oldukça düşüktür. Bu durum çalışmayı gerçekleştirdiğim otel için de geçerlidir. Otel orta düzeyde teknolojik gelişime ayak uydurmuş durumdadır. Bu bağlamda güvenlik görevlileri, şefler ve otelin mimarisine göre dizayn edilmiş aynalar emek sürecinde Friedman'ın doğrudan denetim olarak ifade ettiği denetim araçları olarak bulgulanmıştır.

Güvenlik görevlileri personel girişinin olduğu alanda ellerinde dosyalarla giriş ve çıkış denetlemesi yapmaktadır. O gün için işe gelenleri ya da gelmeyenleri ellerindeki dosyalara işaretlemektedirler. Aynı serviste gelip-gittiğim ve aynı bölümde çalıştığım iş arkadaşşıma bunun nedenini sorduğumda şöyle bir açıklama yaptı:

Önceden böyle bir şey yoktu. Ama çok büyük bir kaza oldu hatta haberlere filan çıktı. Orada ölenler oldu, ölenlerden bazıları bu otelde çalışıyormuş galiba bir karışıklık olmuş filan. İşte bu yüzden kimin işe geldiğini kimin gelmediğini böyle kontrol ediyorlar... (Esra).

Mesai bitiminde bir kadın bir erkek güvenlik görevlisi, personel çıkış kapısında bekliyor ve kadın güvenlik görevlisi kapıdan çıkanların isimlerini soruyor, erkek güvenlik görevlisi de söylenen ismi işaretliyor. Güvenlik görevlisi kadın elinde çanta ya da poşet olan kişilerin eşyalarının içine tek tek bakıyor. Onur kırıcı bu davranışın nedeni otelden herhangi bir şey çalınıp çalınmadığının kontrolü. İşçilere güvensizlik öyle bir hal almış ki, servis esnasında tanışıp sohbet ettiğim yaşlı bir çiftin bana aldıkları hediye evime götürebilmek için bile önce şefimden sonra bölüm müdürümden izin almak ve bu izni güvenlik personeline iletmek durumunda kaldım. Aksi halde hediye otelden çıkarmam mümkün değildi.

Bazı büyük otellerde, giriş çıkış kontrolü teknolojik araçlarla gerçekleştirilmektedir. Örneğin daha önce başka otellerde çalışmış olan katılımcılardan bazıları işe giriş çıkışların parmak okuyucu ile yapıldığını belirtmiştir. Bu bağlamda teknolojik gelişime ayak uydurmuş olan otellerin çalışanlar üzerindeki denetiminin de

teknolojiye uyarladığı görülmektedir. Bu Edwards'ın (1979), teknolojinin imkanları ile yürütülen teknik denetim olarak adlandırdığı denetim biçiminin örneğini oluşturmaktadır.

Çalışanların gözetlenmesi etkili bir denetim uygulamasıdır. Bunun için yönetim teknolojiden yararlanarak otelin her köşesine güvenlik kameraları yerleştirmiştir. Güvenlik kameraları üretim noktasında baskıyı var etmek için kullanılan elektronik bir denetim aracı olarak kullanılmaktadır. Böylece, kameralar aracılığıyla sürekli izlendiklerini düşünen işçilerin üzerinde panoptikonik bir denetim sağlanmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, üretim noktasında işçiler asıl işverenle iletişim kurmaz, işveren yerine hukuki karşılığı işveren vekili olan idarecilerle etkileşim içindedirler. Bu yöntem, üretim sürecinde işçi üzerinde denetim sağlanabilmesini kolaylaştıran stratejik bir yöntemdir. Otelin kat hizmetleri çalışanlarının temizledikleri odalar şefler tarafından denetlenmektedir. Nitekim restoran içerisinde de şef sürekli çalışanları gözetlemektedir. Dolayısıyla, işveren vekili konumundaki şefler, işverenin emek sürecinde işçi üzerinde baskı uygulamasına olanak sağlayan bir denetim aracıdır. Ancak, şefler işçi üzerinde denetim kurarken, otel müdürü ve kısım müdürleri de şefler üzerinde baskı kurmaktadır. Dolayısıyla emek sürecinde denetim hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Örneğin, restoran bölümünde, yemek servisinin yapılacağı saatlerden 15-20 dakika önce restoran müdürü ve aşçı başı restorana gelerek bizzat teftiş yapar. Hatta otelin üst yönetiminden birileri gelecekse ya da o gün için önemli misafirler varsa bizzat otel müdürü de gelerek restoran içerisinde denetleme yapar. Halihazırda şefler tarafından kontrol edilen çalışan kıyafetlerinden masa düzenine, açık büfedeki yemeklerin görünüşü ve tadından restoran temizliğine kadar bütün her şey teftiş edilir. Herhangi bir aksaklık karşısında, şefler ve işçiler sert bir biçimde azarlanmaktadır. Bu sertlik, emek sürecinde çalışanlar üzerinde baskı kurmanın bir aracıdır.

Emek sürecinde şefin denetim uygulayışındaki kimi pratiklerin mevcut araştırmalardan farklı yönler çizdiği gözlemlenmektedir. Bu araştırmada gözlemlenen özgün durum, şefin kendisine işçiler arasından kadro vaadinde bulunduğu bir çalışanı seçmesidir. Şefler, işçilerle kurdukları ikili ilişkilerde bazı işçilere onları kadroya alacağı vaadinde bulunmuş ve bu işçilerin diğerlerini denetlemesini sağlamıştır. Bu işçiler, şefin gizli elemanları olarak işçiler arasında gezinir ve şefin işçiler arasındaki gözü kulağı olur. Bu işçiler, şeflere muhabirlik yaptığı için diğer işçiler tarafından pek sevilmez ve "ispiyoncu" olarak nitelendirilir. Şeften sonra, şefin olmadığı zamanlarda işçilerden

sorumlu olan kişi, '*şefin adamı*' ya da '*ajan*' olarak nitelendirilen bu kişilerdir. Dolayısıyla, emek sürecinde gözlemlenen '*ispiyonculuk*' yönetime eşi benzeri olmayan bir denetim imkanı sağlamış olur. Yönetim ve işçi arasında ispiyonculuk olarak gözlemlendiğimiz bu gizil ilişki dolayısıyla bu denetim biçimi "*gizil denetim*" olarak kavramsallaştırılmıştır. Yöneticiler ile işçiler arasında kurulan bu gizil ilişkinin, bir yandan işçiler arasında rekabeti tetiklemesi diğer taraftan işçi sınıfı içinde bölünmelere neden olarak sermaye karşısında kolektif işçi direnişini zayıflatması, bu denetim yöntemini diğer basit denetim unsurlarından ayırmaktadır.

Üretim noktasında şefin, işçileri denetim altında tutmasının bir aracı da, aynalardır. Hizmet üretiminin gerçekteşiği restoranın bütün duvarları aynalarla kaplıdır. Restoranın mimari yapısı sebebiyle restoran içindeki bazı alanlar şeflerin görüş alanının dışında kalmaktadır. Örneğin restoranın sağ tarafında kalan kolunun yanına yerleştirilen servant orada bir işçinin olup olmadığını gizlemektedir. Ancak şefler aynalardan yansıyan görüntüler ile işçilerin o gizli alanlarda bir araya gelmesini engellemektedir. şef istediği her zaman aynaları kullanarak üretim sürecine müdahale edebilmektedir. Bu durum işçiler açasından sürekli gözetleniyormuş hissi yaratmaktadır ve tıpkı kameralar gibi panoptikonik bir denetim etkisi yaratmaktadır.

İşverenin, üretim sürecinin yürütülmesi ve işyerindeki tüm denetimi ele geçirebilmesi için, sistemli bir biçimde kurallar, ödül-ceza uygulamaları, memnuniyet formları ve web sitesi gibi araçları kullandığı gözlemlenmiştir. Bunlar, Edwards'ın (1979: 20), işyerinin sosyal yapısına ya da işyerindeki toplumsal ilişkilere gömülü olduğunu ve işyerindeki hiyerarşik gücü kurumsallaştırdığını ifade ettiği bürokratik denetimin somut bir örneğini oluşturmaktadır.

Üretim noktasında bazı kurallar vardır, bu kurallar son derece katı ve uyulması zorunlu kurallardır. Bu kuralların otele ait kurallar olduğunu vurgulayan işveren kurallara uyulması zorunluluğu sebebiyle işçilerin bu duruma rıza göstermelerini beklemektedir. Kural ihlalinin söz konusu olduğu durumlarda şefler, cezalandırılma konusunda tam yetkiye sahiptir. Yeme ve içme departmanının restoran bölümünde gözlemlenen kurallardan bazıları şunlardır; restoranda yemek servisinin başladığı anda tüm dikkatinizi müşterilere vermeniz gerekmektedir. Bu üretim süreci içerisinde oturmak, iş arkadaşlarıyla yan yana gelmek, konuşmak yasaktır. Böyle bir durum karşısında şef hemen yanınıza gelerek grubu dağıtmaktadır, meeting denen değerlendirme

toplantılarında servis esnasında yan yana gelerek konuşulmaması gerektiğine dair sık sık hatırlatmalarda bulunur, kural ihlali yapan kişileri zaman zaman diğer iş arkadaşları arasında aşağılamaktadır. Üretim noktasında yasak olan bir diğer durum ise, emek sürecinde sakız çiğnemek, bir şeyler yemek ve içmektir. Bu durum hem müşterilere karşı hem de üstlere karşı saygısızlık olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer yasak ise, mesai bittikten sonra otelde bize ayrılan (personel giriş kapısı ile servise bindiğimiz alan) alanın dışında dolaşmamız ve görünmemizdir. Örneğin otelin ana giriş kapısında sivil olarak bulunamaz ve misafirlerle sivil olarak selamlaşıp konuşmazdık aksi halde güvenlik görevlileri tarafından uyarılırdık.

Bir diğer ve en önemli kural ise, iş esnasında telefon ile ilgilenmektir. Buna dair yapılan bir gözlemde, bir göçmen işçinin servis esnasında telefonla ilgilendiğini gören şef, işçinin kural ihlali yaptığı gerekçesiyle Kırgızistan'a gönderilmesine karar verilmiştir. Cezanın bu kadar ağır olmasının bir sebebi o gün restoranda genel müdür, koordinatör ve misafirlerinin bulunması, diğer sebebi ise ceza alan işçinin daha önceden de benzer şekilde bir davranış sergilediği için telefonun geçici bir süreliğine elinden alınarak bu davranışı tekrarlamaması yönünde uyarılmasıdır. Daha sonra, işçinin memleketine gönderilmesinden vazgeçilmiş ve bu kural ihlali işçinin bir haftalık izinlerinin iptal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Aksi takdirde işçi tüm yol masraflarına katlanmak durumunda kalarak memleketine dönmek zorunda kalacaktı. Bu örnekte görüldüğü gibi, göçmenler güvencesiz konumlarının bir sonucu olarak daha ağır bir baskı ile karşı karşıyadırlar.

Turizm sezonun yoğun olduğu dönemlerde otel yönetimi vasıfsız, eğitimsiz, deneyimsiz demeden tüm işçileri istihdam etme çabası içine girmektedir. Onlar için bir işçi bile çok önemlidir. Dolayısıyla, işveren yüksek sezonda, otelin potansiyel müşteri oranına göre zaten az olan işçi sayısını daha da azaltmak istememektedir. Çünkü bu, turizm hizmetlerinin aksamasına ve dolayısıyla otelin imajına olumsuz yansıtacaktır. Bu nedenle işçiye verilen ağır ceza işten çıkarma amacından çok diğer işçiler üzerinde denetim ve baskı kurmanın bir aracıdır. Öte yandan şefin müdürlerle konuşarak işçinin ülkesine gönderilmesini engellemiş olması, bir yandan işçilerin minnetini kazanmasını diğer yandan da işçiler arasında güven tazelemesini sağlamıştır.

İşçi üzerinde denetim kurmanın bir başka aracı da performans değerlendirmenin bir aracı olan "müşteri memnuniyeti" formlarıdır. Odalara bırakılan bu formlar müşteriler

tarafından doldurularak tekrar odaya bırakılmaktadır. Performans değerlendirmenin bir aracı olan "müşteri memnuniyeti" formları bir yandan denetim aracı olarak kullanılırken diğer yandan da çalışanlar arasında yoğun rekabete neden olmaktadır.

Arkadaşlar arası rekabet var. Aylık personel seçimi oluyor, ödüllendirme oluyor. Anketler güzel doldurulup resepsiyona bırakılmışsa bunları müdür kontrol ediyor departman olarak karar veriyorlar hangi çalışan iyi çalıştıysa takdir aldıysa ödül veriliyor. Aynı personeli olarak seçiliyoruz. Arma takılıyor bir ay armayla geziyoruz bir de ödül olarak altın veriyorlar... (Hale)

İşgücü devir hızının yüksek olduğu turizm sektöründe çalışanları üretim sürecinde daha fazla tutabilmek, devamlılığını sağlayabilmek için işveren bazı motive edici uygulamalara başvurmaktadır böylece işçilerin rıza göstermelerini beklemektedir. Katılımcılar bayramlarda verilen ikramiyeler ile bahşişlerin en etkili motive aracı olduğunu sık sık tekrarlanmaktadır. Aynı zamanda bazı otellerde çalışanlara verilen ramazan paketleri de çalışanları motive edici araçlardan bir başkasıdır.

İnsan kötü oluyor. Sürekli robot gibi hep aynı şeyi yap aynı şeyi yap.. Ama odalardan aldığımız bahşiş bizi motive ediyor. Bazı eğlenceler yapılıyor idare, mesela bunlar motive ediyor... (Melek)

Emek sürecinde işçi üzerinde denetim kurmanın bir başka yolu da, özellikle kat hizmetlerinde çalışan işçilere her sabah hangi katlarda hangi odaları temizleyeceklerine dair şefleri tarafından verilen rapordur. İşlerin nasıl yapılacağı, ne kadar sürede yapılacağı yönetim tarafından planlanmakta ve böylece işlerin hızlı ilerlemesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Buradaki amaç, yapılan iş üzerinde hiç bir kararı işçiye bırakmamak ve böylece daha kolay denetim uygulamaktır.

Saat 08:00'de müdürün karşısında olman lazım. Şef herkesin görevinin yazılı olduğu raporları dağıtır. Raporunu aldıktan sonra, raporunda boş oda varsa 'check out' diyoruz biz ona önce orayı temizliyorsun önce, sonra öbür odalara geçiyorsun sırayla akşama kadar temizliyorsun. Mesai bitiminde yaptığın işlerin raporunu şeflerine teslim ediyorsun... (Melek)

Turizm emek sürecinin kontrolünde esnek istihdam, taşeronlaşma, işsizlik gibi esnek emek piyasası dinamikleri belirleyici rol oynamaktadır. İşsizlik kapitalist sistemin mihenk taşlarından biridir. İşsizlik artarak devam etmektedir ve bu hali ile yedek işgücü ordusunu sürekli kılmaktadır. Kadınların, çocukların, göçmenlerin işgücü piyasasına dahil olması ile yedek işgücü rezervi genişlemekte ve işçiler arasında yoğun rekabete neden olmaktadır. Yedek işgücü ordusunun varlığından yararlanan işveren, işçilere işi

kaybetme kaygısı yaşatarak, üretim sürecinin olası tüm değişikliklerine katlanacak uysal, esnek, itaatkar bir işgücü elde etmeye çalışmaktadır. İşçilere her an işlerini kaybedebilecekleri korkusu yaşatılarak, iş garantilerinin olmadığı ve yerlerine geçecek başka insanların hazır beklediği sürekli olarak hatırlatılmaktadır. Dolayısıyla işsizlik baskısı ve güvencesizlik, turizm emek sürecinde bir yandan baskıyı yaratırken diğer yandan bu baskıya ve çalışma koşullarına çalışanların rıza göstermesini sağlamaktadır.

Sermaye sınıfı senin aşçı olmanı istemiyor bir yerde öyle bir niyeti yok umurunda da değil. Sen yapamazsan başka birini çağırırım en fazla bir ay uğraşır ve yapar diyor. O maliyet açısından baktığı için senin bir şeyler yaratman, hamurla sosla uğraşman onun umurunda değil. Çünkü elinde bir gelecek kaygısı var bu korku işverenin bir denetim mekanizması oluyor ve uyguluyor. İnanılmaz derecede denetim altındayım şu an çalıştığım yerde... (Hasan)

Doğudan gelen insan karın tokluğuna çalışıyor. Onlarda şu mantık var ikametgahım belli olsun, kaldığım yer belli olsun gerisi önemli değil. Ama çok fazla çalışıyorlar onlar öyle çalıştığı için de bizim değerimiz düşüyor. Çünkü biz diyoruz ki, hayır biz 8 saat çalışırız onlar da diyor ki yoo benim için fark etmez ben isterseniz 24 saat çalışırım. Burada kazanan patron oluyor...(Fahriye)

Nitekim işsizlik, Türkiye'nin işgücü piyasasını da tehdit etmektedir. TÜİK'in (2020) son açıkladığı verilere göre işsizlik oranı %13,8'dir. İşsizlik herkesi etkilediği gibi turizm işçilerini de etkilemektedir. Yapılan görüşmelerde ve doğrudan gözlemlerde, çalışanların turizm sektörünün kötü çalışma koşullarında çalışmaya devam etmelerindeki temel etkenin işsizlik baskısı olduğu bulgulanmıştır. Burawoy (2015)'in ifade ettiği gibi, emek gücünü satmaktan başka yolu olmayan turizm işçilerinin piyasa despotizmi altında baskıya maruz kaldıkları, piyasa despotizminin ise işçinin rızasını sağladığı söylenebilir.

Hizmetler sektörü içerisinde yer alan turizm sektörünün emek yoğun yapısı ve talep yönlü bir hizmet sunumu gerçekleştirilmesi insan faktörünü ön plana çıkarmaktadır. Aynı zamanda üretim ve tüketimin aynı anda gerçekleşmesi başka bir ifadeyle müşteri odaklı hizmet sunumu toplam kalite yaklaşımını bir denetim aracı haline getirmektedir. Otel için en önemli unsur, kaliteli hizmet sunumudur. Bu nedenle şefler sık sık güler yüzlü ve bakımlı olmamız, parfüm kullanmamız konusunda bizleri uyarmaktaydı. Aksi halde müşteriler gerek sosyal medya üzerinden otelin sayfasına gerekse insanların seyahatleri ve otel konaklamaları ile ilgili yorumlarda bulunabileceği web sitelerine³⁶ yaptıkları

³⁶ Bakınız: Tripadvisor, Holidaycheck, Zoover, Booking.com.

yorumlar otel yönetimi tarafından takip edilmekte ve özellikle kötü yorumlar karşısında işçiler üzerindeki baskı artmaktadır.

İşçinin, işverene bağımlılığının arttırılmasında ve hegemonik olarak yeniden tesis edilmesinde insan kaynakları yönetimi ve toplam kalite uygulamaları etkilidir. Bu uygulamalar işçinin kendi kendini denetlemesini sağlamaktadır. Ayrıca otel çıkarlarının herkesin ortak çıkarı olduğu düşüncesi başka bir ifadeyle 'biz' anlayışı işçilerin rızasını sağlamanın bir yolu olarak görülmektedir. Bu bağlamda yarattıkları firma kültürü ile üretim sürecinde hegemonik denetimi tesis etmeye çabalamaktadırlar. Burada hegemonik firma kültürü rızayı ifade etmektedir. Son tahlilde turizm sektöründeki, turizm üretim rejimini, Buroway'ın (2015) geliştirdiği fabrika rejimi tipolojilerini kullanarak tanımlayacak olursak; yalın sömürgeci mekanizmalarla işleyen piyasa despotizmi ile hegemonik toplumsal ilişkilere yaslanan hegemonik despotizmin varlığından söz edilebilir.

3.3.4. Çalışma ve Yaşam Koşulları

Turizm sektöründeki işgücü piyasasını ve çalışma koşullarını belirleyen en baştaki şey sektörün mevsimlik karakteridir. Turizm sektörünün yapısal bir özelliği olan mevsimsellik, turizm mevsimi olarak da adlandırılmaktadır. Turizmin mevsimsel yapısını belirleyen iki önemli değişken vardır. Bunlardan birisi, genel olarak yaz aylarının tatil için elverişli zamanı oluşturması, ikincisi ise, kitle turizminin turizm pazarına egemen olan güçler tarafından 3S (Sun, Sand, Sea) deniz-kum-güneş kaynaklarının kullanıma uygun olduğu kıyı kesimlerine doğru yoğunlaştırılmasıdır (Aykaç, 2009: 30; Roney, 2018). Talebin yılın belli zamanlarında (Mayıs-Ekim) artması, turizm faaliyetlerinin bu zaman diliminde yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Buna göre, turizm sektöründe üretimin doğası ve emeğin yapısı, talebe ve mevsim koşullarına bağlı bir niteliğe bürünmektedir.

Sermaye sınıfının, dünya piyasasındaki rekabet baskısından dolayı küresel düzeyde rekabet edilebilirliğini arttırabilmesinin yolu emek maliyetlerini azaltmaktan geçer. Turizm sektöründe de, benzer bir durum söz konusudur. Oteller yoğun rekabet ortamında ayakta kalabilmek için emek maliyetlerini düşürme yoluna gitmektedir. Turizm sektöründe emek maliyetlerini düşürmenin ilk yolu, herkesin yetenek ve bilgi temelinde uzmanlaşmasıdır, başka bir ifadeyle esnek uzmanlaşmadır. Esnek uzmanlaşma

temelinde işgücü kafa-kol yani çekirdek-çevre işgücü olarak birbirinden ayrılmaktadır. Bu yöntem, turizm sektöründe, özellikle, konaklama işletmelerinde, kadrolu (çekirdek) işgücü ve mevsimlik/geçici (çevre) işgücü ayrımı olarak uygulanmaktadır. Bu ayrım, turizmin mevsimsellik özelliğinden kaynaklı olarak yaşanabilecek talepteki değişimler karşısında, turizm işletmelerine hızlı ve kolay bir şekilde işgücü hacmini değiştirebilme kolaylığı sağlamaktadır. Ayrıca, otel yönetiminin vasıflı işçiye olan bağımlılığını da azalacaktır. Buna göre, turizm sektöründe sermaye sınıfının, aynı miktarda sermaye ile daha fazla emek gücü satın almak için, nitelikli işçiler ile az nitelikli işçileri, erkek işçiler ile kadın işçileri, yetişkin işçiler ile çocuk işçileri, yerli işçiler ile göçmen işçileri değiştirebilme olanağına sahip olacaktır. Bu sebeplerden, işçi sınıfının bir taraftan sermaye birikimini üretirken diğer taraftan ürettiği bu sermaye birikimi ile kendisinin görelî nispi artık nüfus haline getirilmesinin araçlarını da ürettiği sonucuna varılabilir. Dolayısıyla, esnek uzmanlaşma diye hayata geçirilen şey işçilik maliyetlerini düşürmeye ve emeğin kutuplaşmasını sağlamaya yönelik stratejiden başka bir şey değildir.³⁷

Katılımcılara yaptıkları işlerin bir nitelik gerektirip gerektirmediği sorulduğunda; temizlik departmanında çalışanlar işin niteliği olarak; el çabukluğu, güler yüz, az da olsa dil, sessiz ve dikkatli olmak, hijyenik ve güçlü olmak gerektiğini; baristalık yapan Deniz güler yüz, dil ve donanım gerektirdiğini; restoran ve ön büro için fiziksel görünüş, güler yüz, dil (özellikle ön büro için) gibi cevaplar vermişlerdir. Katılımcıların verdiği cevaplar çerçevesinde turizm sektöründe işin niteliklerinin departmanlar arasında farklılık gösterdiği ancak tüm departmanlarda güler yüzlü olmanın beklendiği gözlemlenmiştir. Katılımcının şu ifadeleri de departmanlar arasında nitelik farkına atıf yapmaktadır:

Turizmde en nitelikli departman bence resepsiyon, mesleki vasıf ve nitelik olarak mutfak ve f&b. En niteliksiz olan grup temizlik işçileri. Çünkü pratiklik ve el çabukluğu zamanla kazanılan bir şey... (Hasan).

Turizm sektörünü sadece vasıfsız işgücü talep eden bir sektör olarak düşünmek yanıltıcıdır. Özellikle teknik servis gibi alanlarda belirli düzeyde eğitilmiş işgücüne de gereksinim duyulmaktadır. Ancak bu alanlarda istihdam edilen işgücünün ağırlıklı olarak erkek işgücünden oluştuğu saha araştırmasında gözlemlenmiştir.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hacer Ansal, Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar, http://www.birlesikmetal.org/kitap/kitap_99/1999-3.pdf, Erişim, 29/01/2020.

Bir taraftan, üretiminin mevsimsel doğasından kaynaklı işgücü talebinin istikrarlı bir yapıdan uzak olması diğer taraftan emek-yoğun bir sektör olması gibi nedenlerle, turizm işgücü talebinin genel olarak vasıf gerektirmeyen alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Turizm sektöründe niteliksiz ya da düşük nitelikli işgücü kıtlığının giderilmesine yönelik göçmen, çocuk ve kadın işçilerin vazgeçilmez bir işgücü kaynağı oluşturmaktadır. Nitekim, gerek görüşmecilerden elde edilen verilere gerekse saha araştırmasında gerçekleştirdiğim gözlemlere dayanarak kadınların ve göçmenlerin ağırlıklı olarak vasıf gerektirmeyen alanlarda istihdam edildiği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda turizm sektöründe emek maliyetlerini düşürmenin bir diğer yolunun, sektörde ağırlıklı olarak vasıfsız ya da yarı vasıflı kadın, göçmen ya da çocuk işçi istihdam etmek olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, bu işgücü kaynaklarına talep yaratan bir diğer önemli neden de, bu işgücünün üretken, uysal ve ucuz yedek işgücü kaynağı arayışlarına son derece ideal bir çözüm olarak görülmesidir.

Marx, kapitalist birikimin, sermayenin sürekli olarak genişleyebilmesi amacıyla, sermayenin değişen gereksinimlerini karşılamaya yönelik, her an sömürülmeye hazır bir emek kaynağı yarattığını ifade etmektedir (2016: 592-619). Yaratılan bu nispi artı-nüfus ile çalışmakta olan işçinin aşırı çalışması, işçi sınıfının yedek olan kısmını büyütmede, diğer taraftan, işçi sınıfının yedek kısmının rekabet yoluyla çalışan kısım üzerinde baskı yaratması, çalışan işçilerin sermayenin isteklerine boyun eğerek sermaye diktası altına girmesine neden olmaktadır. Böylece işçi sınıfının pazarlık gücü azalır ve çatışma alanları yaratılmış olur. Bu yedek işgücü ordusu ulaşılabilir, toplumsallaşmış, disiplinli, istenen özelliklere sahip - esnek, uysal, manipüle edilebilir ve gerektiğinde vasıflı - olmalıdır (Harvey, 2014: 68). Buna göre, göçmen, kadın ya da çocuk emekçileri nispi artı-nüfus kaynakları olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü bu işgücü kaynakları, turizm üretim sürecinde talebe bağlı olarak kâh işten atılmakta, kâh büyük kitleler halinde tekrar işe alınmaktadırlar. Bu durum turizm üretim sürecinde, görece artık nüfusun akıcı biçimde var olduğunun kanıtıdır. Bu çerçeveden, turizm işgücü piyasasında kadın, çocuk ve göçmen emek istihdamına artan talebin arka planında; bu emek güçlerini yedek işgücü ordusuna katarak işgücü rezervlerini genişletmek yatmaktadır. Böylece yedek işgücü ordusu, mevcut işgücü üzerinde baskı kurmak, üretim maliyetlerini ve ücretleri düşürmek, işçi sınıfını kendi içerisinde bölmek, korumasız, uysal ve esnek bir işgücü kaynağı oluşturmaktadır. Bu durum kapitalist ekonomi içinde iki işlevi yerine getirmiş olur; birincisi, büyüme ve genişleme dönemlerinde üretime çekilebilecek, kriz

dönemlerinde sokağa atılacak sürekli kullanıma hazır bir işgücü potansiyeli oluşturmasıdır. İkincisi ise, sürekli kullanıma hazır bu nispi artı-nüfusun işgücü piyasasında rekabet ortamı yaratarak işçi sınıfını ve kazanımlarının denetim altında tutulmasını sağlamaktır. Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi, araştırma örnekleme içerisinde kadın işçilerin örneklem kitlesinin nicel büyüklüğünü oluşturduğu göz önüne alındığında, turizm sektöründe, yedek işgücü kaynağı olarak kadın işçi çalıştırmanın, tarihsel olarak kapitalist birikim açısından emek sürecinde yerine getirdiği işlev, emek maliyetlerini düşürmektir diyebiliriz.

Gerek çalışmış olduğum süre boyunca yaptığım gözlemlerden yola çıkarak gerekse örneklem kitlesinin nicel büyüklüğünü temsil eden turizm işçilerinin göz önüne alınması ile işçilerin büyük çoğunluğunun sezonluk olarak istihdam edildikleri söylenebilir. İşçi ve işveren arasında kurulan ilişkinin niteliğine baktığımızda, çevre işgücü olarak sezonluk istihdam edilen işçilerin 4857 Sayılı İş Kanununun 11. maddesinde tanımlanan belirli süreli iş sözleşmesi imzaladıkları gözlemlenmiştir. Bu durum, şehir merkezindeki otellere kıyasla daha çok kıyı şeridinde yer alan otellerde gözlemlenen bir durumdur. Şehir merkezindeki oteller, tüm yıl boyunca (yazlı-kışlı) hizmet sunumuna devam ettiği için burada gözlemlenen istihdam biçimi daha çok belirsiz süreli iş sözleşmesinin imzalandığı kadrolu istihdamdır.

Turizmin mevsimsel yapısı, sektörde çalışan işçiler açısından, özellikle de mevsimlik/geçici işçiler açısından güvencesizlik yaratmaktadır. İşçiler ortalama altı ay turizm sezonunda çalışırken diğer altı ay başka işlerde çalışmak durumunda kalmaktadırlar. Bu durum üretim ilişkilerinde güvencesizliğin temel sebebini oluşturmaktadır (Çelik, 2013: 85). Sezon bitiş tarihinin belirsizliği işçiler açısından stres yaratmaktadır. Katılımcı Sibel bu durumu 'sonbahar' metaforu ile ifade etmektedir:

Sonbahar hazan mevsimi derler ya bizimde kasıma doğru yani sonbahardaki yaprak dökümü gibi ekonomik anlamda yaprak dökümü yaşıyorum. İşsizlik süreci çok kötü. Bu kısır bir döngüye dönüyor. 3 yıldır bunu yaşıyorum bunu kırmak için çözüm arıyorum ama yok. Antalya'da turizm maalesef bunu dayatıyor. Kimsenin tercihi olamaz 6 ay çalışıp 6 ay yatmak. Neticede 6 ay çalışmadığımda 6 aylık faturam gelmeme gibi bir durumun olmuyor. Turizm işçileri kasım ve nisan ayında yaklaşık 500-600 bin turizm işçisi, ki ben daha fazla olduğunu düşünüyorum, işinden oluyor. Bir de sezonun sorununu bana yansıtıyorlar. Cv'me baktıklarında çok fazla iş değiştirmişim gibi güvenmiyor. (Sibel)

Katılımcının ifadelerinden de anlaşıldığı üzere; turizm sektöründe istihdamın sezonluk olmasının işçilerin iş ve yaşam pratiklerinde güvencesizlik yarattığı çok açıktır. Buna göre sezonluk çalışmanın işsizliği tetiklediği ve iş güvencesi kaygısı yaşattığı gözlemlenmektedir. İşsizlik kaygısı, işveren açısından, emek sürecinde işverenin işgücü üzerinde sıkı bir denetim uygulamasına yol açar; işveren açısından ise, işsizlik kaygısı yaşayan işçilerin kötü çalışma koşullarına katlanmasına neden olur.

İş akdinin askıya alınması, işçileri mevsimlik çalıştırmanın başka bir yoludur. 4857 sayılı İş Kanununun 22. maddesinde düzenlenmekte olup, taraflar anlaşarak her zaman çalışma koşullarında değişiklik yapmaları mümkündür. Ancak bu değişiklik için işçinin yazılı rızası alınmak zorundadır.

Dünyanın en saçma sistemidir askı sistemi... Otel burada nitelikli elemanı kaybetmek istemiyor bunun içinde bu askı sistemini kullanıyor ama işçi her hangi bir maaş alamıyor, sigortası yatmıyor, kıdemini alamıyor, işsizlik maaşı alamıyorsun. Maaşsız, sigortasız, nitelikli işçileri memnun kaldığı işçileri bünyesinde kalmaya zorluyor..(Sibel)

Turizm sektöründe sezon sonunda iş akdinin askıya alındığı işçinin hizmet sözleşmesi sonraki yıla kadar askıda kalmaktadır. Buna göre işçinin çalıştığı otel bir sonraki yıl işçiyi istihdam etmek zorundadır. Ancak bu süreç zaten zor şartlarda hayatını devam ettirmeye çalışan işçilerin yaşam koşullarını daha da zorlaştırmaktadır. Bu nedenle işçiler bu uygulamayı "*olan dışı*" bir uygulama olarak değerlendirmektedir.

Askıya alma durumu genelde sezonluk işçilere uygulanmıyor. Otellerin kadrolu işçilerine uygulanıyor. Örneğin, otellerin gelirleri düşüyor, kışın da o elemana bakmak istemiyor kaybetmek de istemiyor, diyor ki ben seni askıya alıyorum. Kabul etmiyorum dediğinde o zaman istifanı ver diyor. Böyle olunca kıdemini yarıyor.. Adamı istifaya zorluyor istifa ettiğinde 4 yılını 5 yılını yiyor adamın. Askıya aldın tamam bekleyim de napıyım 6 ay aç mı kalayım. Askıda ne sigorta ne ücret alamaz başka bir işte çalışsa askı yanar olağan dışı bir uygulama var... (Bulut)

Turizm sektöründe esnek çalışma, mevsimselliğin bir yansımasıdır. Buna göre, turizm sezonu içerisinde işçiler, talebin yoğun olduğu zamanlarda istihdam edilmekte, talebin azaldığı durumlarda kolayca işten çıkarılmaktadırlar. Özellikle turizm sektörünün siyasi ve ekonomik koşullardan fazlasıyla etkilenmesi nedeniyle ekonomik kriz

dönemleri, doğa ve terör olayları ya da siyasi anlaşmazlıklar³⁸ gibi durumlar turizm işçileri açısından ciddi sorunlar yaratmaktadır. Bu gibi durumlarda işveren, mevsimlik/geçici işçileri kolayca işten çıkarabilmekte veya merkez işgücünü daha ucuz ve güvencesiz olan işgücü ile değiştirebilmektedir. Bu durum çevre işgücünün yani sezonluk çalışan işçilerin tamamının güvencesiz hale getirilmesine yol açmaktadır.

Rus uçağı düşürüldü 100 bin turizm emekçisi işsiz kaldı. Antalya'da insanlar turizme bağlı olduğu için Antalya'da çok ciddi kriz çıkıyor. Maalesef bütün sektörler turizme bağlı... (Hasan)

2 yıl önce turizm çok kötüydü Türkiye'deki siyasal ortam ve güvensizlik ortamı yüzünden patronların çoğu otel kapattı, kötü etkilendi... (Sibel)

Turizm sezonunda işçiler hangi departman ve statüde iş imkanı bulurlarsa orada çalışma eğilimdedirler. Turizm işçileri, birbirini takip eden sezonlarda, mevsimlik çalışan işçinin bırakın aynı departman ve statüde çalışmasını, aynı otelde dahi çalışmasının sınırlı olduğunun göstergesidir. Katılımcıların ve restoran bölümünde çalışan işçilerin neredeyse tamamı hemen hemen her yıl farklı farklı otellerde çalışmışlardır. Aynı otelde uzun süredir çalışan işçilerin sayısı çok azdır, nitekim bu işçiler de kadrolu işçilerden oluşmaktadır. Bu durum işçilerin çalıştığı departmanlar açısından da benzerlik göstermektedir. Örneğin geçen yıl mutfak departmanında çalışan Elçin bu yıl restoran bölümünde çalışmaktadır.

Otelde ilk gözlemci olarak çalıştım, sonra bir yıl katta çalıştım, sonra başka bir yıl bulaşıkçı oldum en son mutfakta çalışıyorum... (Fazilet)

Mevsimlik turizm işçilerinin, piyasa taleplerindeki değişimi karşılayabilmek için, ihtiyaca göre farklı departmanlarda çalıştırılması ya da departman içinde farklı görevlerde çalıştırılması, işlevsel esnekliğin turizm sektöründeki bir tezahürüdür.

3.3.4.1. Çalışma Süreleri ve Ücret

Katılımcıların tamamı şu an istihdam edildikleri otellerde kayıtlı çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Nitekim otelde çalıştığım süre boyunca kayıt dışı çalışan herhangi bir

³⁸Bakınız:http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ekonomi/634576/Ucak_krizinden_bu_yana_Rus_turist_kaybi_yuzde_84.html#.

işçiye rastlamadım. Bunun nedenin, işverenlerin kayıt dışı işçi çalıştırdığında ödeyeceği cezanın büyüklüğünden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Ancak, daha önce çalıştıkları otellerde kayıt dışı olarak istihdam edildiklerini ifade edenler de çoğunluktadır.

Butik bir otelde çalışırken hem paramı alamama paramın yenmesi, iki maaşımın kalması hem de kayıt dışı çalıştığım oldu. Şimdi çalıştığım yerde böyle bir sorunum olmadı henüz... (Sibel)

Turizm sektöründe çalışma süresi, yasal olarak belirlenmiş 8 saatlik çalışma süresidir. Ancak çalışma süreleri işverenin, daha az işçi çalıştırarak kârlılık ve verimliliğini garanti altına alma isteği doğrultusunda düzenlenmektedir. Bunun turizm sektöründeki en yaygın tezahürü, tam istihdam süresine alternatif olarak ortaya çıkan vardiyalı çalışmadır. Turizm işletmeleri yapısı gereği yirmi dört saat hizmet vermeye odaklı olduğu için olağan iş saatleri dışında da faal olmayı gerektirmektedir. Bu nedenle vardiyalı çalışma düzenine ihtiyaç duyulmaktadır. Vardiyalı çalışmanın işçilerin toplumsal ilişkileri üzerinde yarattığı derin tahribatı katılımcının bu ifadeleri gözler önüne sermektedir:

Turizmde vardiyalı çalışma yaygın. Biri gece biri gündüz çalışan evli arkadaşlarım var. Bunlar birbirini görmüyorlar ki hiç. Ne vardiyaları ne izinleri denk gelmiyor bu yüzden ayrıldılar...(Can)

İş yoğunluğu nedeniyle özellikle kat hizmetlerinde çalışan işçilerin molaları kullanamadığına hatta öğle yemeklerine dahi gelemediklerine şahit olunmuştur. Nitekim Begüm'ün "*ne molası, HK'da mola olmaz*" ifadesi, bu durumu özetler niteliktedir. Özellikle, turist talebinin yoğun olduğu zamanlarda iş yoğunluğu daha da artan kat hizmetleri işçilerinin, işlerini yetiştirebilmek için öğle yemeği ve mola saatlerini kullanamamaları üzerinden, sermayenin yasal çalışma süreleri içerisinde bu işçileri günlük 8 saatten daha fazla çalıştırdıkları söylenebilir.

Turizm sektöründe işçiler asgari ücret almaktadırlar. Asgari ücrete ek olarak; Asgari Geçim İndirimi (AGİ) ve bahşiş gibi ek ücretler de söz konusudur. Sektördeki bahşiş olanakları çalışanlara düşük ücretler verilmesini meşrulaştırmaktadır. Nitekim katılımcıların çoğunluğu, verilen asgari ücrete bahşiş olanaklarının yüksek olması sebebiyle katlandıklarını ifade etmişlerdir. Turizm sektöründe ücretler statüsel olarak farklılık göstermektedir. Örneğin, restoran bölümünde en az ücret alanlar komilerdir, garsonlar komilerden biraz daha yüksek ücret alırken, barmen konumundaki işçiler garsonlara oranla daha yüksek ücret almaktadır. Kadrolu işçiler, şef, garson ya da barmen

statüsünde istihdam edildiği için sezonluk çalışan işçilere oranla yüksek ücret almaktadır. Restoranda kadrolu olan üç ya da dört kişinin haricindeki sezonluk işçilerin, komi statüsünde istihdam edildiği ve asgari ücret aldığı gözlemlenmiştir. Komi olarak istihdam edilen işçilerin, ağırlıklı olarak kadın işçilerden oluştuğu, dolayısıyla restoran bölümündeki ücret farklılıkları üzerinden kadınların, erkeklere oranla çoğunlukla düşük ücretlerle istihdam edildiği bulgulanmıştır. Nitekim benzer bir durumun mutfak bölümünde de geçerli olduğu, mutfak bölümünde çalışan bir kadın işçi ile yapılan görüşmede gözlemlenmiştir.

Görüşmecilerden elde edilen bulgulara göre, işgücü piyasasında geçerli olan en düşük ücret düzeyinde çalışan işçilere bu ücretleri dahi düzenli olarak ödenmemekte ya eksik ödenmekte ya da hiç ödenmemektedir. Emek maliyetini minimize etmeye çalışan işveren böylece emek maliyetini düşürmenin de ötesine geçmektedir.

Bundan önceki çalıştığım otel iflasını açıkladı Antalya'nın en lüks oteliydi. 1,5 aylık maaşım ve tazminatım kaldı alamadım. Eğer tazminatımı alabilseydim evimin kredi borcunu ödeyip bitirecektim... (Fahriye).

Bir önceki çalıştığım otelden uzunca bir süre ücretimi alamadım. 2 yıl boyunca 2 ayda bir 3 ayda bir vermeye başladılar. Son yıl artık 6 ayda bir veriyorlardı ve ben artık pes ettim... (Deniz).

Turizm sektöründe fazla mesaiye sıklıkla başvurulmaktadır. Benim çalıştığım departmanda haftada bir gün zorunlu olarak mesaiye kalma söz konusuydu, üstelik mesaiye kaldığımız sürelerin ücretini alamıyorduk. Katılımcı ifadelerinden de yola çıkarak bu durumun turizm sektöründe yaygın bir durum olduğu gözlemlenmiştir.

Benim şu an çalıştığım yerde mesai durumu yok ama izin de yok. Mutfakta eksik eleman olduğu için izin kullanamıyorum. Daha önceki çalıştığım yerde ise mesaiye kalırdım... (Hasan)

Mesaiye kaldığımızda ya izin olarak alıyoruz yada ücret olarak alıyoruz mesai karşılığını ama bazen mesai karşılığını almadığımız zaman da oldu... (Hale)

Mesaiye kalmak istemeyen çalışanlar iş yerinde şeflerin baskısına ve mobbinge maruz kalmaktadırlar.

Mesela ben yarın mesai yapmak istemiyorum diyemiyorum eğer bunu dersem ertesi gün benim shiftim değişecek, akşama alacak çünkü ben akşam shiftini sevmiyorum. Akşamdan diğer gün sabaha çağıracak, öbürsü gün tekrar akşama alacak... (Deniz)

Sana mesaiye kalır mısın kalmaz mısın diye sorulmaz. Mesaiye kalmak istemezsen ustan sana trip atar. Her zaman yıkadığın patatesi 'şu patatesi yıka gel' der yani bir baskı bir mobbing kurulur. Bir yasa var bir de pratik, belirleyici olan pratik oluyor... (Hasan)

Katılımcı gözlemci olduğum otelde parti gibi herhangi bir rutin dışı etkinlik olduğu zamanlarda, şefler, iş yoğunluğu sebebiyle gündüz vardiyasında çalışan işçilere gönüllü olarak mesaiye kalmak isteyip istemediklerini soruyorlardı. Gönüllü olarak mesaiye kalındığında bu kez ücretinizi alıyordunuz. Ancak şefler bir ya da iki kişinin mesaiye kalmasının yeterli olacağını söylüyorlardı. Normal şartlarda bu durum işçiler arasında bir rekabet unsurudur. Ancak restoranda gündüz vardiyasında çalışan işçiler arasında bir nevi gizli bir anlaşma yapılmış gibi, paraya en çok kimin ihtiyacı varsa öncelik ona veriliyordu. İşçiler arasında görünürlük kazanan bu dayanışma ile, mesaiye hep, evli ve 4 çocuk annesi Birgül (Kırgız) kalıyordu.

Mesai ücretlerinin karşılığı zaman zaman ücretten ziyade izin olarak kullanılmaktadır. 4857 sayılı İş Kanunu gereğince; fazla mesai ücreti, normal çalışma ücretinin saat başına düşen miktarının yüzde 50 fazlası olarak ödenmelidir yani çalışanın her fazla saati için saatlik ücretin 1,5 katı tutarında ödeme yapılması öngörülmektedir. Katılımcılarımızdan mesaiye kalan işçilerin önemli bölümünün mesai karşılıkları 8 saatlik mesaiye karşılık 1 gün izin kullanma hakkı biçiminde ödenmektedir. Oysa İş Kanunu gereğince bu 1 günün 2 gün olarak kaydedilmesi gerekmektedir.

Daha önceden mesaiye kalıyordum izin olarak alıyordum karşılığını. 8 saat mesai yaptıysan 1 gün izin hakke diyorsun. Ama bu sene yarım saat bile mesaiye kalmamıza izin vermiyorlar. Çünkü otel geçen sene para aklamak için şöyle yapıyormuş: senin maaşın 2.500 TL ya maaş bordronu 500 TL fazla gösteriyormuş ama o 500 TL'yi kendi kurumuna aktarıyormuş sana 2.500 TL veriyormuş. Devlet bir şekilde bunun farkına varıyor bu yüzden bu sene sıkı denetimde... (Fahriye)

Benzer bir usulsüzlüğü, bir firmanın temizlik görevlisi olan ve otelin işçi talep ettiği sürelerde geçici olarak gidip otellerde kat hizmetlisi olarak çalışan katılımcı Begüm de ifade etmektedir:

Ücretimizi otel firmaya ödüyor firma da bize ödüyor. Firma ücreti bankaya yatırıyor kalanı da elden veriyordu. Asgari ücret bankadan geri kalan elden... (Begüm)

İşçinin maaşının asgari ücret kısmını bankaya yatırıp geri kalan kısmı elden veren işverenin amacı çalıştırdığı işçinin sigorta primini düşük yatırmak ve vergi kaçırmaktır.

Turizm sektörü dahil olmak üzere diğer sektörlerde de sık sık gözlemlenen ve çifte bordro olarak adlandırılan bu yöntem suç teşkil etmektedir. Purkiş (2008: 114), yasalar çerçevesinde kayıtlı olarak işçi istihdam eden bir iş yerinin, kötü çalışma koşulları, uzun çalışma saatleri, mesai ücretlerinin ödenmemesi, sağlık ve güvenlik önlemlerinin alınmaması açılarından enformel nitelik taşımasını “*kayıtlı enformellik*” olarak kavramsallaştırmıştır. Dolayısıyla işçinin gerçek maaşını gizleyerek bordroda asgari ücret gösterip çalışanın primini bunun üzerinde yatırmaya çalışan işverenin bu davranışının da kayıtlı enformellik çerçevesinde değerlendirilmesi mümkündür.

Restoran bölümünde işçiler haftada 1 gün izin kullanmaktaydı. İzin günleri ve mesaiye kalacağımız günlerin yer aldığı shiftler (vardiya) her pazar bar duvarına asılıyordu. Ancak bazı katılımcılar mesailerin son anda haber verildiğini sıklıkla dile getirmekteler:

Mesailer sürpriz bir şekilde haber veriliyor. İşin teknik kısmında 2 gün öncesinden yazılı olarak haber verilmesi gerekli. Ya shiftinde haber verilmesi gerekir ya da başka bir yerden haber verilmesi gerekli. Ama son dakika bir anda mesaiye kalabiliyorsun. Gündelik hayatta program yapıyorsun o program da sekteye uğruyor... (Can)

Gözlemci olduğum otelde işçiler haftalık izinleri kullanabiliyordu. Ancak fazladan izin istediğimiz zamanlarda, izin aldığımız gün sayısı kadar bir sonraki haftalarda izinsiz olarak çalışıyorduk. Örneğin, ben okuldaki kayıt işlemlerimi halletmek için 2 gün izin kullanmak durumunda kaldım. Ancak bunun karşılığı 2 hafta boyunca izinsiz çalışmak oldu. Ayrıca turizm sektöründe, talep dalgalanmalarına ve iş yoğunluğuna bağlı olarak işçilere izin kullandırılmaması yaygın bir durumdur.

İşleri yürüsün diye 15 gün izin vermedikleri oluyordu. İzinsizlikten canımız çıkıyordu artık moralimiz kalmıyordu, sonrasında telafi yok. Bugün yoğunluk var izinler kaldırıldı arkadaşlar diyorlardı ben o gün yıkılıyordum... (Hayriye)

Bir şirketin elemanı olarak temizlik işçisiyim. Oteller bu şirketten eleman istiyor. Bana on tane eleman lazım diyor. Şirket de elemanları bazen gününbirlik bazen bir haftalık gönderiyor, belli olmuyor bir kere iki ay gittik. Ben şirketle 2 ay izin kullanmadan çalıştım, eleman yoktu şirketi yarı yolda bırakmak istemedim. Bunu istersen paraya çeviririz istersen izin olarak alırsın dediler. Ben izini tercih ettim çünkü vücut artık bir yerden sonra şey yapıyor... (Begüm)

Begüm'ün ifadelerinden de anlaşılacağı üzere oteller zaman zaman kiralık işçiliğe başvurmaktadır. Çünkü turizm üretiminin mevsimsel yapısı, sektördeki işgücü talebinin

de dalgalı bir seyir izlemesine neden olmaktadır. Dolayısıyla kadın işgücü, haftalık ya da gündelik ve genellikle niteliksiz işlerde her an işverenin kullanımına hazır bir yedek işgücü kaynağı oluşturmaktadırlar. Özellikle yurt, okul vb. yerlerde çalışan işçilerin okulların açılması ile bu işlerine geri dönmesi, çalışan öğrencilerin okulların açılması ile işi bırakması ya da talebin yoğun olduğu zamanlar, sezonu kapatmamış olan otel için büyük problem yaratmaktadır. Çalışmış olduğum otelde böyle bir problemin yaşanması dolayısıyla bir süre temizlik departmanının şefleri ve müdürü farklı departmanlardan işçileri oda temizliğine çekmişti. Hatta kendileri de odaların temizlenmesi sürecine katılmıştı. Ancak bu çözümün kalıcı olmadığını fark eden otel yönetimi günü birlik, haftalık olarak işçi kiralama yoluna gitti.

Kiralık işçiliğin yanı sıra turizm firmaları, söz konusu talep dalgalanmalardan etkilenmemek ve maliyetlerini en aza indirebilmek için hizmet üretiminin gerçekleştiği temizlik, güvenlik, mutfak, animasyon vb. belirli alt departmanlarını dışsallaştırarak (*outsourcing*) bu departmanlarda çalışan işçileri alt işverenler aracılığıyla temin etmektedir. Turizm sektöründe hizmet üretiminin mevsimselliğe ve turist talebine bağlı olarak gerçekleşmesi, taşeronlaşmaya uygun bir zemin hazırlamaktadır. Turizm sektörünün talebe dayalı yapısı, işgücünün de talebe bağlı olarak ya azalmasına ya da artmasına neden olmaktadır. Sektörde faaliyette bulunan büyük turizm firmaları, söz konusu bu dalgalanmalardan etkilenmemek ve maliyetlerini en aza indirebilmek için hizmet üretiminin gerçekleştiği belirli alt departmanlarını (temizlik, güvenlik, mutfak vb.) dışsallaştırmaktadır. Dışsallaşan fonksiyonlar taşeronlar tarafından içselleştirilmektedir. Paket turizmden daha esnek seyahat düzenlemelerine geçişi araştıran Ioannides ve Debbage (1997), taşeronlara devredilen işlere yönelik taleplerin düzensiz ve öngörülemez olmasından dolayı, bu işleri yapacak personel çalıştırmanın yerine işin taşeronu verilerek maliyet açısından tasarruf edildiğini ifade etmektedir.

Otelde, kat hizmetleri (temizlik) departmanına bağlı olarak çalışan çamaşırhane birimi olmasına rağmen, odalarda kullanılan tüm tekstil ürünleri, yıkanıp temizlenmesi için taşeron firmaya verilmektedir. Odaların temizliğinden sorumlu olan kat görevlilerinin gün içerisinde topladığı tüm kirli malzemeler otelin mal giriş-çıkışının yapıldığı alanda toplanmaktadır. Bu alan aynı zamanda çay ve sigara molalarının

verildiği, mesaisi biten işçilerin servis beklediği³⁹, mesaiye kalan işçilerin akşam mesai saatini beklediği, işçiler arasında sohbetlerin edildiği bir alandır. Haftanın belli zamanlarında bir kamyonet aracılığıyla burada bulunan kirliler temizlenmeleri için taşeron firmaya götürülmektedir. Yapılan işlemlerden sonra temizlenen malzemeler tekrar kullanılmak üzere kat hizmetlilerinin malzeme arabalarındaki yerlerini almaktadır.

Bu bağlamda turizm sektöründe emek maliyetlerini düşürmenin bir diğer yolunun ise, turizm sektöründe bazı üretim bölümlerinin dış firmalardan daha ucuz hizmet alınması nedeniyle dışsallaştırılması olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, yoğun rekabet nedeniyle taşeron firmalar işi alabilmek için maliyetleri işgücüne ödedikleri ücretler üzerinden düşürmektedir. Düşük maliyetle işin devredilmesinin yükü son halka olan emekçi kadınların sırtına yüklenmektedir. Çünkü kapitalist gelişmenin yeterli istihdam yaratamamasından dolayı işgücü piyasasının dışında kalan niteliksiz, düşük nitelikli ve savunmasız işgücü içerisinde yer alan kadın, göçmen ve çocuk işgücü enformelleşmeye başvurarak hayatta kalmaya çalışmaktadır. Niteliksiz ya da düşük nitelikli ve savunmasız işgücünü üreten ve bunlara yoğun talep yaratan en önemli araç kapitalist birikim rejiminin yol açtığı enformelleşme olgusudur ve fakat enformelleşmenin yaygınlaşmasını sağlayan araç da bahsi geçen işgücünün varlığıdır. Neticede bu iki olgu birbirinden beslenmektedir. Nitekim, çalıştığım otelin temizlik departmanında işgücü kıtlığı yaşanması sebebiyle, otel yönetimi alt işverenlik ilişkisi kurarak ulaştığı beş kişilik kadın işgücü grubunu, bir hafta boyunca istihdam ettiği gözlemlenmiştir. Bu kadın işçilerle gerçekleşen görüşmede, taşeron firmanın kadın işçilere, kadın işçiler için otelle anlaştıkları ücretin çok altında ücret ödedikleri bulgulanmıştır. Bu durumda kadın işçilerin, hem emek sürecine dahil edip onu çalıştıran işveren hem de taşeron firma tarafından sömürüldüğünü ortaya koymaktadır.

3.3.4.2. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği

Turizm sektörü, inşaat gibi yaygın biçimde iş kazalarıyla gündeme gelen bir sektör olmamakla birlikte iş kazaları ve meslek hastalıklarına gebe bir sektördür. Özellikle mevsimsellik karakteri nedeniyle iş yoğunluğunun artması, iş kazası ve meslek hastalıkları açısından dikkate alınması gereken bir sektördür. Elektrik çarpma riskinin

³⁹ Mesainin 16:00'da bitmesine rağmen işçiler 16:45'e kadar servis aracı beklemektedir. Bunun nedeni, işçilerin çalıştığı otelin bir zincir otel olmasından dolayı servis aracının ilk olarak Kemer'de bulunan oteldeki işçileri daha sonra Göynük'te bulunan işçileri almasından kaynaklanmaktadır.

olması, yanık, kesik, düşmeler, zehirlenme alan araştırmasında bulguların iş kazalarıdır. Turizm sektörüne özgü meslek hastalıklarına baktığımızda, alan araştırmasında, kas ve iskelet sistemi rahatsızlıkları ve solunum yolu rahatsızlıkları ile karşılaşmıştır. Emek sürecinde gözlemlenen cinsiyete dayalı iş bölümü nedeniyle belirli departmanlarda kadınların belirli departmanlarda erkeklerin yoğunlaşmasının beraberinde cinsiyete özgü sağlık ve güvenlik risklerini de meydana getirdiği gözlemlenmiştir.

Antalya merkezde yaşadığım için, Kemer Göynük'te bulunan otele servis araçlarıyla gidip-geldiğimi daha önce belirtmiştim. Özellikle yaz aylarında ve mesai bitimi saatlerine denk düşen akşam üzeri saatlerde Antalya-Kemer karayolunda trafik yoğunluğu yaşanmaktadır. Birden çok otelle anlaşmalı olarak çalışan servis şoförlerinin, trafik yoğunluğunun yaşandığı bu güzergahta zaman kazanmak için hızlı ve dikkatsiz araç kullanmaları iş kazasına zemin hazırlamaktadır. Araştırma yaptığım sürede başka bir otelin servis aracının trafik kazasına şahit olmakla birlikte bir kez de içinde bulunduğum servis aracının hız ve dikkatsizlik nedeniyle başka bir araca çarpmasını deneyimlemek durumunda kaldım.

Otellerde iş kazalarının yaşandığı departmanlara baktığımızda, yiyecek ve içecek departmanının mutfak kısmının yoğun iş kazası riski taşıdığını söyleyebiliriz. Nitekim çalıştığım süre boyunca hiç iş kazası geçirmemiş olmama rağmen mutfak departmanında aşçıbaşı yardımcısının elini kesmesi, mutfak komisinin kaygan zeminde kayarak düşmesi, yine bir mutfak komisinin kızgın yağ ile yaralanması gibi iş kazalarına tanık oldum. Mutfak departmanında istihdam edilen katılımcı Sibel yaşadığı iş kazasını şu ifadelerle aktarmıştır:

Bir önceki çalıştığım otelin mutfak kısmında iş kazası yaşadım. Otel mutfak bölümünde giyilmesi için özel tasarlanan altı kaymaz terlik vermesi gerekirken vermedi. Beni öyle çalışmak zorunda bıraktı. Mutfak fayans ve çok kaygan. Ben de kaydım düştüm. Beni tutup sadece şefin odasına attılar ondan sonra ne arayan var ne soran. Ben kendi imkanlarımla hastaneye gittim ama işimi kaybederim korkusuyla iş kazası raporu yazdırmadım. Çok pişmanım. Antalya turizmi tam bir serbest piyasa. İşi kaybetme kaygısı yaşıyorum çünkü işsizlikle sizi sınıyorlar, açlıkla sınıyorlar... (Sibel)

Otellerde iş kazası riskinin yüksek olduğu bir diğer departman da temizlik departmanıdır. Otelin temizliğinden sorumlu olan bu departmanda işin gereği olarak bazı deterjanlar kullanılmaktadır. Ancak bu deterjanların bilinçsizce birbirine karıştırılarak

kullanılması çalışanların ölümü ile sonuçlanabilecek son derece tehlikeli bir durum yaratmaktadır.

Hiç iş kazası geçirmediğim ama bir şeye şahit olmuştum. HK departmanında çalışan işçiler personel havalandırmasının olduğu kısımda karıştırılmayacak iki deterjanı karıştırmış ve o zamanlar hatırladığım 60 kişi hastanelik olmuştu... (Can)

Temizlik departmanında kat görevlisi olarak çalışan Hale ise karşılaştığı iş kazasını şöyle dile getirmektedir:

Cam silerken eli kesilen birine tanık oldum hemen ambulans çağrıldı ve hastaneye götürdüler... (Hale)

Temizlik departmanında yoğunlaşan kadınların emek sürecinde temizlik için kullanılan kimyasal maddelere maruz kalması nedeniyle temizlik departmanında çalışan kadınlar bir yandan kimyasal maddelerin uzun süreli cilde temas etmesi durumunda elde tahriş ve cilt hastalıkları diğer taraftan kimyasal maddelerin solunması durumunda solunum yolu hastalıkları gibi risk ve tehditlerle karşı karşıyadır.

Çamaşırhane bölümünde aşırı nem, yüksek ısı ve aydınlatmanın yetersiz olduğu gözlemlenmiştir. Penceresi olmayan ve havalandırmanın yetersiz kaldığı bu çalışma ortamı, bu departmanda ağırlıklı olarak istihdam edilen kadınları olumsuz etkilemektedir.

Turizm sektöründe sıklıkla karşılaşılan meslek hastalığı, kas ve iskelet sistemi hastalıklarıdır. Bu hastalıklara maruz kalan işçiler genellikle temizlik departmanında çalışan işçiler, depo bölümünde gelen ürünlerin indirilmesi-taşınmasında çalışan işçiler ve bellboylardır. Temizlik departmanında çalışan kadınlar, talebin yoğun olduğu zamlarda, günlük neredeyse 35-40 odayı temizlemektedirler. Her oda içerisindeki yatakların kaldırılıp indirilmesi ve temizlik sürecinde sürekli eğilip-kalkılması, ağır eşyaların kaldırılması kadınları kas ve iskelet sistemi hastalıkları riskine açık hale getirmektedir. Temizlik departmanında çalışan kadınlarla yapılan görüşmelerde, kadınlar bu işe başladıktan sonra bel fıtığı, bel kayması gibi hastalıklara yakalandıklarını sıklıkla dile getirmişlerdir.

Üç yıl boyunca çalıştığım otelde bel fıtığına yakalandım. Bel fıtığına yakalanınca başka bir bölüme geçtim, meydancı olarak çalıştım. Ama ağırlarım artınca otelden ayrılmak zorunda kaldım... (Ümmiye)

Otellere grup halinde gelen müşterilerin beraberinde getirdikleri çok sayıda ağır bavulun hızlıca taşınacak olması, bellboyların kas ve iskelet sistemi hastalıkları ile karşılaşma riskini arttırmaktadır.

İş kazasına gebe olan departmanlardan bir tanesi de yiyecek ve içecek departmanının restoran bölümüdür. Özellikle restoran bölümünde yer alan, çeşitli alkollü ve alkolsüz içkilerin servis edildiği barlar iş kazaları riskinin yoğun yaşandığı alanlardır. Saha araştırmasının gerçekleştirildiği otelde dört bar vardı; restoran bar⁴⁰, lobby bar⁴¹ ve biri havuz başında diğeri sahilde konumlanmış snack⁴² bardı. Barlarda sabit çalışan işçilerin olmasına karşın zaman zaman restoranda çalışan işçiler dönüşümlü olarak bu barlarda da çalışmaktadırlar. Burada yerlerin ıslak olması ve kullanılan aletlerin elektrikli olması elektrik çarpması riskini yaratmaktaydı. Ayrıca bu emek yoğun alanda öngörülemeyen başka iş kazası riskleri de söz konusu olabilmektedir. Örneğin şampanya açarken barmenin gözü zarar görebilmektedir:

Hiç iş kazası geçirmediğim ama iş kazası geçiren arkadaşşıma tanık oldum. Şampanya açarken tıpası arkadaşım gözüne giriyor. A... hastanesine bağlı bizim otel, gittiğinde iş kazası diye belirtmek istiyor musunuz diyor. Bütün müdürler gidiyor arkadaşşıya sakın iş kazası diye demeyeceksin diyebiliyor... (Deniz)

Araştırma süresi boyunca, hem kendi gözlemlerimden hem de katılımcıların anlatılarından yola çıkarak, yönetimin iş kazası geçiren işçilere iş kazası raporu tutturulmaması yönünde baskı uyguladıkları ve aksi halde çalışanları işten atmakla tehdit ettikleri bulgulanmıştır. Otel yönetiminin iş sağlığı ve güvenliği eğitimi vermesine rağmen, iş sağlığı ve güvenliği gereği işe uygun koruyucu kıyafet, araç ve gereçlerin teminine uygun davranmadığı da gözlemlenen bir diğer durumdur. Aynı zamanda işverenin iş kazalarını önleme yönünde herhangi bir önlem almadığı, yalnızca işçilere daha dikkatli olmaları yönündeki telkinlerde bulunduğu ortaya konulmuştur.

3.3.4.3. Yaşam Koşulları ve Gündelik Yaşam Pratikleri

⁴⁰ Restaurant bar, restoran içerisinde yer alan, müşterilere alkollü veya alkolsüz içeceklerin sunulduğu içecek servisini kolaylaştıran bölümdür.

⁴¹ Lobby bar, otelin dinlenme ve bekleme alanı olarak kullanılan lobinin bir köşesinde bulunan bardır.

⁴² Snack bar, müşterilere içecek servisinin yanında aperatif yiyecek türlerinin de servis edildiği barlardır.

Mevsimsel bir karaktere sahip olan turizm sektörü göçmen emeğe yaslanmaktadır. Ekonomik nedenlerle göç eden insanlar için en önemli problem barınma problemidir. Başka şehirlerden ya da ülkelerden turizm sektöründe çalışmak için gelen göçmen işçilerin barınma probleminin en ideal çözümü, çalışmak için geldikleri otellerin lojmanlarıdır. Türkiye'nin bir çok yerinden ve eski Sovyet ülkelerinden çalışmak için gelmiş işçiler otelin lojmanlarında kalmaktadır. Bu lojmanlar göçmenler için çok önemlidir çünkü lojmanlarda kalarak bir yandan barınma problemini çözüme ulaştırmaktadırlar, diğer yandan elektrik, su ya da kira gibi giderlerin otel yönetimi tarafından karşılanması ile tasarruf sağlamaktadırlar.

Çalışanlarla yapılan görüşmelerden elde edilen bulgulara göre otele yakın bir alanda bulunan lojmanlar cinsiyete göre ikiye ayrılmış durumdadır, kadınlar bir blokta kalırken erkekler başka bir blokta kalmaktadır. Lojman odaları dört kişinin rahatlıkla kalabileceği büyüklükte odalardan oluşmaktadır ve odalarda yatak, buzdolabı vb. temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik eşyalar yer almaktadır. Lojmanlar banyo ve tuvalet gibi temel altyapı olanaklarına sahiptir. Bu bağlamda genel olarak çalışanların, kaldıkları lojmandan memnun olduğu gözlemlenmiştir. Ancak turizm sektöründeki tüm lojmanların iyi koşullara sahip olduğunu söylemek güçtür. Katılımcı Cemil, staj döneminde kalmak zorunda kaldığı lojmana dair gözlemlerini şu sözlerle ifade etmektedir:

Kaldığımız lojmanlar çok kötüydü klima yok, musluklar tıkanmış, eski binaydı odada sadece yatak vardı duş alamıyorduk. Stajyer olduğun için bir şey diyemiyorsun, stajı bırakıp gidersen sınıfta kalıyorsun. Sınıfta kalmamak için çalışmak zorunda kalıyorduk onlar da bunu biliyordu... (Cemil)

Banyo ve tuvalet gibi temel alt yapı olanaklarından yoksun olan bu lojmanlarda çalışanlar insan doğasına aykırı koşullarda yaşamaya çalışmaktadırlar.

Çalışanların gündelik yaşam pratiklerine dair bulgular elde edebilmek için işçilere iş dışında, tatillerde neler yaptığı sorulduğunda, kadın işçilerin çifte vardiyalı bir hayat yaşadıkları ortaya çıkmıştır: "*Tatil gününde napıcaz; temizlik yap, yemek yap, bulaşık yıka...*" (Begüm)

Turizm sektörü göç ve yoksulluk olgularının kesiştiği bir alandır. Çalışma koşullarının ağırlığı ve kadınların üzerinde yarattığı çifte iş yüküne rağmen, çalışmanın kadınları güçlendirici etkisini Fahriye şu sözlerle ifade etmiştir:

Turizmde çalışıyorsan biraz şakşakçı olacaksın ben onu yapamıyorum o bende yok. Bu yetişmeyle alakalı. Maraş mutaassıp bir yer kadın çok gülmez, kadın çok konuşmaz biz öyle yetiştik şu an bile hala benim kız kardeşlerim çalışmaz. Ben mecburen ayaklarımın üzerinde durmak zorunda kaldım. Durmasaydım hem çocuklarım hem ben ezilirdim. Ben boşandığımda iki kızım da bekardı, oğlum çocuktı. Hiçbir şeyin yok sadece kıyafetini alıp çıkmışsın. Cama asacak perdem yok, ocakta yemek yapacak tüpüm yok, eşya hiç yok bomboş bir ev kiraladım. Elektriği açtıramadığım için gece sokak lambasının ışığıyla oturduk. Mecburen. Bizde boşanma yok bende boşanınca benim ailem arkamda olmadı. 5 yıl görüşmedim ben ailemle aramadılar, görüşmediler. Evliydim ama benim çocuklarımın babası çocuklarımın okulunu bilmezdi hiç alakalı değildi, sabah gider gece gelirdi bazen hiç gelmezdi. Her şeyiyle ben ilgilenirdim evliyken çalışmadım ama iğne oyası, lif yapardım parayla, gece saat 1'e kadar iğne dürterdim çocuklarıma bir şey alayım eksikliğini tamamlayım diye. Şu an ki konuma gelmem çok zor oldu derler ya dişimle tırnağımla kazıya kazıya... (Fahriye).

Kadınların toplumdaki eşitsiz konumu, kendisine ait bir gelir elde edememesi ve cinsiyete dayalı işbölümü kadınların yoksullaşmasına; yoksulluğun kadınlaşması ise kadınların eşitsiz konumlarının pekiştirilmesine yol açmaktadır ve dolayısıyla mevcut sınıflı toplum yapısı ile toplumsal cinsiyet eşitsizliği bir araya gelince eşitsizlikler daha da keskinleşmektedir (Ünlütürk-Ulutaş, 2009). Ataerki toplumsal ilişkiler yalnızca emek sürecine değil aynı zamanda toplumda var olan tüm ilişkilere nüfus etmektedir. Fahriyenin ifadeleri, ataerki ilişkilerin nasıl yaşam biçimlerine nüfus ettiğinin somut bir göstergesidir. Ancak katılımcımız sürdürmeye zorlandığı bu yaşam biçimine karşı çıkarak, yeni bir yaşam biçimi kurmak için mücadele etmiş ve boşanma eylemini gerçekleştirmiştir.

Geçim sıkıntısı yaşadığı için Antalya'ya göç ettiğini belirten göçmenlerin büyük çoğunluğunun kır kökenli yoksul kır emekçileri olduğunu daha önce ifade etmiştik. Nitekim turizm sektöründe çalışan katılımcıların demografik bilgileri incelendiğinde de ortak özelliklerin kadın, göçmen ve alt sınıf temelli ailelere mensup oldukları görülmektedir. Bu ortak özelliklere sahip işçiler, turizm sektöründe kendisine sunulan vasıfsız, geçici, kötü çalışma koşullarına sahip işlere katlanmak zorunda kalmaktadırlar. Nitekim yapılan görüşmelerde katılımcılar; aileyi geçindirmek, az kalan emeklilik süresini doldurmak, ev kredisi ödemek, ailesinin borcunu ödemek, ailesine yük olmamak için öğrenci harçlığını çıkartmak, boşandığı için ayakları üzerinde durması gerektiği, eşinin gelirinin yetmediği için kendisinin de çalışmak zorunda kaldığı gibi çeşitli nedenlerle çalışmak zorunda kaldıklarını dile getirmektedirler. Katılımcılara turizm sektörünü nasıl değerlendirdiklerini sorduğumuzda Begüm şu ifadeleri kullanmıştır:

"turizm sektörü çok pis ama yine de seviyorum, niye sevmeyim ekmek paramızdır sonuçta". Bu ifade emek gücünü satmaktan başka çaresi olmayan Begüm'ün çaresizliğini özetlemektedir. "Ekmek parası" olarak ifade edilen şey esasında kapitalist sömürü ilişkisinin bir yansımasıdır.

3.3.5. Üretim Noktasında Çalışanlar Arası ve Müşteri İle İlişkiler

3.3.5.1. Çalışanlar Arası İlişkiler

Turizm emek sürecinde işçiler arasında yoğun rekabet yaşanmaktadır. Otel yönetiminin işçiler için yeterli düzeyde malzeme vermemesi işçiler arasında yaşanan rekabetin en sık dile getirilen nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

Malzeme yetersiz, otel sana gerekli malzemeyi almıyor. Yeterli kuvvet yok yeterli araba yok, yeterli tabak yok. Sen de diğer arkadaşlarınla rekabete girmek zorunda kalıyorsun. Çünkü sen de kendi ihtiyaçlarını karşılamak için saldırıyorsun... (Sibel)

Başka bir arkadaşın rahatlık olsun diye malzeme arabamdaki çarşaf larımı yastıklarımı aldığını gördüm... (Hale)

Emek sürecinde çalışanların şeflerle olan ilişkileri farklılık göstermektedir. Emek sürecinde şefler bazen işçiler arasında rekabeti tetiklemekte bazen de işçiler arasında dayanışmayı sağlamaktadır. Dolayısıyla şeflerin işçilere karşı yaklaşımı emek sürecinin dinamik yapısını da etkilemektedir. Örneğin, turizm emek sürecinde işçiler arasında rekabetin en yoğun gözlemlendiği pozisyon atlama(terfi) süreçlerinde şeflerin ayrımcı tavırları araştırma süresi boyunca katılımcılar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Şeflerin adam kayırmacı tavrı çalışanlar arasında ayrımcılığa neden olmaktadır, işçilerin uğradığı ayrımcılığı katılımcı şu şekilde ifade etmektedir:

Şefler eleman ayrımcılığı yapıyor, sevdiklerini tutuyor bazısını köle gibi çalıştırıyordu. Torpillileri, ispiyoncuları ön planda tutuyor. Torpilliler bir yerlere geliyordu her yerde olduğu gibi... (Ümmiye)

Emeğin had safhada güvencesiz olduğu turizm sektöründe sezon sonu kadrolu işçi olarak kalabilmek hayati önem taşımakta ve rekabeti keskinleştirmektedir:

Otel ortamında ne kadar iyi çalışırsan çalış rekabet çok oluyor. Kadroya kalacağın zaman senin iyi yaptığın şeyleri bile şefin görmediği zamanlar şefe gidip siz görmediniz böyle yaptı şöyle yaptı diye iftira atabiliyorlar, ispiyonlama yapıyorlar, ayağını kaydırmak için insanın. Aynı departmanda çalışanlarda rekabet oluyor. Ben daha çabuk bitirdim ben daha iyi yaptım gibi...(Kadriye)

Görüldüğü üzere, kadroya kalmak, terfi vb. üzerinden işçiler arasında yaratılmaya çalışılan rekabet Burawoy'un (2015) ifade ettiği gibi, işçi ve işveren arasındaki çatışmayı azaltarak bireyselleşmeyi öne çıkartmaktadır. Dolayısıyla rekabet emek sürecinde işçilerin rızasını sağlamanın bir yolunu oluşturmaktadır.

Emek sürecinde işçiler açısından yaşanan en büyük problem, kadın şeflerin özellikle kadın işçiler üzerinde kurmaya çalıştığı baskı ve tahakküm biçimindeki yaklaşımıdır.

Bir bayan şefim, düzgün yaptığım odayı bana yeniden düzelttirdi. Ezmeye çalışıyorlar seni, hemeinslerini eziyorlar. Genelde yönetim bayan oldu mu ben pek sevmem, erkekleri daha çok severim yönetimde. Kadınlara değer verirler, daha iyi davranırlar. Kadınlar birbirlerini eziyor...(Melek)

Görüldüğü üzere, Edwards'ın (1979: 19) da ifade ettiği gibi, şefler emek sürecinde denetimin uygulanmasında kimi zaman keyfi bir tutum içine girmektedir. Şefler genellikle üretim alanından seçilir. Kadınların ağırlıkta olduğu departmanlarda genellikle kadın şeflere rastlanır. Örneğin, daha önce de ifade edildiği gibi otelin temizlik departmanında ağırlıklı olarak kadın şefler yer almaktadır. Kadın şeflerin seçilmesinin amacı, işçi kadınları üretim sürecinde daha fazla tutmak ve onardan daha fazla verim elde edebilmek için kadın oldukları gerçeğinden faydalanmaktır. Bu bağlamda turizm sektöründeki cinsiyete özgü denetim stratejilerinin uygulandığını söyleyebiliriz.

İşçiler, kadın şef ya da müdürleri sevmediklerini dolayısıyla tercih etmediklerini söylemektedirler. Erkek şef ve müdürlerin kadınlara oranla daha saygılı, anlayışlı, daha otoriter oldukları gibi nedenle erkek şef ya da müdürleri tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Çünkü kadın şeflerin ya da müdürlerin kendilerine karşı olumsuz tavırlar sergiledikleri yapılan görüşmeler boyunca sıklıkla dile getirilmektedir. Bu durum literatürde kraliçe arı sendromu olarak yer almaktadır (Tahmaz, 2018: 165-176). Buna göre yetki alan kadın, astları eğer kadınlar ise onlara karşı olumsuz tavırlar sergilemekte, daha eleştirel bakmakta ve onlara karşı olan bir kadın olarak davranmaktadır. İşyerinde yükselme

basamaklarını güçlkle tırmanan ve yükselirken ayrımcı uygulamalarla karşılaşan kadınlar kendi cinsiyet kalıplarından sıyrılarak erkek cinsiyet kalıplarını benimsemekte ve astlarına karşı daha otoriter davranmaktadırlar. Bu tavırların bir diğere nedeni de; astları olan kadınları kendilerine rakip görmeleridir.

Marx, insan doğasının tarihsel belirli biçimleri olduğunu, belli bir sosyal ve tarihsel oluşum içinde belirlendiğini söyler (2015). Bu nedenle Marx için insan doğası, zaman içinde değişebilir çünkü, insan doğasını toplumsal ilişkiler oluşturur (2015). Bu bağlamda kadın şeflerin davranış kalıplarının toplumsal ilişkiler temelli olduğu öne sürülebilir. Kadınların, kapitalist üretim sürecinde, ataerkil toplumsal ilişkiler temelinde değiştiği, yeni nitelikler kazandığı ve bu tarz davranış kalıpları edindiği de ifade edilebilir.

Daha önce de belirtildiği gibi işgücü piyasasında geçerli olan en düşük ücret düzeyine sahip olan turizm sektöründe çalışan işçiler için bahşişler büyük önem taşımakta ve her düzeyde çalışanlar arasında rekabete neden olmaktadır. Bahşişlerin yarattığı rekabet daha çok kat hizmetleri bölümünde gözlemlenmektedir. Çünkü otelin diğere departmanlarında bahşişler direkt olarak çalışana verilmektedir. Ancak otel odalarında temizlik departmanında bahşişler odaya bırakılmaktadır. Esasında temizlik görevlilerine bırakılan bahşişleri, oda kartları bulunan müdürler, şefler, bellboylar ya da mini barcular tarafından toplanmaktadırlar.

Bahşiş aldığımız günler çok memnunum. Benim bir müdürüm vardı benden önce gider odadaki bahşişleri toplardı. Bizim olan hakkımızı alıyor, en fazla zoruma giden buydu... (Hale).

Burawoy'a göre (2015), üretim alanı yalnızca baskı üzerine kurulu değildir, aynı zamanda işçilerin rızasının da elde edilmeye çalışıldığı bir alandır. Buna göre, politik ve ideolojik bir boyuta sahip üretim alanında, işçi üzerinde denetimin kurulması için baskı ve rıza araçları devreye girmektedir. Bu araştırmanın bulgularına bakacak olursak, motivasyon uygulamaları ve çalışanlar arası yoğun rekabet gibi mekanizmalar üretim noktasında gözlemlenen ağır çalışma koşullarının görünmez kılınmasını sağlamaktadır.

3.3.5.2. Müşteri ile İlişkiler

Turizm sektörü sadece düşük maliyetli bir hizmet üretimi istemez, aynı zamanda tüketici zevklerine de hitap edecek kalitede hizmetler sunmak ister. Bu nedenle turizm işgücü piyasasındaki emek, hem düşük ücreti hem de yüksek kaliteyi sağlayabilecek özelliklere sahip olmak durumundadır. Bu durum, turizm sektörünü diğere sektörlerden

ayırır, kendine özgü bir üretim yapısına ve hizmet sunumuna sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu özgünlük, üretim ve tüketimin eş zamanlı olarak gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır.

Araştırma boyunca çalışanların Türk müşteriler ile yabancı uyruklu müşteriler arasındaki fikir ve tavır farklılıklarına tanık olunmuştur. Çalışanlar Türk müşteriler hakkında fikir beyan ederken; ukala, bencil, egolu, hiç memnun olmayan, tatminsiz gibi sıfatları kullanmaktadırlar.

Türkler günlük koyduğumuz bukletleri misafir valizine atar ve gider bizi resepsiyona şikayet eder. Bununla çok karşılaştım. Valizden şampuan, tekstil, tuvalet kağıdı hatta televizyon çıkarı bile gördüm... (Hale)

Hizmet alıyorum mantığıyla bakıyor ama hizmet almak karşılıklıdır, karşıdaki ile ilişkine bağlıdır. Tek taraflı hizmet almak ancak kölelikte olur. Türklerde buna uygun davranmakta, sanki sizi satın almış gibi davranmakta, bizi de köle olarak görmekte... (Can)

Türk müşterilerin tam tersi olarak yabancı uyruklu müşteriler çalışanlar tarafından; *saygılı, emeğe değer veren, kibar vb.* kişiler olarak değerlendirilmektedirler:

Yabancılar iş görene çok saygı duyuyorlar. Misafir odada diyelim odasını temizledik bahşiş bıraktığı halde ekstra çıkarıp bahşiş veriyor işimi yaptı diye bu beni motive ediyor. O parayı alınca daha çok çalışmak istiyorsun, emeğinin karşılığını aldığını düşünüyorsun... (Ümmiye)

Yabancı müşteriler sanki odayı temizlemek benim görevim değildi de ben ona iyilik yapıyorum gibi hep teşekkür ediyorlar minnettar davranıyorlar çok anlayışlılar. Türk turistler istekleri bitmez çok anlayışsız. Üç kuruşa geliyor orda tatil yapıyor ama biz sanki onların emir kuluyuz. Havlu ister yine ister yine ister. O odayı sanki satın aldı bizi de aldı. Aradaki fark belki ülkesinin ekonomik düzeyini olmasındandır, belki kültürendir... (Hayriye)

Turizm sektöründe emek, sadece üretim sürecine değil, ürünün tüketiciye ulaştığı tüketim sürecine de müdahildir (Urry, 2009). Bu durum, emeğin müşteri ile yüz yüze etkileşimini gerektirmektedir ve bu sebeple turizm sektöründe müşteri odaklılık ve müşteri memnuniyeti kutsanmaktadır.

Misafirin her istediği olmak zorunda. Konseptte yoksa bile müşteri istiyor diye biz bunu yapmak zorundayız. Müşteri memnuniyeti çok önemli... (Deniz)

Her otelde her zaman müşteri haklıdır politikası geçerlidir. Sen ne kadar haklı olursan ol o misafirin duygusunu tatmin etmek için sen görmezsin ama odaya çikolata gider ekstra alakart restoranda ücretsiz yemek verilir... (Gülcan)

Otel yönetimi için müşteri memnuniyeti çok önemlidir. Bu sebeple, araştırma boyunca şef, müşterilere karşı hep güler yüzlü olmamız, kibar ve saygılı olmamız ve özellikle müşterilere, müşteri değil de 'misafir' diye hitap etmemiz konusunda sıklıkla telkinlerde bulunuyordu. Özellikle müşterilerle özel olarak ilgilenmemiz, müşterilerle sohbet etmemiz, bir isteklerinin olup olmadığını sormamız şefler tarafından memnuniyetle karşılanıyordu. Ayrıca müşterilerle sohbet etmek, çalışanlar açısından daha fazla bahşiş anlamına da geliyordu. Ancak bir müşteriyle üç-dört dakikadan fazla sohbet ettiğimizde, işi aksattığımız gerekçesiyle departman yöneticileri tarafından anında uyarılıyorduk. Restorandaki yoğun iş temposu nedeniyle departman yöneticilerinin yanı sıra çalışma arkadaşları da, uzayan müşteri sohbetlerini hoş karşılamıyor ve bu durum çalışanlar arasında çatışmalara neden oluyordu.

Turizm işletmeleri, hizmetin kalitesini ve müşteri memnuniyetini arttırmak amacıyla, çalışanların davranışları, duyguları ve görünüşleri üzerinde tahakküm kurmaya çalışmaktadır.

Bizden süslenmemizi istiyorlar, kesinlikle bakımlı olmamızı istiyorlar. Mecbur kılınmıyor ama olmadığında da bugün solgun görünüyorsun hasta mısın gibi diyorlar... (Sibel)

Otellerin müşteri odaklılık yaklaşımı, iş bulma sürecinde, işe alınma sürecinde ve hangi departmanda çalışılacağına belirlenmesi anlamında önem taşımakta ve belirleyici olmaktadır. Alternatif turizmin tezahürleri olan kongre ve fuarlar turizminde geçici işçi olarak çalışan Bade bu süreci şöyle ifade etmektedir:

Ajans elemana ihtiyacımı var diye arıyor, çalışabilecek arkadaşın var mı diye soruyor var diyorsun o zaman boyu kaç kilosu kaç fotoğrafı varsa atar mısın diyorlar. Bu tamamen onun işi yapıp yapmayacağı ile değil kadını obje olarak kullanıyorlar. Girişte kapının önüne fiziği düzgün kızları koyuyorlar bu çok acı bir şey... (Bade)

Katılımcının ifadesine göre iş bulma sürecinde ne kadar nitelikli olduğunuzun ya da o işi yapıp yapamadığınızın bir önemi olmuyor, önemli olan dış görünüşünüz. İşe alınma sürecinde cinsiyetlendirilmiş özelliklerin belirleyici olduğunun bir başka katılımcı da şöyle ifade ediyor:

Görünüşe dikkat ediyorlar. Çok önemli kadınlarda mesela çok donanımlı insanları önerdik, almaya çalıştık üniversiteden sadece kilosu 80 üzerinde diye almadılar. Ama çok iyi Almancası var, donanımlı, eğitim seviyesi çok yüksek ama almadılar. Biz bu kiloyla bunu nereye koyacağız dediler. Ben çok üzülmüştüm, arkadaşşıma çok mahcup olmuşum. Bir tane yeni

başlayan arkadaşım var kız böyle hani derler ya canavar gibi; boyu kısa biraz da toplu ve kızı sahilde plaja gönderdiler boş topluyor. Üst lobi diye bir yer var oraya da böyle çıtı pıtı güzel sarışın kızları koydular. Söyledim bu kız ondan daha başarılı, çok daha yetenekli, dili var donanımı var neden onu sahile gönderdiniz diye. Eee patron görmek istemiyormuş çok kısaymış, genel müdür onu görmek istemiyormuş tipi uygun değilmiş... (Deniz)

Otellerin müşterilerini daha fazla nasıl memnun edebiliriz arayışı çalışanların yapay davranışlar sergilemelerine neden olmaktadır.

Kadın olmaktan kaynaklı olarak erkek misafirler kartvizitlerini bırakıyorlar ya da işte akşam işiniz kaçta bitiyor gibi şeyler söylüyorlar. 'Çalışıyorum ben, ajans böyle şeyleri uygun karşılamıyor, bu durum bizim için yasaktır' diyorum. Normalde ben sizle niye kahve içeyim tarzında konuşursun ama bu tarzda yaklaşmıyorsun, ajans istemiyormuş gibi davranmak zorunda kalıyorsun... (Bade)

Normal şartlarda, böyle bir durum karşısında, sinirlenerek daha farklı bir tepki verebileceğini söyleyen Bade'nin emek sürecindeki tavrı insan bedeninin doğal işleyişine ket vuran bir çalışma düzeninin varlığını göstermektedir. Bu ifadeler, otel yönetiminin müşteri odaklılığı ve turizm sektöründe estetik emeğe verilen önemi gözler önüne sermektedir.

Warhurst ve arkadaşları (2000), işçilerin işe girmeleriyle birlikte sahip oldukları vasıflar ile geliştirdikleri kapasiteleri olarak tanımlar ve estetik kapasitesinin, emeğin fiziksel görünümünün yanı sıra tüketicinin görme, işitme, koku gibi tüm duyularına hitap eden özellikler olduğunu ifade eder. Diğer taraftan, bu yaklaşımın, üretim sürecinde, çalışanların görüntülerini metalaştırdığı ve işverenin istekleri doğrultusunda yeniden şekillendirdiği konusunda bir fikir birliği de söz konusudur (Topateş Kalfa, 2015; Seçer, 2016).

Literatürde emeği tanımlamaya yönelik ortaya konulan yeni arayışlara (estetik emek, duygusal emek vb.), Marx'ın, yabancılaşma olgusu ile eski bir yanıt verilebilir. Yabancılaşmanın anlaşılması, müşteri memnuniyetine odaklanan turizm sektörünün üretim yapısının ve örgütlenme biçiminin kavranması için yaşamsal önem taşır.

Yabancılaşma süreci emek ile başlar. Emek yalnızca meta üretmez aynı zamanda kendini ve bir meta olarak işçiyi de üretir. Kapitalizmde, emeğin ürettiği nesnelere, emeğin karşısına kendini üreten bağımsız bir güç olarak çıkar (Marx, 2013: 75). Bu açıdan bakıldığında, turizm emek sürecinde, emeğin davranışları, duyguları ve görünüşleri artı-

değer üretiminin birer parçasına dönüşmektedir. Sermaye sınıfının daha fazla artı-değer arzusu, turizm emek sürecinde, emeğin nasıl davranması, nasıl görünmesi gerektiği vb. üzerinde denetim uygulamasına neden olmaktadır. Böylece, üretim sürecinde, kapitalistin ihtiyaç ve istekleri üzerine şekillenerek bir değer yaratma aracına dönüşen işçinin fiziksel görünümü, davranışları, duyguları vb. kendisi üzerinde hâkimiyet kuran bir güç olarak işçinin karşısına çıkmaktadır. Öyle ki işçi, kendi emeğine ve kendi emeğinin ürününe yabancı olmasının ötesinde artık kendine yani duygularına, davranışlarına, ilişkilerine, fiziksel görünümüne kısacası kendi doğasına da yabancılaşmaktadır. Bu ilişki, kapitalist toplumsal sistemde, sermaye birikiminin sürekli olarak üretilmesinin koşullarını oluşturur. Dolayısıyla yabancılaşma, sürekli kar arayışının arkasında yatan motor güçtür (Bianchi, 2011).

Turizm sektöründe gerek çalışanlar arasında gerek müşteriler arasında taciz, emek sürecinde sıklıkla yaşanan bir durumdur. Yaptığımız görüşmelerde de taciz sıklıkla dile getirilen bir durumdur. Görüşmeciler genellikle başlarına böyle bir olayın gelmediğini ancak başka arkadaşlarının böyle şeyler yaşadığını sıklıkla dile getirmişlerdir.

Aynı departmanda çalıştığımız erkeklerden bazıları kadınları sürekli rahatsız ediyordu, sözlü davranışla taciz ediyorlardı... (Hayriye)

Araştırma boyunca çalıştığım otelde ne yazık ki, bir Türk bir de Rus müşterinin sözlü tacizine maruz kaldım. Türk müşterinin ısrarlı bir şekilde tanışma ve iş dışında kahve içme, vakit geçirme isteği ve ahlaki sınırları aşan bazı tavır ve konuşmaları; Rus müşterinin ise lobi barda çalıştığım bir günde ısrarla bütün gün lobi barda oturması ve ahlaki sınırları aşan konuşması turizm sektöründe yaşanan taciz olaylarına örnek olarak verilebilir.

3.3.6. Örgütlenme ve Enformel Direniş Ağları

Emek sürecinde gözlemlenen cinsiyete dayalı iş bölümü, erkek işgücü ile kadın işgücü arasında rekabete ve dolayısıyla çatışmalara sebep olur. Bu çatışma ve rekabet genellikle işsizlik kaygısı ve ücretler üzerinden gerçekleşir. Bir yedek işgücü kaynağı olarak devreye sokulan kadın işgücü, turizm sektöründe ucuz emek rezervi olarak görülmektedir. Kadın işgücünün turizm emek sürecine ucuz işgücü olarak dahil edilmesi, ücretleri düşüren bir unsur olarak erkek işgücü üzerinde basınç yaratmaktadır. Dolayısıyla erkek işgücünün ücretlerinin düşmesine ve işsizlik kaygısı yaşayan erkeğin

emek gücünün değersizleşmesine neden olur. Son tahlilde, bu durum sınıf içi çatışmalara yol açar. Sermayenin emekçi sınıfın kendi içinde bölünerek yaşadığı sınıf içi çatışmalardan sağladığı yarar, emekçi sınıfı kontrol altına almasıdır.

Diğer taraftan turizm sektöründe örgütlülük düzeyi oldukça düşüktür. Görüşme yapılan kişiler arasından yalnızca 3 tanesi daha önce DİSK'e bağlı Dev Turizm İş sendikasında örgütlenmiş ve daha sonra sendikadan ayrılmışlardır. Gözlem yaptığım süreçte ise işçiler, herhangi bir sendikaya üye olmak bir tarafa sendika hakkında konuşmaktan dahi çekinmişlerdir.

Türkiye'de, özellikle Antalya'da, devlet eliyle oluşturulan turizm bölgelerinde çok sayıda emekçi istihdam edilmektedir. Turizm sektöründe hatırı sayılır bir nüfusun ücret disiplini altına girdiğine işaret eden bu olgu göz önüne alındığında turizm sektöründeki örgütlülüğün düşük olması nedenini sorgulayan katılımcı şunları ifade etmektedir:

Turizm sektörü çok ciddi anlamda örgütsüz. 800 bin 900 bin sektörde çalışan işçi sayısı var. Ama örgütlülüğe bakıyorsun 50 bini bulmuyor. Bunlar kış rakamı yazın bu rakamlar 1 milyonu buluyor. Kayıtdışları saymıyoruz bile bunlar resmi rakamlar bakanlığın verdiği sendikalarda örgütlülük oranları ve alanda çalışan sigortalı işçi sayıları. İşçilerin örgütsüzlüğünde sendikaların payı büyük; koltuk kavgaları, mekancılık, topluma temas edememe, işçilerle buluşamama hatta işyerinden kovulan sendikalar biliyorum... (Can)

Görüldüğü üzere katılımcı sendikaların esas konularından saparak kendi iç çekişmelerine odaklanmalarını, işçiye ve örgütlülüğe karşı umursamaz davrandıklarını dolayısıyla örgütsüzlük probleminin nedeninin sendikaların kendisi olduğu dile getirmektedir. Bir başka katılımcı ise sendikal örgütlenmenin önündeki engelleri iş yeri düzeyinde değerlendirmektedir:

Otel departman departman ayrılıyor. Biz hk'yı göremiyoruz, f&b garsonla görüşemiyoruz. Öğle yemeği saatlerimiz bile değişik oluyor. Çünkü temizlikçiler öğle yemeğine gittiğinde biz giriş yapıyoruz. Temasın olmuyor. Serviste konuşamıyorsun serviste herkes uyuyor. İletişime geçemediğin içinde kim güvenilir kim sağlamdır onları bilemediğinden çok mücadele edemiyorsun... (Bulut)

Başka bir katılımcı da turizm sektöründeki düşük örgütlük düzeyini işçi açısından değerlendirmektedir:

Mevsimlik olarak gelip turizm sektöründe çalışan işçilerin umurunda değil sömürülmeleri çünkü gündelik çıkarları peşindeler. Biz nasıl olsa geri gideceğiz diyorlar. Dolayısıyla sınıfsal bir bakış açısı gibi bir derdi yok... (Hasan)

Bir market işçisinin sendikası var oradaki rekabeti kendi iş arkadaşlarıyla değil de işverenle yapması gerektiğini, bir şekilde sendika tarafından bilinçlendiriliyor farkına varıyor. Turizmde öyle bir bilinç yok. Bizim düşmanımız iş arkadaşlarımız değil bizim düşmanımız burjuva, kapitalistler, patronlar. Onlar çok örgütlü gerçekten... Bizim yapacağımız çok basit örgütlenin... (Sibel)

Görüldüğü üzere, Antalya gibi aktif nüfus içinde turizmde çalışan işçilerin sayıca önemli yer tuttuğu bu sektörde, formel örgütlenme yok denecek düzeydedir. Ancak bu, üretim noktasında direniş ağlarının hiç olmadığı anlamına gelmemektedir.

Burawoy (2015), üretim noktasının yalnızca baskı ve denetimin gerçekleştiği bir alan olmadığını aynı zamanda işçi direnişlerinin de yaşandığı bir alan olduğunu söyler. '3.3.5.1. *Çalışanlar Arası İlişkiler*' başlığı altında ele aldığımız çalışanlar arası rekabet söylemi çerçevesinde katılımcıların ifade ettiği, işçiler arasında yaşanan iftira, ispiyonculuk, ayağı kaydırma bahsi geçen baskı aygıtlarına karşı işçilerin yaygın olarak kullandıkları karşı araçlardan bazılarıdır. Ne var ki bu araçlar, işçilerin kolektif olarak iyileştirici olanaklara kavuşmalarını sağlamamakta, kısa süreli ve bireysel olanaklar yaratmaktadır. Bunlara ek olarak üstlerle özel ve cinsel ilişki kurmak da, turizm işçilerinin daha iyi çalışma koşullarına ve kadrolu istihdama kavuşmak için başvurdukları yollardan biridir:

Evli şef kızlara düşküdü. Sabahları kız erkek karışık denize giderlerdi kim onunla denize gittiyse o, o sene mutlaka kadroya kalırdı... (Gülcan)

Emek sürecinde yaşanan yoğun rekabetin emekçiler arasında gerilimlere yol açtığı gözlemlenmiştir. Turizm işçileri, içinde buldukları bu yoğun rekabet ortamında düşünsel ve eylemsel düzlemde bir takım alternatifler üretmek zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla katılımcının da ifade ettiği gibi çalışanların kadrolu istihdam için şefleriyle ya da müdürleriyle özel ya da cinsel ilişki yaşamaları üretilen bu alternatiflerden yalnızca biridir ve katılımcı gözlem yaptığım süreçte tarafımca da bulgulanmıştır. Örneğin şefin sevgilisi olan genç bir kadın işçi, sürekli olarak bu sene kadroya kendisinin kalacağından bahsediyordu ve daha sonra da kadroya geçirildi. Benzeri başka örneklere de tanıklık ettim. Söz konusu durumun yalnızca turizm sektöründe geçerli olmadığı, ilgili literatürce

de ortaya konmuştur. Örneğin, Tayvan'da Levi Strauss, Wrangler ve Lee gibi büyük Amerikan markaları için kot pantolon üreten bir üretim noktasında, yöneticilerin işlerine devam, terfi ya da tam zamanlı sözleşmeler vaadederek kadın işçileri cinsel ilişkiye zorladığı ortaya konulmuştur. Balkay (2019) tarafından dikiş, kalite kontrol, yıkama ve paketleme bölümlerinden 140 kadınla yapılan görüşmelerde bir kadın işçi durumu şöyle ifade etmiştir: *“Bölümümdeki kadınların hepsi süpervizörle yattı. Kadınlar için, bu bir hayatta kalma yöntemi, başka bir şey değil... Hayır dersiniz, işi alamayacaksınız veya sözleşmeniz yenilenmeyecek.”*

SONUÇ

Turizmin tarihsel gelişiminde belirleyici olan kapitalist üretim ilişkilerinin değişimi ve sınıfsal çıkarlar olmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerine paralel bir seyir izleyen turizm sektörü, kapitalist birikim rejiminin devamlılığını sağlamaya yönelik bir yapı olarak tasarlanmıştır. İlk olarak egemen sınıflara yönelik ortaya çıkan turizm sektörü daha sonra Keynesyen ekonomi politikaları çerçevesinde sermaye birikim aracına dönüşmüş ve kitlesel tüketime açılmıştır. Yeni-liberal söylem çerçevesinde ise yeni yatırım ve tüketim alanları oluşturmak için yeniden kurgulanmıştır. Dolayısıyla turizm olgusu farklı farklı dönemlerde, egemen sınıfların çıkarlarına ve devamlılığına hizmet eden bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

1970'li yıllar ile başlayan ve kapitalizmin yayılcı genişlemesinin üst seviyelere çıktığı bu yıllarda, turizm sektörü, Türkiye'nin yeni-liberal politikalar çerçevesinde uluslararası ekonomik sistem ile bütünleşmesinin bir aracı olarak görülmektedir. Bir turizm ihracat işlem bölgesi olarak, Akdeniz kıyıları vergi indirimleri, teşvik ve destekler ile cazip yatırım alanları şeklinde örgütlenmiştir. Bu bağlamda, özellikle kıyı bölgelerinde, post-fordist sermaye birikiminin amacına yönelik olarak organize turizm bölgeleri oluşturulmuştur. Bir küresel turizm bölgesi olarak inşa edilen Antalya turizm bölgesi, küresel ölçekte üretimin yapıldığı farklı ölçek ve nitelikte turizm işletmelerine sahiptir. Antalya turizm sektörü, Türkiye'nin küresel turizm üretim zincirine eklemlenme eğiliminin en gelişmiş formu olarak görülebilir. Antalya'nın küresel bir turizm bölgesi haline gelişi ile Türkiye ekonomisinin liberalizasyon süreçleri iç içe yaşanmıştır.

Bu araştırmanın ilgi odağı emek sürecinde cinsiyet olgusudur. Saha araştırmasında gözlemlendiği kadarıyla, emek süreci cinsiyetçi bir yapıya sahiptir. Kapitalist sistem artı-değer oranını arttırmak ve sermaye birikiminin devamlılığını sağlamak için bütün emek gücünü sistem içine alır ve emek gücü maliyetlerini en aza indirerek sermaye birikimini en üst düzeye çıkarmaya çalışır. Cinsiyet olgusu, tam da bu hedefleri bir araya getiren formüldür. Emek-yoğun bir sektör olan turizm sektöründe üretim, teknolojik olarak dönüştürülmeye müsait olmadığı için, mutlak-artı değer oranını arttırma olanakları sınırlıdır. Dolayısıyla cinsiyet olgusu üzerinden artı-değer oranı iki yoldan arttırılabilir; ücretleri emek gücü değerinin altına düşürmek ve/veya işçinin verimliliğini/üretkenliğini arttırmak, emeği yoğunlaştırmaktır.

Turizm emek sürecinde cinsiyet olgusu üzerinden ücretleri emek gücü değerinin altına düşürme arayışında, kadın işçiler en ideal işgücü kaynağını oluşturmaktadır. Turizm sektörünün mevsimsel doğası nedeniyle gerçekleşebilecek talep dalgalanmaları karşısında, bazı departmanlarda niteliksiz ya da düşük nitelikli işgücü kıtlığının giderilmesine yönelik kadın işçiler vazgeçilmez bir işgücüdür. Turizm sektöründe yalnızca niteliksiz kadın işgücü istihdam edilmez, bunun yanı sıra son derece nitelikli kadın işgücü de istihdam edilir. Ancak bu nitelikli kadın işgücü de tıpkı diğer niteliksiz ya da düşük nitelikli kadın işgücü gibi, turizm sektöründe niteliksiz işlerde istihdam edilmektedirler. Buna olanak tanıyan ise, ataerkil toplumsal ilişkilerdir. Dolayısıyla, gerek kadın işçilerin yoğunlaştığı departmanlara baktığımızda gerekse sahadaki özgün deneyimimden yola çıkarak, kadın işçilerin turizm sektöründe niteliksiz, düşük ücretli, esnek, güvencesiz, kayıt dışı, geçici, meslekte yükselme olanakları olmayan işlerde istihdam edildiği söylenebilir.

Patriarka kadınları uysal, dikkatli, sabırlı olma gibi özellikler üzerinden tanımlar ve kadınlara en başta anne, eş ve evkadını gibi mistifikasyonlar üzerinden vurgu yapmaktadır. Patriarkanın kadınlar üzerinden vurgu yaptığı özellikler, sermaye tarafından işgücü piyasasında kadın işinin özellikleri olarak değerlendirmektedir. Neticede tüm bunlar kadın emeğini değersizleştirir. Sermaye, ataerkil ideoloji üzerinden kapitalist üretimde ihtiyaç duyulan ucuz, esnek ve uysal işgücüne kadın emeği ile ulaşmaktadır. Dolayısıyla turizm sektöründe, kadın işçiler turizm sektöründe esnek, uysal ve ucuz yedek işgücü kaynağı arayışlarına son derece ideal bir çözüm olarak görülmektedir. Yedek işgücü kaynağı olarak kadın işçi çalıştırmanın, tarihsel olarak kapitalist birikim açısından emek sürecinde yerine getirdiği işlev ise, emek maliyetlerini düşürmek olmaktadır. Yalnız emek maliyetlerini düşürmekle kalmaz aynı zamanda yedek işgücü ordusu üzerinden kadınlar, mevcut işgücü üzerinde baskı kurmak, ücretleri düşürmek, işçi sınıfını kendi içerisinde bölmek, korumasız, uysal ve esnek bir işgücü kaynağı oluşturarak sermayenin sömürü derecesini yükseltmektedir. Bu durum kapitalist ekonomi içinde iki işlevi yerine getirmiş olur; birincisi, sürekli kullanıma hazır bir işgücü potansiyeli oluşturması ikincisi ise, işgücü piyasasında rekabet ortamı yaratarak işçi sınıfını denetim altında tutmaya olanak sağlamasıdır.

Turizm sektöründe emek maliyetlerini düşürmenin bir diğer yolu da, taşeronlaşmadır. Saha araştırmasının gerçekleştiği turizm işletmesinin, talep

dalgalanmalardan etkilenmemek ve maliyetlerini en aza indirebilmek için hizmet üretiminin gerçekleştiği temizlik, güvenlik gibi alt departmanlarını dışsallaştırdığı ve bu departmanlarda çalışan işçilerin taşeronlar tarafından istihdam edilmesini sağladığı saha bulgularıyla ortaya konulmuştur.

Emek süreci üzerinde denetim kurmanın ve maliyetlerini düşürmenin başka bir yolunun, esnekleşme uygulamalarından geçtiği saha araştırmasında bulgulanmıştır. Turizm sektörünün mevsimsellik karakteri esnekleşme uygulamaları için oldukça uygun bir zemin hazırladığı gözlemlenmiştir. Oteller talebin yoğun olduğu zamanlarda sezonluk/mevsimlik ya da geçici işçi çalıştırma yoluna gitmektedirler. Bu bağlamda turizm işgücü, kadrolu (çekirdek) işgücü ve mevsimlik/geçici (çevre) işgücü olarak birbirinden ayrıldığı gözlemlenmiştir. Böylece, turizmin mevsimsellik özelliğinden kaynaklı olarak yaşanabilecek talepteki değişimler karşısında, turizm işletmelerine hızlı ve kolay bir şekilde işgücü hacmini değiştirebilme kolaylığı sağlanmaktadır. Buna göre, turizm sezonu içerisinde işçiler, talebin yoğun olduğu zamanlarda istihdam edilmekte, talebin azaldığı durumlarda kolayca işten çıkarılmaktadırlar. Özellikle turizm sektörünün siyasi ve ekonomik koşullardan fazlasıyla etkilenmesi nedeniyle ekonomik kriz dönemleri, doğa ve terör olayları ya da siyasi anlaşmazlıklar gibi durumlar turizm işçileri açısından ciddi sorunlar yaratmaktadır. Turist talebinin azalmasına neden olan bu gibi durumlarda işveren, mevsimlik/geçici işçileri kolayca işten çıkarabilmekte veya merkez işgücünü daha ucuz ve güvencesiz olan işgücü ile değiştirebilmektedir. Turizmin mevsimsel yapısı, sektörde çalışan işçiler açısından, özellikle de mevsimlik/geçici işçiler açısından güvencesizlik yarattığı saha araştırması bulgulanmıştır. İşlevsel esnekliğin bir yansıması olarak, turizm işçilerinin, talep dalgalanmaları karşısında, ihtiyaca göre farklı departmanlarda ya da departman içinde farklı görevlerde çalıştırıldığı gözlemlenmektedir. Sezonluk olarak çalışan bu işçiler belirli süreli iş sözleşmesi imzalamaktadırlar. Bunun yanı sıra mevsimlik çalıştırmanın bir başka yolunun, iş akdinin askıya alınması olduğu gözlemlenmiştir. Turizm sektöründe çalışma sürelerinin işverenin ihtiyaçlarına göre düzenlendiği bulgulanmıştır. Bu bağlamda işçilerin turizm sektöründe üç vardiya olarak çalıştığı ve talep yoğunluğuna göre mesaiye kalmaya zorlandıkları ancak mesai ücretlerini alamadıkları saha araştırmasında gözlemlenmiştir. Emek sürecinde işçilerin kafa ve kol emeği olarak birbirinden ayrılmasının yanı sıra emek sürecinin de parçalara ayrıldığı görülmektedir. Bu bağlamda işin planlanması, kontrolü ve denetiminin hiyerarşik sıralamaya göre gerçekleştiği saha araştırması bulgularıyla

ortaya konulmuştur. Böylece emek sürecine dair bütün kontrol yönetimin eline geçmektedir. Aynı zamanda işin parçalara ayrılması, emek sürecinde hangi işin hangi aralıkta yapılacağını belirlemekte, departmanlar arasında organizasyonu sağlamakta böylece işçiden maksimum üretkenlik ve verimlilik sağlamaya yönelik bir çaba olduğuna dair gözlemler yapılmıştır. Üretim sürecinin parçalara ayrılmasının ve aşırı iş yoğunluğunun, üretimi gerçekleştiren işçinin vasıfsızlaşmasına ve emeğinin değersizleşmesine neden olduğu saha araştırması bulgularıyla ortaya konulmuştur. Her şey dahil sistemin ise iş yoğunluğunu arttıran en önemli nedenlerden biri olduğu çalışanlar tarafından sık sık dile getirilmiştir. Buna karşılık işgücü devir hızının yüksek olduğu turizm sektöründe çalışanları üretim sürecinde daha fazla tutabilmek, devamlılığını sağlayabilmek için işveren bazı motive edici uygulamalara başvurduğu gözlemlenmektedir. Bahşışlerin işçiler açısından en etkili motive aracı olduğu ve zaman zaman şefler ve diğer çalışanlar arasında çatışmaların yaşanmasına zemin hazırladığı katılımcıların ifadeleri ile aktarılmıştır. Bunun yanı sıra, verilen ramazan paketleri, ayın personel seçimi, ikramiyeler gibi motive araçları farklılık göstermektedir.

Turizm emek sürecinde cinsiyet olgusu üzerinden artı-değer oranını arttırmanın ikinci yolu, işçinin verimliliğini/üretkenliğini arttırmak için emek sürecinin cinsiyete dayalı ayrışmasıdır. Turizm sektöründe işlerin kadın işi ve erkek işi olarak yatay ve dikey biçimde ayrıştığı gözlemlenmiştir. Kadınların yoğunlaştıkları alanlar genellikle toplumsal cinsiyet rolleri tarafından belirlenen kadının hane içindeki yaptıkları işlerin bir uzantısı olan temizlik, servis, karşılama, derleme-toparlama gibi alanlardır. Kadınların en az istihdam edildiği alanlar ise yönetim kademeleridir. Dolayısıyla, kadınlara yüklenen fiziksel güçsüzlük, derleyici ve toparlayıcı olma, dikkatli ve sabırlı olma gibi ataerkil özellikler kadınların turizm sektöründe kadınlardan beklenen işleri şekillendirmektedir. Cinsiyete dayalı ayrışma, işe alım sürecinden işten en son kimin ayrılacağına kadar tüm emek sürecinde etkili olduğu saha araştırması bulguları ile ortaya konulmuştur. Özellikle turistlerle yüz yüze iletişimin olduğu servis, karşılama gibi alanlarda kadınların fiziksel görünümleri belirleyici olmaktadır. Bu da emek sürecinde işgücünün yabancılaşmasına neden olmaktadır.

Sermaye çalışabilecek güçte olan herkesi, işbölümü üzerinden bir araya getirmektedir. Bu bağlamda kapitalist emek sürecinde kadın ve erkek emekçiler, her zaman emek süreci içindedirler, sistemin dışına atılmazlar. Bütün emekçileri sisteme

dahil etmenin bir yolu emek sürecinin cinsiyete dayalı ayrışmasıdır. Dolayısıyla cinsiyet olgusu emek sürecini tümünden yapılandırmaktadır ve yönetimden denetime, işçi sağlığı ve iş güvenliğinden örgütlenmeye kadar emek sürecinin tüm aşamalarında belirgindir. Saha araştırmasından elde edilen bulgulara göre; emek sürecinde kadın işçiler işgücü hiyerarşinin en alt kademelerinde yer almaktadır. Yönetici kademelerinin tamamına yakınında erkek işgücünün istihdam edildiği gözlemlenmiştir. Bu durum kadınların erkeklere oranla daha az ücret almalarına neden olmuştur. Cinsiyete dayalı ayrışmanın ücretlere yansımaları, ücret eşitsizliği biçimde olmuştur. Emek sürecinde çoğunlukla, kadın işçilerin erkek işçilerden daha düşük ücretlere çalıştırıldığı gözlemlenmiştir. Emek sürecinde denetimin cinsiyet temelli olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre kadınların yoğunlaştığı temizlik departmanının müdür ve şeflerinin kadın olduğu bulgulanmıştır. Bunun sebebi ise, kadın oldukları gerçeğinden faydalanarak, kadın işçileri kolayca denetim adına alınabilmesi ve onları üretim sürecinde daha fazla tutarak maksimum verim elde edebilmektir. Turizm sektöründe talep yoğunluğu beraberinde iş yoğunluğunu da getirmektedir. İş yoğunluğu ise turizm sektöründe iş kazaları ve meslek hastalıklarına zemin hazırlamaktadır. Otellerde iş kazalarının yaşandığı departmanlara baktığımızda temizlik departmanı ve yiyecek ve içecek departmanının mutfak ve restoran bölümü iş kazasının sıklıkla yaşandığı alanlar olarak gözlemlenmiştir. Alan araştırmasında gözlemlenen ve en sık karşılaşılan iş kazaları elektrik çarpması, yanık, kesik, düşmeler, zehirlenmedir. Emek sürecinin cinsiyete dayalı ayrışmasının beraberinde cinsiyete özgü sağlık ve güvenlik risklerini meydana getirdiği gözlemlenmiştir. Buna göre temizlik departmanında çalışan kadın işçilerin, bellboyların ve depo bölümünde çalışan işçilerin turizm sektöründe gözlemlenen kas ve iskelet sistemi hastalıklarına yakalanma riski yüksektir. Ayrıca temizlik departmanında çalışan kadınların, temizlik esnasında kullandıkları kimyasallar nedeniyle çeşitli deri ve cilt rahatsızlıklarının yanı sıra solunum hastalıkları riskine de açık hale geldiği söylenebilir. Antalya gibi çalışabilir nüfus içinde sayıca işçilerin önemli bir yer tuttuğu ve turizm üretim dinamiğinin 50-60 yıldır devam ettiği bir kentte, formel örgütlenme yok denecek düzeydedir. Buna karşın işçilerin emek sürecinde, ispiyonculuk, ayağını kaydırma, şefle birlikte olma vb. bir takım bireysel stratejileri, işçi karşısındaki işçiyi elimine etmeye çalışması, işçiler arasında enformel direniş ağlarının varlığını göstermektedir. Bu bağlamda, kadın işçilerin kadroya kalabilmek için yöneticileriyle cinsel birliktelik yaşadıkları, erkek işçilerin gözcülük yapıp emek sürecine dair her şeyi şefe 'ispiyonlaması' saha araştırmasına özgü bulgulardır.

Kadınların turizm sektörünün kötü çalışma koşullarına razı olmalarının nedeni, üretim araçları mülkiyetine sahip olamayan kadınların yaşamlarını devam ettirebilmek için emek gücünü satmak zorunda kalmalarıdır. Kadın işçiler kendilerine dayatılan koşullarda çalışarak yaşamlarını sürdürmekten başka bir seçeneğe sahip değiller. Bu, hayatın getirdiği doğal bir zorunluluktur. Kadını buna mecbur eden sınıfsal konumudur. Kadınlar sınıfsal konumları gereği yoksullukla mücadele edebilmek için düşük ücretler ile çalışmaya razı olmaktadır. Kadınların emek güçlerini satarak elde ettikleri gelire olan bağımlılıklarının artması, sermayenin de kadınlar üzerinde o kadar çok sömürü derecesini arttırması anlamına gelmektedir. Nitekim kapitalist toplumun temeli bu sömürü ilişkisidir. Sermaye ücret üzerinden işçi sınıfı üzerindeki hakimiyetini devam ettirmektedir. Gerek toplumsal yaşamda gerekse işgücü piyasasında, kadın her zaman ağır rijit bir baskı ve kontrol altındadır. Bu nedenle kadınların özgür emekçiler olarak işgücü piyasasında yer alması, onların üzerindeki tahakküm ve sömürüyü ortadan kaldırmamaktadır. Dolayısıyla evlendiklerinde ya da bir işgücü piyasasına dahil olduklarında kadınlarda yalnızca biçimsel bir değişiklik gerçekleşmektedir, nitel olarak durumları değişmemektedir. Nitekim turizm sektörü gibi diğer bir çok sektörde de kadınlara öngülenen işlerin hane içinde kadınlara atfedilen işlerle benzeşmesi bu durumu özetlemektedir. Dolayısıyla ataerkil toplumsal ilişkiler bu bakımdan sömürü ilişkilerini gizleyen bir paravan olarak kullanılmaktadır ve işçilerin daha fazla sömürülmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda emek sürecinde cinsiyet olgusu, etnik ve sınıf temelli ayrımcılık biçimleri ile birleşerek, kapitalist örgütlenme içinde ucuz emek gücü yaratmanın, sömürü ilişkilerini devam ettirmenin ve emeğin görünmez kılınarak değersizleşmesinin bir yolu olarak işlev görür.

Son tahlilde, emek sürecinde gözlemlenen toplumsal cinsiyet örüntüleri piyasa merkezli yeni-liberal birikim rejimi lehine kullanacak hazır bir işgücü kaynağı oluşturmaktadır. Dolayısıyla kapitalist birikim açısından bakıldığında kadın işgücü yedek işgücü ordusu olarak devriye sokulmaktadır. Böylece sermaye hem işgücü maliyetlerini düşürmeyi, hem sınıf içi çatışmalara yol açarak sınıf bilincini bulanıklaştırmayı hem de nihai amacı olan artı-değer oranını arttırmayı hedeflemektedir.

Saha araştırması verilerine göre, emek sürecinde gözlemlenen cinsiyete dayalı iş bölümü hiyerarşik bir tahakküm ve sömürü ilişkisine dayanmaktadır. Bu bağlamda cinsiyet olgusu, işgücünün erkek ya da kadın bütün kesimlerinin maruz kaldığı sömürü

ilişkilerini perdeleyen bir paravandır. Emek sürecinde gözlemlenen cinsiyet olgusu, işçi sınıfı içerisinde bölünmelere ve rekabete neden olur ve bu bölünme sermayeyi emek sürecinde ve işçi sınıfı üzerinde egemen kılar. Kadın ve erkek işçiler arasında yaşanan bu güç ilişkisi esasında emek ve sermaye arasındaki güç ilişkisini içerir. Cinsiyet olgusunun sermayeye sağladığı en büyük çıkar, işçi sınıfının bu şekilde kendi içinde bölünerek kontrol altına alınmasıdır. Dolayısıyla emek sürecinde cinsiyet olgusu yalnızca artı-değer üretmekle kalmaz aynı zamanda emek sürecinde işçinin denetimini kolaylaştıran, bağımlılığını ve sömürsünü arttıran politik de bir unsurdur. Bu sebeple işçi sınıfı kendi içinde bölünmek yerine mücadeleye odaklanmalı ve kolektif bir çaba ile dünyayı değiştirmek üzere birlik ve beraberlik içinde olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Acar-Savran, G. (2013). *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Pusula Yayıncılık, İstanbul.
- Akpınar, T. (2009). “Türkiye’ye Yönelik Düzensiz Göçler ve Göçmenlerin İnşaat Sektöründe Enformel İstihdamı” (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akpınar, T. ve Akpınar, Ş. (2015). "Emek Sürecinde Yeni Arayışlar", *Çalışma ve Toplum*, 2015/4, 77-94.
- Akpınar, T. (2018). *Sendikaların Dönüşümü Egemenlerin Yönetimsel Aygıtları Olarak Sendikalar*, H2O Kitap, İstanbul.
- Akpınar, T. (2015). "Çalışma İlişkilerinde Sosyal Diyalog Söylemi (!)", *Ören 2014 İşyeri Temsilcileri Eğitim Semineri*, DİSK/GENEL-İŞ Eğitim Yayınları, Ankara.
- Akpınar, T. , Akçay, İ. (2015). “From Labour–Capital Conflict To Social Dialogue? A Critical Review Of Social-Dialogue Discourse In Turkey”, *Capital & Class*, 39(3): 435–451.
- Akpınar, T. (2016). ”Sendikal Harekette Alternatif Arayışlara Dayanak Oluşturacak Sosyolojik Gerçekliğin Bilgisine Sahip Miyiz?” *Emek Araştırmaları Dergisi* (GEAD), Cilt 7, Sayı10, 51-68.
- Atasü, Topçuoğlu, R.(2009). “Kadın Emegi Nasıl Değersizleşir?”, *Praksis Dergisi*, sayı: 20, (2009)/2, 87-104.
- Ansal, H. (1996). “Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar (Post-Fordizm'de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor?)”.*Birleşik Metal-İş Sendikası*.
- Amin, S. (2018). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Yordam Yayınları, İstanbul.
- Aykaç, A. (2009). *Yeni İşler, Yeni İşçiler: Turizm Sektöründe Emek*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aykaç, A. (2008). “İşçi Sınıfı Oluşumunu Yeniden Düşünmek: Turizm Sektöründen Örnekler”, *Toplum ve Bilim*, S: 113, 146-171.
- Aytaç, Ö. (2006). "Tüketimcilik Ve Metalaşma Kısılacında Boş Zaman", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (11) 2006 / 1 : 27-53.
- Balkay, B. (2019). “Sınırların Ötesinde“, *Ekmek ve Gül Dergisi*, 2019/113.
- Balkız, I. Ö. (2013). "Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizmin Yükselişi", *Çalışma ve Toplum*, 2013/1, 187-210.
- Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketimcilik ve Yeni Yoksulluklar*, Çev: Ümit Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Bayram, G.R. , Bayram, A.T. , Altunöz Sürücü, Ö. (2018). *Turizm ve Kadın*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Bianchi, R. V. (2002). “Towards A New Political Economy Of Global Tourism“, In R. Sharpley and D. J. Telfer (eds), *Tourism and Development: Concepts and Issues* (pp. 265–99). Clevedon: Channel View Publications.
- Bianchi, R. V. (2009). “The “Critical Turn” In Tourism Studies: A Radical Critique“, *Tourism Geographies*,11(4), 484–504.
- Bianchi, R. V. (2011) ‘Tourism, Capitalism and Marxist Political Economy’, pp. 17-37 in J. Mosedale (ed.) *Political Economy of Tourism: A Critical Perspective*, Oxon; New York: Routledge.
- Boratav, K. (2005). *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Boratav, K. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara.

- Boratav, K. (1993). "State And Class In Turkey:A Study In Capitalist Development", *Review Of Radical Political Economics*, Vol. 25, No. 1.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul.
- Britton, S. G. (1980). "The Evolution Of A Colonial Space-Economy: The Case Of Fiji", *Journal of Historical Geography*, 6(3).
- Britton, S. G. (1982). "The Political Economy Of Tourism In The Third World", *Annals Of Tourism Research*, 9(3), 331-58.
- Britton, S.G. (1991). "Tourism, Capital And Place: Towards A Critical Geography Of Tourism", *Environment and Planning D: Society and Space*, 9(4).
- Burawoy, M. (1979). *Manufacturing Consent*, The University of California Press, Chicago.
- Burawoy, M. (1985). *The Politics Of Production: Factory Regimes Under Capitalism And Socialism*, London: Verso.
- Burawoy, M. (2015). *Üretim Siyaseti - Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*, (Çev. Ç. Gümüşoluk), Nota Bene Yayınları, Ankara.
- Çalık, Ö.A. (2018). "Turizm Sektöründe Kadın İstihdamı", *Turizm ve Kadın*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Çelik, Ç. (2013). *Güvencesizlik ve İşçi Sınıfı Oluşumu: Antalya Turizm İşçilerinin Sınıf Deneyimi Olarak Güvencesizlik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Delphy, C. ve Leonard, D. (1992). *Familiar Exploitation*, Oxford: Polity Press.
- Doğanay, S. (2015). *İş Örgütlerinde Kontrol ve Rıza Mekanizmalarının İşleyişi: Türkiye'de Çağrı Merkezleri Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Durmaz, Orkun, S. (2013), "Hegemonik Üretim Rejiminden Hegemonik Despotizme: Türkiye'de Öğretmenlerin Dönüşümünü Burawoy'un Kavram Setiyle Okumak" *V. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu, Bildiri*, Ankara Üniversitesi, Türkiye, Bursa 31 Ekim- 1 Kasım 2013.
- DPT, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, Ankara, 1963.
- DPT, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*, Ankara, 1967.
- DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*, Ankara, 1979.
- DPT, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*, Ankara, 1981.
- DPT, (2007). *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013 Turizm: Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Edwards, R. (1979). *Contested Terrain: The Transformation Of The Workplace In The Twentieth Century*, Basic Books.
- Ekiz Gökmen, Ç. (2011). "Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Yöresinde Turizm Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar", *Çalışma ve Toplum*, 28, 1, 201-231.
- Engels, F. (1990). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları: Ankara.
- Ercan, F. (1997). "Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik," *Petrol-İş Yıllığı 95-96*, İstanbul.
- Ergüder, B. (2010). "Sermaye Birikim Sürecinde Ücretsiz Kadın Emeği", *İktisat Dergisi*, Sayı: 514, s.21-26.
- Erkuş-Öztürk, H. (2014). "Planning of Tourism Development: The Case of Antalya", *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, Vol. 21.
- Friedman, A. (1977). "Responsible Autonomy versus Direct Control over the Labour Process", *Capital and Class*, 1: 43-47.

- Friedman, M. (2010). *Kapitalizm ve Özgürlük*, (Çev. D. Erberk ve N. Himmetoğlu), Plato, İstanbul.
- Fröbel, F. Heinrichs, J. Kreve, O. (1982). *Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Gereffi, G. (1994). "The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks" *Commodity Chains and Global Capitalism* içinde, Greenwood Press, Westport, s:95 –122.
- German, L. (2006). *Cinsiyet Sınıf ve Sosyalizm*, (çev. Yıldız Önen), Babil Yayınları, İstanbul.
- Gibbons, M., Trow, M., Scott, P., Schwartzman, S. (2002). *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, Sage Publications, London.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden city- NY: Doubleday.
- Göymen, K. (2000). "Tourism and Governance in Turkey.", *Annals of Tourism Research*, 27 (4): 1025-48.
- Gramsci, A. (1971). Americanism And Fordism, Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith (Ed.) Selections From The Prison Notebooks Of Antonio Gramsci içinde, Londra: Lawrence & Wishart, 277-318.
- Grossman, R. (1979). "Women's Place In The Integrated Circuit", *South East Asian Chronicle*, No. 66.
- Hartmann, H. (1992). "Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği", (der.) Savran Acar, G. ve Tura Demiryontan, N., *Kadının Görünmeyen Emegi* içinde, Yordam Kitap Basın ve Yayın, İstanbul: 157-206.
- Harrison, D. (2015) Development Theory And Tourism In Developing Countries: What Has Theory Ever Done For Us?, *International Journal Of Asia Pacific Studies*,11(1), 53-82.
- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin Durumu*, (Çev: Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. (Çev. A. Onacak), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Hobsbawm, E. (2009). *Sıra Dışı İnsanlar - Direniş, İsyan ve Caz*, (Çev. Işıtan Gündüz), Yordam, İstanbul.
- Hobsbawm, E. (2003). *Devrim Çağı*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Huberman, L. (2013). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev: Murat Belge), İletişim, İstanbul.
- International Labour Organization (ILO) (2017). *Tourism At A Glance In Fact Sheet, Hotels; Catering; Tourism Department*, Geneva.
- Ioannides, D. and Debbage, K. (1997). "Post-Fordism And Flexibility: The Travel Industry Polyglot", *Tourism Management*, 18(4), pp. 229–241.
- Işık, Ş. ve Zoğal, V. (2017). "Turizm Kentleşmesi Kavramı: Antalya Örneği", *Ege Coğrafya Dergisi*, 26(2), 71-94, İzmir.
- İŞKUR (Türkiye İş Kurumu) (2017). *2017 Yılı İşgücü Piyasası Araştırması Tr 61 (Antalya, Isparta, Burdur) Bölgesi Raporu*, Ankara.
- Jessop, B. (1990). "Regulation Theories in Restrospect and Prospect", *Economy and Society*, 19(2): 153-216.
- Kablay, S. (2019). "Stajyer mi, İşçi mi? ", *Çalışma Ortamı Dergisi*, Sayı: 162, s.15-19.

- Kalkınma Bankası (KB). (2000). *Türkiye'nin Turizm Sektöründeki Gelişmeler Dünya Turizmindeki Yeri Ve Türkiye Kalkınma Bankasının Rolü*, Türkiye Kalkınma Bakanlığı Matbaası, Ankara.
- Kamu Arazisinin Turizm Yatırımlarına Tahsisi Hakkında Yönetmelik* (1983, 4 Nisan). Resmi gazete sayı:18301.
- Kara, E; Çavuş, F. M, (2014). "Turizmde Modern Yönetim Uygulamaları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.1
- Karasar, N. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayınevi, Ankara.
- Kaya, Ş. (2017). "Turizmde Kadın Emegi", *Karatahta İş Yazıları Dergisi*, Sayı:9, Ankara.
- Kayhan, F. (1999). *Feminizm*, BDS Yayınları, İstanbul.
- Kaygısız, A. (2017). *Yeni Liberal Düzendeki Emek Piyasasına İlişkin Yeni Tahayyüller: Esnek Emek Talebinden Anlık Emek Talebine (Turizm Sektöründe Öğrenci Emekçiler Örneği)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Kozak, M.A., Evren, S. ve Çakır, O. (2013). "Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 7-22.
- Kuvan, Y. (2005). "The Use Of Forests For The Purpose Of Tourism: The Case Of Belek Tourism Center in Turkey", *J. Environ. Manage*, 75, 263–274.
- Kümbetoğlu, B. (2017). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Ladkin, A. and Riley, M. (1996). "Mobility and Structure in the Career Paths of UK Hotel Managers: A Labour Market Hybrid of the Bureaucratic Model? ", *Tourism Management*, 17/6, 443-452.
- Leheny, D. (1995). "The Political Economy of Asian Sex Tourism", *Annals of Tourism Research*, 22:367-384.
- Marx, K., Engels, F.(1998). *Komünist Parti Manifestosu*, (Çev: Yılmaz Onay), Evrensel Yayını, İstanbul.
- Marx, K., Engels, F.(2015). *Alman ideolojisi*, (Çev: sevim belli), Sol Yayını, Ankara.
- Marx, K. (2013). *1844 Elyazmaları*, (Çev: Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul
- Marx, K. (2016). *Kapital I*, (Çev: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), Yordam, İstanbul.
- Mies, M. (2019). *Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar*, (Çev.Yıldız Temurtürkan), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Mosedale, J. (2008). "Tourism Commodity Chains: Market Entry And Its Effects On St Lucia", *Current Issues In Tourism*, 9 (4–5), 2006, Pp 436–458.
- Mosedale, J. (2011)."Re-İntroducing Tourism To Political Economy", (der.) Mosedale J., in *Political Economy of Tourism: A Critical Perspective*, Routledge: pp. 93-108.
- Mosedale, J. (2014). "Political Economy of Tourism: Regulation Theory, Institutions and Governance Networks", In C.M. Hall, A.A. Lew and A.M. Williams (Eds) *The Wiley-Blackwell Companion to Tourism*, Wiley-Blackwell.
- Munck, R. (2003). *Emegin Yeni Dünyası*, Mahmut Tekçe (Çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Mütevellioğlu, N. ve Işık, S. (2009). "Türkiye Emek Piyasasında Neoliberal Dönüşüm", Mütevellioğlu, N. ve Sönmez S. (der.) *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Mütevellioğlu, N. (2011). *Antalya'da İstihdam ve İşsizlik*, Türkiye İş Kurumu- İİMEK Yayını, Antalya.
- More, T. (2010). *Utopia*, (çev. Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Mina Urgan), İş Bankası Kültür Yayınları.

- Naycı, N. (2009). "Kıyı Alanlarında Kitle Turizmi: Türkiye’de Kalkınma Planları Bağlamında Kıyıların Dönüşümü ve Tarihi-Doğal Çevreler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2: 81-100.
- Nohutcu, A. (2002). "Development Of Tourism Policies In Turkey Throughout The Republican Period In Socio-Political, Economic And Administrative Perspective: From State-Sponsored Development To Various Forms Of Cooperation", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(Spring), 1–25.
- Olalı, H. ve Timur, A. (1988). *Turizm Ekonomisi*, Ofis Matbaası, İzmir.
- Omay, U. (2011). "Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınla"r, *Çalışma ve Toplum*, 30 (3) 137-165.
- Örs, H. (2005). "Güney Antalya Turizm Gelişim Projesi", *Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16, S: 2, 204-210.
- Özkök, F. ve Gümüş, F. (2009). "Sürdürülebilir Turizmde Bilginin Önemi", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 51-71.
- Özüğurlu, M. (2003). *Sosyal Araştırma ve Yöntem Okumaları*, (Ders notları) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Özüğurlu, M. (2008). *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni işçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Pearson, R. (1994). ‘Gender Relations, Capitalism And Third World Industrialization’, in Sklair, L. (ed), *Capitalism and Development*, Routledge, London, 339-35.
- Purkiş, S. (2008). “Turizmle Kalkınmada Enformel Emek Kullanımı: Marmaris Örneği”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt: 19, S: 69, ss. 107-126.
- Resort Aylık Turizm ve Seyahat Endüstrisi Dergisi* (2017), İstanbul.
- Rojek, C. (1985). *Capitalism and Leisure Theory*, Tavistock Publications, London.
- Roney, S. (2002). “Fordizden Post Fordizme Geçiş Sürecinin Turizme Yansımaları: Kitle Turizmi ve Alternatif Turizm”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), ss. 9-14.
- Roney, S. (2018). *Turizm Bir Sistemin Analizi*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Ryan, R. (1998). ‘*Managing to Compete? Employment, Work and Labour Relations in the Hospitality Industry in New Zealand*’, Ph.D. thesis, Victoria: University of Wellington.
- Savran, S. (2009). “Yeni Liberalizm”, N. Satlıgan ve S. Savran (Ed.) *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Alan Yayıncılık. İstanbul: 19-65.
- Seçer, H. Ş. (2016). "Estetik Emek: Çalışan Kadınlara Yönelik Ayrımcılığın Yeni Görünümü", *Karatahta İş Yazıları Dergisi*, Sayı: 5/ Ağustos 2016 (S: 37-50).
- Seyahat Acenteleri Yönetmeliği* (2007, 5 Ekim). Resmi Gazete (Sayı: 26664), Erişim adresi: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-14578/seyahat-acentalari-yonetmeliği.html>.
- Soyak, M. (2013). “Uluslararası Turizmde Son Eğilimler Ve Türkiye’de Turizm Politikalarının Evrimi”, *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(4): 1-18.
- Tahmaz, G. S. (2018). "Turizm Sektöründe Kraliçe Arı Sendromu", *Turizm Ve Kadın*, Detay yayıncılık, Ankara.
- Telfer, D.J. (2002). ‘The Evolution Of Tourism And Development Theory’, In R. Sharpley And D.J. Telfer (eds) *Tourism and Development: Concepts and Issues*, Clevedon: Channel View.
- Thomas, D. P. (2012). *Gramsci Çağı-Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, (Çev: Ekrem Ekici, İlker Akçay), Dipnot Yayınevi.
- Tiano, S. (1994). *Patriarchy On The Line: Labour, Gender And Ideology In The Mexican Maquila Industry*, Temple Universty Press, Philadelphia.

- Topateş Kalfa, A. (2015). "Tüketim Toplumunda Tükenen Bedenler: Kozmetik Reyonu Çalışanları ve Estetik Emek", *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, Sayfa: 32-54.
- Toksöz, G. (2007). *Türkiye’de Kadın İstihdamının Durumu*, ILO, Ankara.
- Toksöz, G. (2012). *Kalkınmada Kadın Emegi, İstanbul*, Varlık Yayınları
- Turizmi Teşvik Kanunu* (1982, 16 Mart). Resmi Gazete Sayı: 17635
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2014). *Seçilmiş Göstergelerle Antalya 2013*, Ankara.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2019). *İstatistiklerle Kadın 2018*, Ankara.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2020). *İşgücü İstatistikleri, Ocak 2020*, Ankara.
- TÜSİAD (1980). *Konuşmalar*, TÜSİAD, İstanbul.
- TKB (2011). *Tarım Ve Köy İşleri Bakanlığı ve Antalya Valiliği İl Tarım Müdürlüğü Antalya Tarım Master Planı*, Antalya.
- Urry, J. (2009). *Turist Bakışı*, (Çeviren: E. Tataroğlu, İ. Yıldız), Bilgesu Yayıncılık, İstanbul.
- Ünlütürk-Ulutaş, Ç. (2009). " Yoksulluğun Kadınlaşması Ve Görünmeyen Emek", *Çalışma ve Toplum*, 2009/2.
- Yaman, M. (2012). "Ataerki: Bir Kavramın Yeniden İnşası “Eski” Ataerki’den Ataerki Kapitalizme", *Eğitim Bilim Toplum*, 2012/38.
- Yaman, M. (2016). “Türkiye’de Sanayi ve İstihdam Stratejileri Çerçevesinde Kadın İstihdamının Yönelimleri”, M. Yaman ve S. Dedeoğlu (der.) *Ataerki, Kapitalizm ve Kadın Emegi* içinde, SAV, İstanbul.
- Yaman, M. (2017). Kapital’de Kadın Emegi: Sanayi Üretiminden Toplumun Yeniden Üretimine, (der. Özgür Öztürk , Özgür Narin , Melda Yaman), *Grundrisse’den Kapital’e Patikalar* İçinde, SAV, İstanbul, s.303-347.
- Yücesan-Özdemir, G. (2010). "Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma", *Çalışma ve Toplum*, 27(4): 35-50.
- Wably, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*, Basil Blackwell, USA.
- Wallerstem, I. (2000), “Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri: Irkçılık ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik,” Balibar, Atienne / Wallerstem, Immanuel (eds.), *İrk, Ulus, Sınıf* (İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım) (Çev.: Nazlı Ökten): 39-49.
- Warhurst C., Nickson D., Witz A., Ve Cullen A., (2000). “Aesthetic Labor İn Interactive Service Work: Some Case Study Evidence From The “New” Glasgow”, *Service Industries Journal*, 20(3): 1-18.
- World Travel and Tourism Council (WTTC) (2014). *Travel and Tourism Economic Impact*, London.
- World Tourism Organization (2018), *UNWTO Tourism Highlights, 2018 Edition*, Madrid, <https://www.eunwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>.
- World Tourism Organization (2019), *UNWTO Tourism Highlights, 2019 Edition*, Madrid, <https://www.eunwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>.

EK 1 - Yarı-Yapılandırılmış Görüşme Formu

SORU 1. Bize biraz kendinizden bahsedebilir misiniz?

- Yaş, medeni durum, eğitim durumu, memleket, sezon/sezon dışı ikamet edilen yer, Bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısı...

SORU 2. Bir göç deneyiminiz var ise bize göç hikâyenizden bahsedebilir misiniz?

- Göç etme nedeni (ekonomik, siyasi, sosyal...),
- Amacı (bir süre çalışıp geri dönmek, geri dönmek üzere, geri dönmek üzere ise nereye girmek ve ne yapmak istiyor...),
- Göç eden ve geride kalan aile üyeleri (geride kalanlar nerede ve ne yapıyor, başka göç eden varsa onlar nerede ve ne yapıyor)

SORU 3. İş bulma sürecinizden biraz bahsedebilir misiniz?

- İş bulma kanalları, hangi işlerde çalıştığı, iş değiştirip değiştirmediği, işsizlik...

SORU 4. Neden turizm sektöründe çalışıyorsunuz, neden Antalya?

- Bu işte deneyimli, giriş kolaylığı, başka iş bulamama, diğer...
- Yasal durum (kayıtlı iş kayıt dışı istihdam, hem iş hem istihdam kayıt dışı...)
- Başka iş deneyimi varsa neler...

SORU 5. Yaptığınız işin niteliklerinden ve koşullarından bahsedebilir misiniz?

- Yapılan işin özellikleri (nitelsiz, fiziksel güç gerektiriyor, nitelikli...)
- İş için diğer yerli işçilerle rekabet, kadın çalışan olmanın avantaj yada dezavantajları...
- İş akışı, denetim ve çalışma biçimi (geçici günlük, mevsimlik, daha uzun süreli çalışma...)

SORU 6. Ücretiniz nasıl ödeniyor biraz bahsedebilir misiniz?

- Günlük, haftalık, aylık, parça başı, ücret dışı herhangi bir ödeme alıp almadığı...
- Fazla mesai/mesai sıklığı ve mesai ücretlerinin ödenip ödenmemesi...
- Ücret ve primlerden kesintiler yapıp yapılmadığı,
- Ücretlerin düşüklüğü/düzensiz ödenmesi...

SORU 7. Bize biraz çalışma ortamınızdan bahsedebilir misiniz?

- Çalışma ortamı (tehlikeli, pis, gürültülü vs...), iş güvenliği önlemleri...
- İş kazası geçirip geçirmediği ve geçirdiyse bu durumda ne yapıldı...
- Arkadaşları iş kazası geçirdi mi ve geçirdiyse ne yapıldı...
- Herhangi bir sağlık koruması var mı?..

SORU 8. İşyerindeki ilişkilerden biraz bahsedebilir misiniz? Kadın olmak bu ilişkileri farklı kılıyor mu?

- İşçilerin çalıştıkları departmanlar, işverenin tutum ve davranışı...
- İşyerindeki Alt/üst ilişkiler, aynı düzeyde çalışanlar arasındaki ilişkiler, müşteri ilişkileri...
- İşverene karşı işçiler arası dayanışma...
- İş arkadaşlarıyla iş dışı temas ve ilişkiler...

SORU 9. Bize iş sözleşmenizden bahsedebilir misiniz?

- Belirli süreli vb...

SORU 10. İşçilerin İş Dışındaki Yaşamları

- İzin günleri, turizm sezonu dışındaki hayatları, aile hayatları, lojman hayatları...

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: İlkay KİRİL

Doğum Yeri: Çorum

Doğum Tarihi: 28. 09. 1989

Dil: İngilizce

E-posta: ilkay_uremis@hotmail.com

Lise: Çorum Eti Lisesi (2007).

Lisans: Akdeniz Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri (2015).